BABITS MIHÁLY

IRÓK KÉT HÁBORU KÖZT

NYUGAT

A mű elektronikus változatára a Nevezd meg! - Így add tovább! 3.0 Unported (CC BY-SA 3.0) Creative Commons licenc feltételei érvényesek. További információk: http://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/deed.hu

Elektronikus változat:
Budapest : Magyar Elektronikus Könyvtárért Egyesület, 2013
Készült az Internet Szolgáltatók Tanácsa támogatásával.
Készítette az Országos Széchényi Könyvtár E-könyvtári Szolgáltatások Osztálya
ISBN 978-615-5406-00-3 (online)
MEK-11791

TARTALOM

ELŐSZÓ

EGY TÖRTÉNETI REGÉNY 1920-BÓL
MAGYAR TUDÓS SZOMORÚ ÉVEKBEN
EGY FIATAL KÖLTŐ
MÁSIK FIATAL KÖLTŐ
EGY NAGY KÖLTŐ HALÁLA
A TESTVÉR-KÖLTŐ
DILETTÁNSOK
FEKETE KOLOSTOR
A SZERKESZTŐ TOLLA
A NYUGAT KÖLTŐJE
AZ ÍRÓK PATRÓNUSA
ILLYÉS GYULA VERSBEN ÉS PRÓZÁBAN
ÚJ NEMZEDÉK
IRODALMI CESTINO
NÉPIESSÉG
EGY MAI TÖRTÉNETÍRÓ
NÉPMESE ÉS REGÉNY
ERDÉLY
A NEMZEDÉKI KÉRDÉS VITÁJA
KOSZTOLÁNYI
KARINTHY
A SZEGEDI KÖLTŐ
AZ ERDÉLYI KÖLTŐ
PAJZZSAL ÉS DÁRDÁVAL

JEGYZETEK

ELŐSZÓ

Mostanában nem sok ujat tudok irni. Az a boldog szellemi feszültség amit az irodalmi alkotás jelent, olyan nekem mint a tilos paradicsom.

Mit csinál az iró ha ujat nem irhat?

Körülnéz régebbi irásai között...

Rengeteg irásom van, cikkem és tanulmányom, ami könyvalakban még nem jelent meg. Többnyire irókortársaimról szóló kritikák, méltatások, vitacikkek.

Ezeket eddigi köteteimből tudatosan kizártam. Nyers időszerüségük nem is illett volna az elvi tartalmu kötetekbe. De féltem is könyvbe venni őket. Kortársi itéleteinket oly könnyen megcsúfolja az idő! S ki jósolhatja meg, mit érdemes megőrizni a jövőnek? Az élő irodalom folyékony valami. Ami ma legfontosabbnak látszik, holnapra már elveszthetí a jelentőségét...

Most azonban már itt van a holnap. Pár év óta alig irtam ilyen időszerü irodalmi cikket, s ez a pár év elég volt arra hogy a régieknek némi távlatot adjon. Pár év alatt sok minden kialakult. Kortársaim bevonultak a történelembe. A nemzedék, melynek születésénél asszisztáltam, szellemi életünk derékhadává lett. Az elvi harcok csatasorai nyiltan felállottak. A fiatal irók, kiknek első könyveikre figyeltem föl, elfoglalták helyeiket az irodalomban.

Ujraolvasom cikkeimet e fejlemények világában. Ugy érzem, nem vesztették érvényüket. Egyenkint, s más tartalmu kötetekben szétszórva, talán keveset mondanának. De összegyüjtve, s együtt és egymást támogatva, nem tehetnek-e némi szolgálatot? Bizonnyal hozzájárulnak egy irodalmi korszak kibontakozásának megértéséhez. S ez éppen az a korszak melyben mai irodalmunk legtöbb problémája gyökerezik.

*

Másszóval az Ady utáni kor. Könyvemnek egyetlen darabja sincs mely Ady halálánál régebbről kelt volna, vagy Adynál idősebb iróról beszélne.

Nem mintha nem irtam volna kritikai cikkeket azelőtt is, és az öregebb kortársakról is. Bizonyos meglepetéssel fedezem föl például hogy még Lévay Józsefről is irtam aki ifjuságunk idején a költők nesztora volt. Irtam Gyulai Pálról és Beöthy Zsoltról épugy mint Herczegről vagy Molnár Ferencről. Nem minden cikkemet feledtem el, mint a Lévayról szólót, (s némelyiket még sajnálom is, mert nem rossz irás). De ezek vagy kegyeletes nekrológok, vagy szenvedélyes leszámolások az előttünkjárók eszményeivel és gyakorlatával. Mindkét esetben egyoldaluak s már csak a mult emlékei. Elmult hangulatok és harcok emlékei. Nem volna értelme most ujból kiadni őket.

Adyról magáról sem beszél ez a könyv, s Adyról szóló nagy tanulmányomat nem közlöm itt. Egyrészt azért mert régibb köteteimben már megjelent; másrészt nem is tartozik tárgyam keretébe. E könyv tárgya az ami Ady után uj jött. Ma már megállapitható hogy az Ady utáni irodalom nem Adyból indult ki; inkább még reakció volt Ady ellen. Ady önmagában való beteljesülés, és nem kezdet. Az Ady-utánzók, mint erőtlen másodhajtások, hamar lefonnyadtak és eltüntek. Akik igazán túlélték Adyt, vagy utánajöttek s továbbvitték az irodalmat, más utakon jártak. Ady nagy történeti érdeme a fölszabaditás, a fölbátoritás. Ami azonban hatását illeti, ugy látszik, többet hatott bizonyos irók politikai eszmekörére és jelszavaira, mint a vezető irodalom formáira vagy irányaira.

Eszerint könyvem hősei részben az Ady-nemzedék megmaradt tagjai akik Ady halála után tovább éltek és irtak, részben azok az egymásután feltünedező fiatalabb irók akik közvetlenül

a nyomukba hágtak. Mondjuk, összevissza két generáció. Azóta több is jött, ifjabbak s még ifjabbak; ujabban divat lett minden csoportban uj nemzedéket látni. Az irodalom korosztályok, sőt évjáratok szerint tagolódik... De ebben az időben én már nem irtam kritikákat. Különbenis ez a fiatalság még eléggé kialakulatlan. Mint a nagyonis ifjonti arcnak, nincsenek éles vonásai. Jobbára szelid költőkből áll, kik megtagadva elődeik harcos és politikai hajlamait, eltünt békekorok költészetének világába vágyakoznak vissza.

*

Az a két nemzedék, amelyről könyvem szól, általánosságban nem ily szelid. Jellegzetes képviselői nem a halk, gyöngéd lirikusok; ezek, amig éltek, rendesen háttérben maradtak. A szinpadot a harcos temperamentumok foglalták el, akik ugy érezték, a mai forrongó világban az irónak is ki kell venni részét a küzdelemből. Ezek sokszor egészen ki is sodródtak az irodalomból, valami műkedvelő politika vagy szociológia felé. Mások viszont magát az irodalmat, a szellem tisztaságát és szabadságát védelmezték a politika ellen, mely soha erőszakosabb s szellem-ellenesebb nem volt mint ebben a két háboru közötti időben. Ez is harcot jelentett. Az elefántcsonttornyokon lőrések nyiltak, és ágyucsövek kandikáltak ki. A biztonságérzés mintha a szellemi világból is kiveszett volna. Maguk a tornyok is gyanusak voltak egymás előtt. Igy vetődött föl a nemzedéki probléma is. Az öregek gyanakodtak a fiatalokra, s a fiatalok az öregekre. A közönség kissé tájékozatlanul nézte e csatákat, nem érdekelték az irodalom céhügyei. A közönséget is inkább a politika érdekelte. Aki mégis tiszta irodalmat, költészetet, kivánt, szivesebben fordult a könnyü és dilettáns-vérű írókhoz; ezektől a Nyugat-kor vivmányait egyszerűsítve és népszerűsítve kapta. Az irodalmi piacot elöntötték ezek a dilettánsok. Hozzájuk csatlakoztak a provinciális jellegü fiók-irodalmak szerzői, melyek az ország szétszakadozásával kialakultak; noha ezek közt hamarosan akadt külömb is.

Mindez persze csak külső történet. Közben, a piac mögött és a harcokon tul, az irodalom folytatta a maga belső életét. A nagy költők továbbfejlődtek s kiteljesítették életművüket. Uj költők jelentkeztek. Az Ady-korszak elleni visszahatás megmutatkozott a forma leegyszerüsödésében, a pózok hitelvesztettségében; a szabadvers és formai különcködés lassanként divatját multa. A kor eseményeinek és eszményeinek hatása alatt fölujult a történeti regény és a népies irányzat. Fiatal költők uj csengést és hitelt adtak a magyar népi verselésnek. Ezzel szemben a társadalmi regény nem tudott uj erőre kapni. A kor átalakulásai megzavarták, s a műfaj megujításának kisérleteit idegen példák befolyásolták; ez túl-irodalmias lett és papír-izü. Más írók megelégedtek önéletrajzi följegyzésekkel, mintegy az irodalom nyersanyagával, csakhogy életközelben maradhassanak. Ismét mások az esszébe mentették tehetségüket. Ahogy ők maguk szeretik mondani, egész „esszéíró nemzedék" alakult ki. Esszéjük persze gyakran érintkezik egyrészt az ujságirással, másrészt a műkedvelő politikával és szociológiával; olykor azonban igazán nemes és tiszta irodalom.

*

Ne várja az olvasó hogy cikkeim ezt a szétágazó történetet hiánytalanul elbeszélik. Ezek a cikkek alkalmi irások, legtöbbjüket az időszerü kritika szükséglete szülte. De állandó vagy rendszeres kritikai tevékenységet sem folytattam soha. Csak egyébirányu munkásságom szüneteiben irtam egy-egy cikket valamiről ami ép fölmerült; legtöbbször puszta véletlen szabta meg a tárgyat.

Idősebb irókról olykor haláluk alkalmából irtam; ezek összefoglalóbb jellegű irások. A halál kikerekit, beteljesit. Fiataloknak viszont gyakran a születésük érdekelt; az első könyv, az első jelentkezés (későbbi, jelentékenyebb művükről aztán nem esik szó.) Az ilyenekben senkisem kereshet teljes irói jellemrajzot vagy pályaleirást; legfelebb azt az előrevetett s ritkán csaló képet amit néha egy arc első megpillantása ad... Másoknak egy-egy művét valamely külső

körülmény vetette elém, s az irót ezen a könyvön át, annak tükréből néztem és rajzoltam. A kor irodalmi problémáiból azokról beszéltem amiket az elémkerült könyvek épen fölvetettek.

E pillanatfölvételekből nem áll össze valami „reprezentativ" sorozat vagy arcképcsarnok. Szó sincs róla hogy a tárgyamul szolgáló két nemzedék minden jelentősebb írójáról írtam volna. Sőt azt sem lehetne mondani hogy akikről irtam, azok épen a legjelentősebbek. S amit irtam azt sem találja mind itt az olvasó. Schöpflinről, Móriczról csak sulytalan kis cikkecskéim vannak, nem volna méltó hogy azokkal szerepeljenek itt. Krúdyról nem irtam soha, sem hatásáról amely pedig annyira fontos e korszakban (és nem mindig üdvös). Hangos mozgalmakról nem szóltam egy szót se. Például ami az úgynevezett Ady-Szabó Dezső-vonalon történt. Igaz hogy ez nem tiszta irodalom. Irtam viszont Kassákék mozgalmáról és irányzatáról. De ezt is kihagytam itt, ez még Ady életéből való, aminthogy az egész irányzat az Ady utáni időkben már elvesztette igazi erejét s hatását. (Különben is a cikk már rég könyvbe került.)

*

Bevallom, némi habozással kerekitem ki a kötetet, az egyes darabok nem egyforma értéküek. Dehát nem önmagukért vannak. Tárgyilagos dokumentumokul akarnak szolgálni s mint ilyenek állanak itt. Társak és kortársak arcképei különböző életkorokban, tájfelvételek, változó horizonttal, irodalmunk ujabb utjának egy-egy kanyaráról. Csak persze nem irodalomtörténet, sem memoár. A kor irodalmi eszmekörének adatait lehet keresni bennük, de nem egyes jelenségek arányos méltatását, vagy irókét fontosságuk szerint. Nem egy költőtársam hiányzik e könyvből akit szeretek és nagyratartok. A regényirodalom még mostohábban jár. Az ifjabb nemzedék legjelentékenyebb képviselőinek némelyike még csak névleg sem fordul elő. Mindez tiszta véletlenség, válogatás, vagy értékitélet nincs benne. Mindig időtől s alkalomtól függött, kiről irok; s néha az is hogy mit. Némely cikkemet polémia szülte. Ezek nyilván egyoldaluak s nem adhatnak teljes képet az iróról akivel vitázok.

*

Egyszóval nemcsak a tárgyi teljességet nélkülözi ez a gyüjtemény. Az egyes irók is szeszélyesen s kritikai szempontok nélkül kapták meg benne helyüket, vagy maradtak ki egészen belőle.

Voltak írók kikről személyes okok gátolták hogy irjak. József Atilla szegény maga tette ezt számomra nehézzé. Voltak személyes tanitványaim s közeli barátaim akiknek irásairól sohasem tudtam elfogulatlanul beszélni. Az ember eltakarta előlem az irót.

*

Nőiró egy sem szerepel könyvemben. Ebben sincs szándékosság; csodálatos, milyen kevés jó nőiró jelentkezett egyáltalán az Ady utáni irodalomban. Kaffka már nem érte meg ezt a kort; a régibb korszak többi asszonyköltői is hamarosan meghaltak vagy elhallgattak. Az egyetlen presztizs amit asszonyiró e korban megszerezni tudott, férfi-presztizs volt, politikai (a Tormay Cecilé). Akik nyomaikba jöttek, alig tudtak valami ujat hozni; nagyrészük külömbenis a szórakoztató irodalom szolgálatába szegődött. Mintha az uj, férfias és háborus század - egy politizáló s a gyöngédebb érzésektől elfordult nemzedék - visszaszoritaná a női szellemet, hacsak be nem áll maga is a férfi majmának, valami tehetetlen jelentéktelenségbe. Szakmány történeti és pletykaregények, s biztonsági tűvel pongyolán összetűzött verssorok közé...

Csakhogy a visszaszoritott szellem lázadni is szokott. Kitör és hangja csak annál sikoltóbb, annál mélyebbről jött. Annál kegyetlenebbül őszinte! Ilyen legalább egy asszonyirónak hangja a mai magyar irodalomban, a Török Sophieé. Irodalmunk női munkásai ő az akinek említése legérezhetőbben hiányzik e könyvből. S ő az akiről legnehezebb lett volna beszélnem.

*

Azonban elég már! Bizonyos, hogy ez a könyv nem tökéletes. Sok kifogást lehet ellene tenni, s könnyen felmerülhet a kérdés, érdemes volt-e igy is kiadni? Az iró iparkodik utólag megnyugtatni magát, hogy munkája nem egészen haszontalan az irodalom számára sem. De azért a könyvet igazában csak a maga kedvéért csinálja. Mert a könyvbe nem foglalt irás olyan mint a temetetlen halott: sem élni, sem meghalni nem tud igazán. Az iró, mikor könyvbe gyüjti műveit, azt képzeli hogy most inditja őket a jövőbe. Pedig csak tul akar lenni rajtuk.

EGY TÖRTÉNETI REGÉNY 1920-BÓL

Micsoda szomorú nemzet vagy, magyarom! Nagyjaid mindig voltak, de az ő szavuk a pusztában kiált: micsoda pusztában! Hallom a századokon át a Zrinyi szavát, mint a magyar pusztaságban kiáltó oroszlánét; - a sívár homok - az elomló buckák, melyeket a szél egy napra rakott föl és másnap megint elhord - nem visszhangozzák a hatalmas szózatot - süket a sivatag.

Mikor hajtod a földre fejedet, áhitatosan és alázatosan, hogy a távoli oroszlánszót füleld? Itt-ott valaki megteszi. Dadogva figyelmezteti társait... jegyzi a különös hangokat, melyeket a messzeségből hall... az érzést, amit benne keltenek...

Nem figyelnek reá.

- -

Ilyenfélék jutnak az eszembe - a Zrinyi-emlékünnep alkalmából - amint a gyér Zrinyi-irodalomra gondolok, s abban egy új könyvre, mely szinte észrevétlen jelent meg tavaly, és tünedezett el a könyvesboltok ablakaiban. Úgy kellene, hogy elég legyen a Zrinyi nevét kimondani, s már visszhang támadjon. Hogy ily nagyszabású, ennyire komoly dokumentáltságú kísérlet nemzeti szellemünk egy nagy képviselőjének a modern irodalom legraffináltabb eszközeivel való föltámasztására - már a kísérlet maga - megmozgassa az elméket s pennákat... De nálunk máskép van. Nálunk visszhangtalan marad a legmagyarabb hang is, ha csupán a nemzeti lélekhez szól, s nem egyúttal a pártszenvedélyhez. A mult mélyeiből bugyogó friss eret beissza a jelen sívársága.

Laczkó Géza a költészet mágusvesszejével tárja föl a régi forrást, hogy az megint friss erővel bugyog föl lelkünkbe, s friss erőt bugyogtat magyar tudatunkba. Regényt ír; - s regénye hatalmas kísérlet a valóban *modern* magyar történeti regény megalkotására. A modern történeti regény írója nagy ballaszttal indul; tudóssá kell lennie, ha tanult olvasóinak illúzióját léptennyomon rontani nem akarja. A költészet aranyának erét kemény és szürke kövek közül kell kibányászni, s veszélyben forg a bányász, hogy maga is elveszti, vagy fakó salakba burkolva dobja piacára. Mindenkép: a tudomány lámpája alkalmatlan jószág a kézben, mely a rángó, lengő varázsvesszőt viszi. Majd gátolja az érzékeny pálcát szabad lengésében; majd maga hull ki a marokból egy merész lengésnél.

Laczkó a legteljesebb ballasztot viszi, és szorosan fogja a lámpát kezében. Laczkó tudós író. Nem tér ki a tudományos valószínűség aprólékos részletproblémái elől, s nem látszik félni, hogy ez a homok eltorlaszolja vagy lassítja a Poézis folyamának útját. Más írónál aggodalmas volna ez a részletekbe veszés; de Laczkó költészetének egész természetével összhangzik.

Ő précieux költő.

Módszere: a mozaikművész módszere. Nem könnyedén egymásból fakadó szavak bugyogó tenyészete, hanem tudatos művészettel összeépített szavak és mondatok; nem belső nedváramlás, hanem a külső összhatás tartja őket egybe. Laczkó művei nem növények, hanem épületek. Már a mondat is épület - a stíl e molekulája - külömböző színű szavak átomaiból művészettel összeépítve, s külömböző nyelvtani formák kapcsai által gyakran bonyolult mesterséggel megkapcsolva. S ami a mondatra áll, az áll a fejezetre, az epizódokra, az egész mesére. Az ilyen művészet a részletek művészete. Az építésznek első sorban anyag kell, sok és sokszínű anyag, kicsi színes kövek pazar gazdagsága, szavak, tények, adatok, részletek. *Egy* nagy nehézség legyőzésében, egy szinte magától legördülő nagyvonalú mesében, egy karakternek egységes lendületű megjelenítésében nem oldódhatik föl az ilyen művészet. Minden részlet külön nehézség, minden átmenet külön diadal. A művész összegyüjti a

mozaikköveket, kiszámítja a színhatást, s aztán következik a kapcsolás és forrasztás nehéz munkája, hogy megvalósuljon a művészi cél, előálljon az egységes alkotás.

Az ilyfajta művészet sok analógiát mutat a tudományos munkával, s a modern történeti regény tüskés problémái nem feszélyezik, hanem még izgatják. A történeti regény - tulajdonképen egy magasabb történetírás, utóda és végső konzekvenciája a Livius és Tacitus műfajának - épen az a műfaj, amely kívülről vett apró részletekből - mozaikkövekből - régi szavakból, anekdotákból, tényekből - kényszerül előállítani az összhatást; nem mint más teremtők teremtése, kik az *egészből* bugyogtatják ki a részleteket, a képzeletnek valami dedukciójával, a lelkükben előre élő egészből, mint pók a fonalát önmagából. A történeti regény alkotója, - mint a tudós, mint a filológus - elsősorban *gyűjt*, - dokumentumokat, színfoltokat - s gyüjteményének gazdagsága adja meg neki a mentül szabadabb mozgást, mint ahogy a mozaikművész annál biztosabban hozhatja létre *pontosan ugyanazt* a hatást, amit akar, mennél több és többféle színes kövecske áll rendelkezésére.

Ekként vezet természetes módon a modern dokumentáltságú történeti regényhez - a tudományhoz és a filológiához - a naturalizmusnak az a romantikus tarkaságkedvelésből és artisztikus elvekből kisarjadt fajtája, amelynek igazi megszemélyesítője a világirodalomban Flaubert s született képviselője nálunk Laczkó Géza.

- -

Ennek az egész művészetnek főproblémája: a kívülről-építés problémája. Az összhatás, amit a művész elérni akar, a költői cél, mindig a legmélyebben belső valami; hogy lehet ezt kívülről vett, a történeti igazság idegen szempontjai által megszabott, elemekből előállítani?

Ez a nehézség lévén a probléma, az igazi művész - amilyen Laczkó is - nem kisebbíteni, hanem nagyobbítani akarja a nehézséget. Valódi művészi érzékből fakad ez - mégis néha, úgy érezzük, túllő a célon, mint Flaubert is.

A művészet illúziót kíván. De csak illúziót. Mikor Flaubert, *Szent Antalá*nak első kidolgozásában, kísérőnek és háziállatnak a legenda nyomán egy disznót adott a Remete mellé: ez a staffázs nem zavarta az illúziót - noha nyilván félreértésnek köszönhette létét, mert a disznó nem Remete Antal, hanem Páduai szent Antal állata volt. De elég, hogy nem volt idegen a középkori naiv legendavilágtól, és nem volt idegen a Flaubert belső romantikájától sem: a Szent és a Disznó nagy antithesise! Mikor aztán a tudós költő, Flaubert, rájött tanulmányai során a *hibára*, és újra dolgozva az egész költeményt, kihagyta a disznót: művészi szempontból teljesen közömbös dolgot cselekedett. Az epikai hitel nem azonos a történeti (vagy akár mondai) hitelességgel.

Mi magyarázza meg, hogy a modern történeti regény mégis a tudományos hitelességre tör, hogy épen ebben fejlődött tovább a régitől? Keménynek még elég volt a kor *hangulatát* feltámasztani a művelt olvasóban, Laczkónak már az kell, (mint Flaubertnek), hogy a *tudós* se találhasson még *részletet* sem művében, mely ne állná ki a legújabb tudás kritikáját. Arany kortársai megelégedtek, ha alakjaik beszédében olyan szavak, fordulatok voltak, melyek a régiesség érzését keltették, Laczkó arra törekszik, hogy a beszéd filológiailag hű rekonstrukciója legyen a XVII. századi beszédnek, amivel rendkívüli nehézségek elébe áll. Nem tudományos, hanem művészi nehézségeket értek, s ezek már egész külsőlegesen szembetűnnek. Minden régi mondatot, minden régi beszédformát külön be kell ötvözni az *egész* mű stílusába, amely mégsem lehet régi, a Laczkó Géza stílusába, amely már maga is túlterhelt, modern mozaik-munka, - minden ilyen régi mondat beillesztése egy külön művészi feladat.

Laczkó, mondom, nem tér ki e nehézségek elől, hanem keresi őket; a régi nyelvet zsúfolt rögösségben reprodukálja, valóságon túli jellegzetességgel (Zrinyi művei szinte könnyebben olvashatók, mint a mondatok, melyeket Laczkó szájába ad.) Az átmenetek finom művésze-

tével csinálja meg aztán, hogy e rögös stílus zökkenéstelen illeszkedjék modern mozaikjába; művében lépten-nyomon oly hajszálfinomságú stílfeladatok megoldását találjuk, melyekhez hasonlók csak versekben szoktak előfordulni.

Mindez sok nehézséget jelent az olvasónak, de még többet az író számára. Az ember szinte hökkenve kérdezi: miért? Nem aránytalan-e ez a munkatömeg, melyet csak az értékelhet igazán, aki maga is tudós és maga is művész egy kicsit, a legritkább? Nem lett volna-e helyesebb egyszerűbb eszközökkel dolgozni az írónak, és kikerülni azokat a nehézségeket, melyeket nem a művészet, nem az illúzió-keltés minimum-szüksége, hanem a tudománynak a művészetben való hatalmaskodása hozott magával? Kikerülni ezeket az örökös átmeneteket, ezt a kettősséget, mely oly nagy teher a művészetnek?

Nem: mert ez a kettősség maga a művészet itt. Ez épen a művészi probléma; az író céljának és anyagának kettőssége: az egyik oldalon az író belső, egységes és modern látomása; a másikon az a kényszer, hogy e látomást apró részletekből kell előidézni, melyek nem belsők, hanem a külső igazság nyujtotta adatok, nem egységesek, hanem mozaikszerűek, nem modern lelkünk koncepciójából eredtek, hanem idegen mult kövesbányájából.

- -

Az ilyen mű sem stílusban nem lesz egyszerű, sem kompozícióban nagyon egylélekzetű, hanem nehéz és zsúfolt mozaikmunka, amilyennek őspéldája a *Salammbô*. Laczkó műve is mozaikmunka, táblákból s képkockákból (s minden képkocka ismét a szavak mozaikja.) Minden kép, minden kis stílegység szinte új költemény, új nekiindulással s az átmenetnek új bravúrjával. Ez a műfaj természetéből s Laczkó művészi egyéniségéből következik. De van a kompozíciónak egy más tulajdonsága, melyet viszont a mondanivaló természete hoz magával, az a mély és modern koncepció, melyet Laczkó történeti képeivel kifejezni akar.

Minden jó mű legmélyében líra és modern, a történeti regény is; az író végtére mégis csak önmagát, a maga valamely nagy érzéskomplekszumát, vagy a benne öntudatosult faji vagy emberi érzést akarja kifejezni bármely objektív rajzokon keresztül is (másként nem volna más, mint tudós rekonstruktor). A *Salammbô*nak, minden látszat ellenére is, nem a régi Karthágó történeti hűséggel való ábrázolása volt az igazi célja (ez egy tudományos munkának lehetett volna célja). A történeti hűséggel való ábrázolás csak eszköz volt az *objektív színpompa* azon hangulatának kifejezésére, mely Flaubert lelkében élt. Laczkó célja talán még mélyebb és még líraibb: magyar fajának sorsát akarja megéreztetni, úgy mint ez a sorsérzés a XX. század fiatal; európai műveltségű, de igaz magyar fajiságú intellectueljének lelkében kialakult - azt a magyar sorsot, amelyet *ma* érzünk mindannyian, jobbak, csüggedve, mégis mindig bízva, néha kissé mosolyogva magunk naivságán és kicsiségén, titkon mégis érezve nagyságunkat, szégyenelve és gyászolva egyszerre erőink folytonos dicstelen tékozlódását.

Teljesen modern érzés ez és e mai éveknek kellett jönni, hogy így kifejlődhessen és kifejeződhessen. Lehetett volna-e 67 előtt, mikor a tiport és küzdő nemzet görcsösen kapaszkodott régi nagysága illúzióiba? Lehetett volna-e 67 után, a kiegyezésnek örülő epigon nemzedékben, melynek európaisága csekély volt ahhoz, hogy benne magyarságát igazán érezhette volna; melynek számára a nemzeti érzés frázissá és sablonná halványodott? Nem, valóban Európát kellett érezni, hogy a magyarságot igazán érezhessük; a Nyugat generációjának kellett jönni, az Adyénak, hogy ez a szó: *magyar*, frázisból eleven, fájó érzéssé váljon számunkra. Mi egészen frissen, új szemmel láttuk meg, hogy mit tesz az: *magyarnak lenni*; s Laczkó Géza evvel a látással mutatja meg a magyarság sorsát, képviselve egy centrális nagy magyar tipikus sorsában, szánalmas lelki megőrlődésében a Nyugat és Kelet két nagy malomköve között.

> Néz Nyugatra, borus szemmel néz vissza Keletre
> A magyar... -

Zrinyiről szóló versét kezdi ezekkel a sorsos szavakkal a legnagyobb magyar költő - s nem véletlen, hogy épen Zrinyiről. Zrinyit úgy történeti helyzete mint egyéni karaktere a magyarság szimbólikus képviselőjévé avatja s Laczkó Géza Zrinyije épen ez a szimbólum: a magyarság politikai és kulturális akarásainak és csüggedéseinek, nagy erőinek és kicsinyes zátonyrajutásainak szimbóluma. Nyugat és Kelet között, minden nyers erővel, ősmagyar durvasággal és harciassággal és mégis áhitatos szomjával a szellem minden fényének és csiszoltságának, a friss lélek mohóságával s mégis keleti vér nehézkességével, Nyugat védője és apostola s mégis Nyugat értetlenségén s közönyén szenvedve folyton hajótörést, nagy tettekre vágyva és kicsinyes intrikákba veszve, korholva, szégyenelve és imádva nemzetét, ezerszer újrakezdve egy titáni küzdelmet s ezerszer csüggedve bénító kis apróságokon, míg végül egy ostoba véletlen, egy vadkan agyara döfi meg a pontot...

És ez a sors ott áll a Magyarság küldetésének centrumában, török és német közt, a magyar történet központjában, multba és jövőbe ívellve. Lelke zenéjét még Keletről hozza, atavisztikus zordságokból, s rögös szavai száz évvel megkéstek - de tanultsága száz évvel szökött előre és gondolatai és tervei, Nyugat felé! Egy ősét folytatja és énekli, egy durva várvédőt, s ő maga a jövőben járó modern katona - multban gyökerezik s átnő a jövőbe. Harcosa makacs magyarságnak nyugati puhaságok ellen - s harcosa nyugati jövendőségnek magyar makacsságok ellen. Lénye, eredetével és hatásaival, elborítja a magyar történetet, kiérés és előkép egyszerre, szellem és erő, költő és katona, időben megjelent, de idők fölött álló lelke a Magyarnak!

- -

Laczkó Zrinyijének tragédiája az érvényesülni nem tudó, a kicsinyes intrikákon megfeneklő magyar erő tragédiája. A Nyugatot védi, s mégis a Nyugat hálátlansága, értetlensége bénítja meg nagy terveit, melyek a végén már mintegy lázban, reménytelenül buggyannak föl lelke keleti mélyéből, dacos visszatérésekkel. Ehhez képes Laczkónak a *magyar* Zrinyit kellett hangsúlyozni a nyugati lélekkel szemben; s hőse talán kissé vadabb magyar, kissé barbárabb szittya maradt, mint a történeti Zrinyi, akinek könyvtárát a híres Tollius megbámulta, s akiből kis híja, hogy nem lett velencei *condottiere*; - Zrinyi, a Tasso, a Machiavelli rajongója, aki szinte Széchenyi módjára ostorozza már a magyar nemtörődömséget és elmaradottságot. (Ellenben ha nem is történetileg, pszihológiailag nagyon igaz és szép a fejlődés rajza; hogyan lesz a kultúraszomjas, s a nagy világ számára nyitott szemű ifjúból mindinkább a politika kicsinyes útvesztőibe és az élet sérelmeibe beleveszett *dühös magyar*.)

Maga a tragédia azonban, - a kicsinyes viszonyokba, szimpátia nélküli környezetbe való folytonos elapadás - nem *egy* nagy tragédia, hanem mindig újrakezdődő akarások és csüggedések tipikus sora - és ez határozza meg a regény szerkezetét is. Amint Zrinyi sorsa szimbóluma ezer meg ezer magyar sorsnak, az egész regény szimbóluma száz meg száz lehetséges magyar történeti regénynek: - úgy a regény minden egyes epizódja megint szimbóluma az egész regénynek, külön magában rejti az egész regényt, amely nem egyetlen nagy összeütközés folyton új és új mozzanatokkal, hanem örök keserves körbenforgása a megbénított akaratnak.

Minden sablóntól távol van e regény. Amint már mondanivalója is teljesen modern; amint Zrinyi-alakja nem azonos a Jósika Zrinyijével, hanem egy teljesen modern szemmel látott és csak ma először meglátható tipusa a magyar léleknek; - amint története nem a sablónos históriából és regénymesékből jól ismert egyetlen „titáni küzdelem”, hanem folyton újrakezdődő, reménytelen tékozlása az erőknek a kicsi tusákban - nem hazug illúzióinkhoz, hanem mély, igaz, örök magyar gyászunkhoz szól -: úgy szerkezete is távol az iskolás esztétika szabályszerű „egységétől” épen folytonos holtpontjaival, reménytelen körbenforgásával éri el a hatást amelyet szándékolt.

- -

Nagyon jól tudom, hogy mindezt hibáztató hangon is el lehetne mondani. Nagyon jól tudom, hogy Laczkó regényének - mint a világirodalom számos régi és kiváló művének is -, épen elveiből folyó legfőbb karakterisztikumjait, legnagyobb eredetiségeit s erényeit tetszetősen lehetne hibákká magyarázni; - többet mondok: hogy itt hiba és erény - mint gyakran ép a legnagyobb művekben - oly elválaszthatatlanul összeforrtak, hogy egyik szinte létfeltétele a másiknak. A cselekvés lankasztó körbenforgása, a hangulatok kietlen ismétlődései, a befejezés kicsinyes véletlensége minden más műben kétségtelen hiba volna. S a stílus túlterheltsége, a tudományos, filológiai ballaszt s az olvasó kényelmével, könnyűségével való szuverén nemtörődés - ha nem kellene már az első lapon éreznünk, hogy mennyi szépségnek és új érzés kifejezésének múlhatatlan velejárói ezek - valósággal visszariasztanának e könyvtől. És ha nem fognának meg mindig újra meg újra mindig pompázó, mindig gazdag és újszínű *részletek*, nem kötnének le a mozaik mintájának új kanyarulatai, változatossága és kitűnősége a *detail*nak, melyet Kemény a regény fő-bájának nevez.

Laczkó művében, melynek építési alapelve a részletekből-építés, talán még fontosabb a detail, mint más regényekben. Voltakép csupa detail, és mégsem veszik el a detailokban; szinte azt kérdezzük: a remek színhatású összeilleszkedés-e a nagyobb erény, vagy az egyes részletek tarkasága, s igazsága? Külön kis belső remekművek lépten-nyomon. A keleti színek, a török színpompa, a régi magyar beszéd szépségei. Kíméletlen, sívár naturalizmus; s majd az ezeregyéjszaka felé kilendülő pazarság. Anatole France tollához illő nyugodt, idillikus kultúrtörténeti rekonstrukciók - és a befelé vívódó magyarság lírája. S aztán a karakterek! emberi mozdulatok - mind csak megvillanva a nagy színes szőnyeg ábrái közt - Zrinyi és Montecuccoli szembenállása. Gazdag könyv.

És igaz könyv, az apróságokig. Mennyi apró tudás, milyen tökéletes fölény az adatokkal szemben! Hol vannak a tanárok, a filológusok, történettudósok? Ha van könyv, melynek őket foglalkoztatni kellene: ez olyan. Szomorú szegénységi bizonyítvány a magyar literatura és história avatottjaira: hogy ez a könyv visszhang nélkül maradt.

MAGYAR TUDÓS SZOMORÚ ÉVEKBEN

1922.

Király György, akit eltemettünk, erős lélek volt egy betegségtől megapadt testben: éles szem, éles szó, élénk mozdulatok, bátorság, figyelem, mindig biztos válasz és kész támadás: mintha az egész ember a megelevenedett Ész pengéje lenne, kitünő szerszám, oly kitünő, hogy nem is gondolsz rá... csak műveire és vágásaira... eltűnik önnön feladata mögött...

...s mikor eltörik, akkor figyelsz vissza...

...hogy Ember volt és Sors...

...magyar sors, egy új torzó, tragikum... penge, melynek nem-nekivaló közegben kellett dolgozni, barbár keménységeket vágni... áldozat...

...új Mohács áldozata, egy a sokból, nem első s nem utolsó a Legjobb Fiak közül, akiket szült és megölt ez a nép:

Mohácsok népe, a magyar!

I.

Keleties hajlamunk van a fatalizmusra s sokszor úgy tűnik föl, hogy ez az új Mohács - háború és gyermekei: a forradalmak - nem kívülünkről-jött, többé-kevésbé véletlen katasztrófa, hanem mibelőlünk magunkból-fakadt s mindannyiunkhoz egyenkint hozzámért tragikum, amely szervesen egészíti ki kicsi sorsainkat: vannak alakok, helyzetek, életek, amik közé szinte végzetszerűen rajzolódik a nagy *débacle* miliője.

Ily helyzet a Király György élete az úgynevezett magyar kulturában.

Lehet-e képzelni őt, gyógyulva s boldogan kiteljesedett munkák között, mint elismert és hivatalos tanárát a legnemzetibb tudománynak, megkapva mindent ami megillette, békében az ostobasággal s támogatva a sovinizmustól, háborítatlanul élve szigorú és józan tudományának, nevelve méltó ifjú tudósokat, s nem szórva erejét harcra és kenyérre?

Pedig ezt a harmóniát készítette számára helyzete, születése s az események természetes sodra.

Beteg volt, de betegsége nem olyan, hogy kellő nyugalom, gondtalan élet, jó éghajlat, üdülés, pénz, mindaz amit a Béke biztosan megadott volna neki, meg ne gyógyithassa.

Intelligenciája szabadabb volt, ítélete elfogulatlanabb, mint társaié és kortársaié: de ezek még kis legények akkor, míg Királyt nagy tekintélyek vélték és emelték, s munkássága, bár képromboló természetű, szigorúan tudományos volt; megtámadhatatlan.

Kevés új tudósunk indult oly kitünő auspiciumok között, mint ő.

A béke utolsó évtizedében még élt nálunk a nagy liberális hagyomány, amely a tudományos képrombolásnak inkább kedvezett mint nem. Pénzről és dicsőségről alig beszélhetünk, ahol magyar tudományról van szó! de kétségtelen hogy ebben az időben nyugodtan, s hivatalos szankciókkal dolgozhatott nálunk a tudós, akkor is, ha munkájának eredménye ellentétben állott a nemzeti vagy egyéb hiusággal. Király mesterei, Riedl és Katona, maguk is, működésüknek nem jelentéktelen részében, képrombolók voltak. Riedl a legszebb kuruc versek hitelességét támadta meg; Katona számos büszkén mutogatott középkori emlékünkről mutatta ki

hogy gyarló fordítás. A hivatalos tudomány inkább a délibábok ellen hadakozott. A tudományos józanság, a Gyulaiak szigorúsága a sovinizmus túlkapásai iránt, oly kétségtelen diadalra jutott, hogy elvei frázisul maradtak a következő nemzedékre, melynek egész szellemi attitüdje ellentétes volt s még Császár Elemérnél is olvashatunk ilyeneket: „A tudománynak az igazság-kutatás a célja, s nem a nemzeti érzékenység kímélése."

Ez a liberálizmus azonban konzervativ gyökerekből fakadt. A Kemény, a Gyulai hadjárata a Délibábok ellen, politikában, úgy mint irodalomban, tulajdonkép konzervativ hadakozás: ártalmas ábrándok kijózanítása, a Tények hadjárata a Kívánságok ellen. A tudós óvatos; lépésről lépésre megy; nem hagyja el az Igazság talaját, bár kemény kövei fölvérzik olykor a nemzeti hiuság kényes talpait; őrizkedik a hizelgő elméletektől, mint a puha sártól mely ingoványba vezet. Ez nemes konzervativizmus, mint a politikusé, aki nem kockáztatja nemzetboldogító eszmékért az egyszer jól-rosszul elért rendet. Igaz hazaszeretet ez: erős, de vigyázó s őszinte; a tapasztalt ember szeretete aki túl van már a lobogásokon, csalódott már, és most kíméletlen ahhoz aki szeret, mert tudja a könnyenhívés, a hizelgés és önáltatás veszélyeit. Érthető lelkiállapot annál a nemzedéknél, mely a Keményé és Gyulaié volt: annál amely átélte a Nagy Kiábrándulást, a Csóri vajda lobogó önáltatására következett nagy Lehülést, amit Bach-korszaknak neveznek. S ez a nemzedék volt az, mely nemzeti tudományaink újabb fejlődésének az irányt megadta. Minden valamire való emberünk azóta - ha nem állt meg a félúton, a Csóri vajda nagy álmodásainál - ennek a nemzedéknek útját élte újra lelki kialakulásának palingenezisében. Tipikus eset a Katona Lajosé, akinél alig volt fantáziában gazdagabb tudósunk; s mikor első szép mythológiai elméletei összeomlottak, elfordult a fantáziától mint egy csalódott szerelmes. S ez a csalódás, barátai tanusága szerint egész későbbi munkásságán nyomot hagyott. Mindig szigorú maradt a maga és mások fantáziájával szemben egyformán.

Így váltak tudósaink óvatos és kiábrándult részletmunkásokká és képrombolókká.

Király György, Katona tanítványa volt - az ő emlékének ajálta egyetlen összefoglaló könyvét - s a kritikát és képrombolást folytatta ott, ahol mestere elhagyta. Az ő nemzedéke már nem csinálta végig a palingenezist és a csalódást; készen örökölte mestereitől a szigorúan tudományos módszert, a kritikai irányt. Mások, ugyanazon mesterek neveltjei, ugyanazon lassú óvatosságra törekedtek a tudományban, mint ő, ugyanazon exaktságra, ugyanazon győzelemre a hamarkodó fantázia fölött: és épúgy megvetették a délibábokat. Van mégis egy vonás, ami Királyt már itt, indulásában és céljaiban lényegesen megkülönbözteti társaitól. Nála ez a kritikai hajlam, az Igazság feltétlen tisztelete nemcsupán a mesterektől örökölt és jól megtanult elv: mely idő folytán magátólértetődő és keveset jelentő frázissá válhatik: neki a legbensőbb természete, veleszületett egyénisége. Ebben a vékony testben az ész eredendő morálja lakozott, olyan ész, amely már morál; ész, mely lehetetlenné tett számára minden fanatizmust, de magában már fanatizmus volt. Nem mesterei alkották ilyenné, hanem saját ős és magával-hozott hajlamai folytán csatlakozott mestereihez.

Bölcselkedők szokták mondani, hogy minden embert az ész és szív, az intellektuális és morális tulajdonságok viszonyával lehet jellemezni; feledik ilyenkor, hogy az ész maga bizonyos fokon morális tulajdonság lehet, s a legmagasabb ész a legnagyobb jóság, elfogulatlanság, nemesség. E nemes faja az észnek volt a Király Györgyé: a hideg kritika másfelől lelkes bátorság, az igazat és csak azt mondani mindig és mindenütt; a szenvedély nélküli megértés másfelől megbocsátás, az a loyális magatartás ellenségekkel és ellenfelekkel, amit Királyban utolsó évei alatt csodáltak barátai. Mindez együtt: a legnemesebb liberalizmus, nem megtanult hanem született karakter, oly lelki dispozició, mely társaiból teljesen hiányzott.

Pedig a kor, melyre e generáció munkájának az eleje esett, olyan kor volt, amilyenekben kifejlődhetik az igazságnak az igazságért való szeretete, menten minden idegen motivumtól.

Az állam szilárd volt és megállapodott. Úgy tűnt föl, hogy semmi sem árthat neki. A politika kezdett bizonyos körök szakszerű foglalkozása lenni, mely a nemzet széles rétegeit alig érintette. Nagy erőfelesleg jutott másra. Mindezt nyomon kisérhetjük a tudományos életben is. A tudomány öncéllá vált. Ha Kemény vagy Gyulai támadták a sovinizmus bálványait, hazafias motivumokból cselekedtek: mert ezek a bálványok ártalmas hazugságok voltak a nemzet lelkében. De ha az új tudós nemzedék szállt ki ily képromboló munkára: az egyedül az Igazságért történt. Ez a kor volt az, amelyben a magyar filológia a nagy nemzetközi tudomány munkájába kapcsolódott, annak céljait követte, annak ideáljait tűzte zászlajára. Katona Lajos közelebb állt Schuckardt vagy Sabatier világához, mint a magyar glóbushoz; s Királyban már fejlődőben volt az új tipus, a nagy, nemes, szabad tudós tipusa, az igazi filológusé, akit semmiféle tekintet nem feszélyez, semmiféle kötelék nem köt le, aki rendületlen és meg nem zavarva, a kis igazságok ájtatos tiszteletével építi ez apró kövekből a minden nemzeten, érdeken, érzelmen felülálló nagy liberális, emberi Igazság oltárát.

Mindez akkor távolról sem volt destrukció, s a kortársak bevallott tudományos ideálja nem különbözött a Király Györgyétől: a vér, a karakter különbözött. E kortársak között igen tehetségesek akadtak, de tehetségük természete más volt; az ész csak másodsorban állt lelkük oltárán, s hamar meghátrált hatalmasabb istenség előtt. Egyesekben a fantázia vagy a szenvedély volt erősebb, s munkásságuk a szépirodalom terére sodródott mint Laczkó Gézáé, vagy a politikai agitáció hináraiba, mint Szabó Dezsőé. Akik megmaradtak, azok a *tanárok* voltak, a született pályabéliek, akiknek a tudomány kenyér és hivatal volt. Tehetségek nem hiányoztak ezek közt sem; kitűnő tanítványok, s olykor kitűnő mesterek; de öröklött mentalitásuk egészen más. Király Györgyben a magyar úri középosztály természetes liberalizmusa volt a talaj; az a nemes és osztályönzés nélküli idealizmus, mely annyi példában ismeretes történetünk utolsó századából. A magyar tanárság zöme azonban egészen más körökből rekrutálódott. Szegény tanítók, vagy alacsonyabb néposztályok jótanuló gyermekei, inkább az alázatosságot hozták magukkal vérükben, mint a bátor és szabad igazságszeretet függetlenségét és türelmességét, s a tudományos igazság tiszteletét is a jótanuló alázatosságával tanulták meg. Az igazság tisztelete nem is volt bennük oly erős, hogy válságos időkben az élet és politika szenvedélyeinek és félelmeinek ellenállott volna. Így támadtak a vádak és félreértések, melyek Király életének katasztrófáját okozták. De nem akarok e régmult s rég eltemetett dolgokra kitérni, s ez nem is illenék, ahol Király Györgyről van szó; Király nemes volt és loyális minden szavában ezekkel a vádlókkal és vádakkal szemben is. Király nem védte magát, nem alázkodott meg: megvolt benne a háttérbevonulás büszkesége és nemessége. Hiányzott viszont a parvenük ragaszkodása a hivatalhoz; de elvonulása nem jelentette igazságának elhallgatását: a csöndes tudósból akkor robbant ki a hangos író! S akkor kezdődött az emberi munkának, bátorságnak, férfias kitartásnak s jutalmat nem váró ideálizmusnak az a csodája, ami szegénység és betegség között tartott egészen utolsó napjáig, s aminek látványa oly sokszor dobogtatta melegebben szíveinket: vannak még hősök a világon!

Ha a legyőzött marad fölényben: ez a fölény dicsőbb a győztesénél; s Király fölényes volt. Torzó: de mint az antik torzók, keménységével és harmóniájával törötten is erősebb a Sorsnál!

II.

Király munkája „destruktiv” volt. Ezt mondták, és ez bizonyos értelemben igaz is. A destrukció nem mindig rossz dolog: néha rombolni kell, hogy építhessünk. Így van ez különösen a tudományban. A praktikus élet problémáinak többféle megoldásuk lehet; s a rosszabb út is jobb a semmilyennél. Igazság azonban csak egy van: s aki a tévedést lerombolja, az igazságot készíti elő. Túlságos kritika, a tudományban, olyan mint a túlságos óvatosság: sohasem árthat.

Ez a „destruktiv” hajlam itt inkább konzervativizmus mint forradalmárság: a legjózanabbak sajátsága. Azelőtt *akribiának* nevezték, s kötelező elv volt. Most - mintha egyszerre félni lenne okunk az Igazság ellenőrző szemeitől - rosszalják, s *hyperkritika* a neve. Oly változás, mely rossz lelkiismeretre vall. Mi kifogásuk lehet a hyperkritika ellen, ha valóban az igazság a céljuk? Vagy igaza van a kritikának, s akkor hálásak lehetnek, hogy egy tévedéstől megmentette őket. Vagy nincsen igaza, s akkor maga is kritikára szorul, s önmagának gyógyszerévé válik. Akkor is egy kétes igazság megbizonyítására serkentett, s ez a konstrukció útja.

Az út azonban, amely felé Király György volt kollégái és barátai vonzódni látszanak, egészen más és sokkal veszedelmesebb.[1] Kiváló tudósok, akiknek számára, nemrég még a tudományos fegyelem mindennél előbbrevaló volt, egyelőre még tán szilárd földön, de oly irány felé tesznek lépéseket, melynek végén bizonyos ingovány vár. A politika nem idegen többé a tudománytól, nemzeti ábrándok igazolását keresik a kutatásokban, s mintha a Horvát Istvánok szelleme kelne újra. Föltámad a hun-magyar rokonság rég elejtett gondolata, s a turánizmus új délibábszövedéke bonyolódik hozzá. Ahol eddig tiszta absztruz tudományos területen jártál, ott most lépten-nyomon érzelmi momentumok nehezítik kutató munkádat.

A dolog nagyonis érthető: szegények lettünk és álomkincsekhez kapkodunk.

De nem gondoljuk meg, hogy mit cselekszünk.

Az álomkincs: sár lesz.

Mint a mesében.

A legszürkébb igazság többet ér a legragyogóbb délibábnál. A Horvát Istvánok kora primitiv indulás volt, melynek ártatlanságát a tudatlanság adta meg; de visszaesni belé annyi volna, mint meztelenre vetkőzni újból, miután ettük a tudás fájának gyümölcsét. Tudatos barbárság volna ez, hasonló a balkáni kulturák állapotjához, melyekre Király György is utalt, s annyit jelentene, mint a magyarság anyagi katasztrófája után szellemileg is a földre ülni, s megzavart lélekkel, gyermekes képzelgésekig alázkodni.

Király nagy cselekedete volt az, hogy abban az időben amikor a „destrukciót” üldözni kezdették, nem állt ki mint mások, fennhangon bizonyítgatni „konstruktiv” voltát, amit joggal és hazugság nélkül megtehetett volna: de határozottan és tiltó mozdulattal mutatott rá a veszélyes délibábokra, nem bánva, ha tudományos bolsevistának nevezik is érte.

A magyar tudomány élő és megszólaló lelkiismerete volt.

Munkája - a filológiai munka - már természeténél, és a nagyonis homályos, s fantasztikus elméletekkel méginkább összebonyolult magyar problémák természeténél fogva is, inkább kritikus, szétszedő, és csak nagyon óvatosan, apró részletenkint konstruáló. Ha a külföld legnagyobb filológusai, életük túlnyomó részében, „destruktiv” tevékenységre voltak kényszerítve: annál inkább a magyar kutató.

De Király György, élete utolsó éveiben, a kényszeren túl is, elzárkozva csábítóbb és hálásabb feladatok elől, daccal és tudatosan ennek a munkának szentelte erejét. A destrukcióból programmot és hivatást csinált.

Fantáziája nem hiányzott, elméletalkotó és összefoglaló tehetsége volt annyi, mint bárkinek kortársai közül, s sorsa bizonyára kevésbé tragikus, neve dicsőségesebb, életműve teljesebb lenne ma, ha a kritika helyett új feltevéseket épít s tudása színeivel talán ő is délibábokat fest.

[1] Ezt 1922-ben írtam; a veszély, melyről a következő sorok beszélnek, azóta már nem aktuális. A délibábos turánizmus virágzik még, de a tudomány területén kívül; a rég elejtett problémák újból való fölmerülése csak megtermékenyítette a kutatást; s vezető tudósainknak sikerült a magyar tudomány komolyságát és tárgyilagosságát megőrizni.

De nem a maga sorsa parancsolt neki, hanem a magyar tudományé.

- Újra meg újra hangoztatni fogom, hogy nálunk, a turánizmus hazájában, amire mindenekfölött szükség van, az a *kritika*!

Így végzi előszavát egyetlen összefoglaló művének, melyet a *Magyar Ősköltészetről* írt, s mely a maga egészében, és a szó legjobb értelmében, destruktiv könyv.

Nem lehet azonban tagadni, hogy eredeti tehetsége, szellemének alkotottsága, kiválóan alkalmassá tette a kritikai destrukcióra.

Igazi filológus volt.

Elsősorban a részletek érdekelték.

Áhitatosan tudott belemerülni az apróságokba, megállni egy-egy szónál, elemezni. Ez nem tette őt képtelenné a lényeg meglátására; ellenkezőleg: éles szemének sajátos erénye éppen abban állott: kilátni egy-egy gazdag s bonyolult szövevényből - mint a magyar ősmondákból - első pillantásra a lényeges részletet, az ős elemet, vagy többből a közös vonást, s azonnal kiragadni a lényegtelenek kusza halmazából.

Szemüvege mögött éber tekintet vizsgálódott, mely előtt semmi sem maradt rejtve, és a szemeken túl, a magas homlok bolthajtása alatt, rendkívül gazdag tudás tárházai nyiltak, mely fogyhatatlan anyagot nyújtott az összevetésekre.

Király György hatalmas olvasó volt.

A jó olvasót tulajdonképen ugyanaz teszi, ami a jó filológust: a gondos elmerülés a részletekben, a lényegnek biztos meglátása, a bőséges és önkénytelen asszociációk, türelem, sőt bizonyos mértékű alázatosság, s végül az éber, sohasem lankadó és tágkörű érdeklődés. Mindennek gyökere valami mély szeretetben van és szimpátiában az emberi gondolat iránt, mely magában is ritka, s a mai világban mindig ritkább lesz, mint a szeretet és szimpátia egyáltalán. Írók tudják azt, mily fehér holló a jó olvasó. Pedig olvasni: azaz mások lelkét megérteni és magunkba fogadni; talán egyetlen út a lelkek annyira kivánt egysége felé.

Különösnek látszhatik, hogy ebben az éles kritikai szellemben épen a megértő és szerető olvasót emeljük ki. De Király kritikája épen abban különbözik társai egy részének támadó, polemikus és politikus kritikájától, hogy a leglelkiismeretesebb megértésen alapul, míg az övék gyakran a programszerű meg-nem-értés várából lövöldözi nyilait. Az a hang, melyet Király magas polemiájában ellenfeleivel szemben használ, az a mód, ahogy erényeiket szinte túlzottan megbecsülni tudja, anélkül, hogy szem elől vesztené tévedéseiket, párját ritkítja a magyar filológiában. De nem véletlen ez. Az igazi tudományos kritika lényege ez, melynek legmélyebb természetében van, hogy megkeresi a hibákat, de megkeresi rögtön a tévedés okait is s már ezért azonnal megért és megbocsát, sőt szeret. Egy tévedés a filológus előtt egyike az objektumoknak, amelyekkel tudománya foglalkozik, épúgy megérteni vágyik, époly kevés oka van rá haragudni, époly érdeklődéssel, sőt szeretettel vizsgálja, mint a természettudós a bogarat, melyet tanulmányoz.

A filológusban általában van valami a bogárgyűjtőből, aki az emberi szellem terményeit gyűjti: s osztályozza: nemes gyűjtemény, melyből a legkisebb pillangónak, egy szócska természetrajzának sem szabad kárbamenni. *Legere* annyi mint *olvasni* s annyi mint *gyűjteni*, s a gyűjtő előtt egyenlő fontosságú a kicsi és a nagy: ez a filológ olvasó lelkiismeretessége. Nem vet meg ő semmit, s ez magyarázza az érdeklődésnek azt a különös tágkörűségét, amellyel Király utolsó éveinek szegénységében apró, jelentéktelen és hozzá méltatlan munkát kedvvel, lelkes gondossággal és gépies kitünőséggel tudott végezni, mintha igazi hivatása épen az volna; például prózai s gyakran nem is épen elsőrangú regények fordítása. A kitünő olvasó

egyuttal kitünő interpretátor is, s aminek interpretálását vállalja, azt teljes megértéssel és szinte alázatos szeretettel követi szóról szóra.

Egyáltalában hiányzott belőle az intellektuális gőg; s ez ismét filológusi tulajdonság, aminek elsősorban a tanár látta hasznát. Király kitünő tanár volt s temetésén serdülő, majdnem felnőtt fiúk, - négy-öt év előtti tanítványai - sírtak mint gyermekek. Szerették, mert megértették, s megértették, mert megértette őket. Bámulatos, mily gyermek tudott lenni ő maga is, leszállni az emberi szellem primitiv kedvteléseihez s még az irodalom primitivségeihez is, teljes lélekkel; mozit és kalandregényt élvezni, mint egy kamasz. Mondom, filológikus tulajdonság ez is, *ne sit ancillae tibi amor pudori*; aki foglalkozott a folklore-ral s a nagy irodalmi alkotások eredetével, az nem fogja megvetni a kezdetleges fantázia szenzációit; sem azt amiben a tömeg gyönyörködik. Király jól tudta, hogy Arany nem szégyellte aknázni a ponyvát; és ismerte Shakespeare forrásait. S igazi tudós létére, váratlanul az aktuális irodalom forgatagába jutva, meg tudott maradni ott is tudósnak: aki a jelen irodalom termőfái mellett a jövőbelinek csiráit is látja, épúgy mint a réginek csökevényeit, oly szemmel, mintha valahonnan távolról nézné, ahonnan nem sejtett fontosságok tűnnek elé.

Király tudósnak született; íróvá a körülmények tették s tudós-voltát soh'sem tagadta meg. Fordító, szerkesztő, a *Kétnyelvű Klasszikusok* mestere, a páratlan Kner-könyvek editora: elsősorban mindig az Irodalom Tanára volt. A tudás és az ész embere mindvégig. Stílusa is, a szellemes kritikusnak élénk stílusa, legbensőbb lényegében ész-stílus: még játékai is logikumok. Tudott írni, de az írás csak eszköz volt neki. Szavain át az egész ember beszélt mint egy író szavain át: de itt ez az egész ember az egy *ész* volt. Irodalmi kritikája is a tudós kritikája: imponderabiliákat nem mérlegelt. Ítéletének megokolásában a tárgyból s a külső formából indult ki. A *megfoghatók* kritikája volt ez: a tárgy megfogható, a forma megfogható. Kritikáiba észrevétlenül beosont a filológusi érdeklődés, az esztétikai méltatásból néha önkénytelen a tárgytörténet mezőire jutott el, ahol otthon volt ifjúkora óta, amikor még mestere Katona Lajos nyomain járt. Betegágyán, utolsó heteiben, - különösen szomorú emlék énnekem - tárgytörténeti értekezést akart írni a *Laodameiáról*; Lukianos, Wordsworth, Wispianski hasonlótárgyú adatait és alkotásait tanulmányozta.

Mégis: tévedés volna hinni, hogy az esztétikai szempontot mellőzte. A megfoghatók csak a közlés fogantyui voltak számára: maga belső ösztönnel érezte meg az újat és szépet, egy tudós elfogulatlanságával követte ösztönét s ítéleteiért bátran, sőt szenvedéllyel állotta a harcot. Nyilt sisakkal állt az új s még üldözött irodalom mellé; mert, akart és tudott progressziv lenni esztétikájában, anélkül, hogy elvesztette volna a komolyság talaját lába alól. Ez a talaj nagyonis szilárd volt: mert az irodalmi fejlődés mély ismeretén alapult. Progresszivitásának gyökerei az elfogulatlan megértésből táplálkoztak.

- Tiszteli-e a hagyományt? - kérdezték tőle egy „fegyelmi vizsgálat" alkalmával.

- Tisztelem, - felelte. - De a magyar irodalomban kétféle hagyomány van. A konzervativ mellett van egy progressziv hagyomány is. A Pázmányok és Arany Jánosok hagyománya mellett ott van az Apácai Cseri Jánosoké, a Kazinczyaké is. Ezt is tisztelnie kell annak, aki magyar.

S hősisége a betegágy párnái fölött, könyvei közt, szegényes szobájában, pénzért robotolva, bántva és elcsapva, jutalom és az életnek minden öröme vagy kilátása nélkül, de az utolsó napig tollal a kezében, lelkes ajkkal és csillogó szemmel, tréfálva köhögései közt, állva a támadásokat s közben szállítva pontosan a megigért munkát: nem méltatlan egy Apácai Cseri János vagy Kazinczy hősiességéhez.

EGY FIATAL KÖLTŐ

1923.

Talán igaz, hogy a költők csoportokban jönnek, mint a madarak, s mint Arany után, úgy Ady után is csöndnek kell lenni, míg majd az új csapat fölveri a magyar Parnasszust. Talán a priori hiábavaló évente várni az új tehetséget - s kivált ezekben az években, mikor a Cél hámba fogta az ifjak lelkét, a szabadságot mumusnak festik elébük, s kulturánk tornyát inkább azért mutogatják nekik, hogy lerombolják mint hogy továbbépítsék. A „tekintélyek tisztelete" helyeselt jelszóvá lett ma, akár a középkorban, de sohasem nőtt még fel nemzedék, mely távolabb lett volna a Szellem tekintélyeinek tiszteletétől, mint ez a mai magyar. Ők nem a Szellem, hanem a nyers erő tiszteletében és fegyelmében nőttek.

Annál nagyobb az érdeklődésünk egy új költő előtt, aki szinte mindenben azt akarja adni, amit e mai korosztálytól legkevésbé várnánk: tanulmányt, művészetet, világirodalmi kultúrába való kapcsolódást, higgadt fölényt és szabadságot az aktuális világnézetekkel és irányokkal szemben. Aki nem tudná, alig hinné, hogy Szabó Lőrinc - a *Föld, Erdő, Isten* című verseskönyv szerzője - ebből az új, háborúban-nőtt korosztályból való. Alig ismerünk higgadtabb lírát az övénél, szinte ész és tapasztalás látszanak szólni verseiből s még legérzelmibb hangjai is inkább a kiábrándultság, mint a forrongás hangjai, nem szenvedélyes, hanem nyugodt és bölcs kiábrándulásé... Még művészete sem fiatalos: távol a fiatalság könnyűségétől és pongyolaságától, másrészről távol van a nehéz és bizarr formákkal való játéktól is, a virtuóz kedvtől, mely az erejét mutogató ujoncot jellemzi.

A kritikus önkénytelenül magyarázatát keresi a tüneménynek s mélyebbre hatva ebben a lehiggadt könyvben is fölfedezi a rejtett fiatalságot.

A költői fejlődés ismert tünete, hogy a nyelv előbb születik meg, mint a mondanivaló, a méh megépíti művészi sejtjeit a jövendő méznek, kész fegyverzetben próbálgatja erejét az ifjú, mikor még azt sem tudja, kivel és miért fog harcolni? (Goethe és Shakespeare fiatalkori versei gyakran úgy hatnak, mint valami nagyszerű stílusgyakorlatok.) Szabó Lőrinc is, mint virtuóz kezdte. A rímek, az alliterációk, a formai nehézségek és különösségek vonzották, rajongani tudott egy *enjambement*-ért, egy furcsa asszonáncért, egy szokatlan szóért, mely versben eleddig nem nyert polgárjogot. Első versei, melyeket olvastam, mértéktelenek voltak ilyesmiben. Később a műfordítás feladataival bírkózott, tovább keresve a nehézségeket? Omar Kháyámnak és főleg Shakespeare szonettjeinek átültetései meghozták számára a sikert, s egyszersmind korán meghozták fiatal művészetének a fegyelmét, a szigorú iskolát.

Ez a fegyelem hamarosan megláttatá vele a külsőleges virtuózitás ürességét, s költészete egy más virtuózitás felé növekedett, mely nehezebb és nagyobb érdem amannál. A raffinált művészet benyomását kelteni egyszerű, többnyire rímtelen versekben, hangosság nélküli, gyakran szinte a prózához közelálló szavakkal: „oly cél, minőt óhajthat a nemes". Szabó Lőrinc teljes, szinte hideg tudatossággal tör e cél felé, melyre fiatal éveinek mestere, példája, Stefan George, saját útjával, saját költészetének fejlődésével is vezette. Szabó Lőrinc nem tartozik azok közé a fiatalok közé, akik mindenáron eredetiséget és modernséget hajszolnak. A műfordítás szigorú iskolája, s a világirodalom nagy remekeinek tanulmánya megismertette őt a művészi hagyomány és példák értékével. Komoly s fogyhatatlan ambíciója itt sem állt meg addig, míg a példák példájáig, az örök, antik példákig nem jutott, a latin és görög irodalomig, melynek nyugodt racionalizmusa s belső formáinak tökéletessége eszes és törekvő lényének megfelelt. De a tanulmány, mint a virtuózitás, diszkrét marad, s inkább a belső formák

tisztaságában s egy-egy, szinte észrevétlenül belopott görögös verssorban, mitológiai, vagy históriai reminiszcenciában nyilatkozik.

Ez a nagy, tanulmányos törekvés és céltudatosság - mely ezt a költőt a mai magyar költészet legnagyobb becsvágyú tanulójának mutatja - magával hozza azt, hogy Szabó Lőrinc költeményei inkább valami intellektuális szépérzékhez szólnak. A forma - nem a külső, hanem a belső forma valami tudatos geometriája az, ami bennük gyönyörködtet. Ez erős egyéni reliefet ad nekik. Adytól kezdve modern líránk inkább antiintellektuálisnak nevezhető, zene, kép, s mindig a szavak mögött maradó érzések szemnek, fülnek, szívnek szólnak inkább, mint az értelem harmóniavágyának s még legtudatosabb művészeinknél is az értelem csak alázatos inas szerepét tölti be. Szabó Lőrincnél az értelem vezet, szín, zene, érzelem, erősen kontrollálva csak az értelem által kirendelt helyet kaphatja s ez növeli verseinek (hogy úgy mondjam) klasszicizáló zamatát, mely biztosan fő vonzóerejük lesz. Verseinek egy részében szinte úgy tűnik fel, hogy a mondanivalót és az érzelmi anyagot csak a játékai számára ürügyet kívánó értelem keresgélte össze s ezek a versek artisztikus helyzetdalok gyanánt hatnak. Itt eszközei még az impresszionizmus eszközeivel rokonok. Másutt a mondanivaló maga is egészen nyiltan értelmi, majdnem azt lehetne mondani: politikai és világnézeti kritika, merész, szabad, higgadt és rokonszenves, bár racionalizmusában kissé távol a magyar közösség tényleges sebeitől és érzéseitől. Itt az eszközök a gnómaszerű klasszikus költészet eszközeihez közelednek. Másutt végre ezt a nagy tudatosságot elfogja a tudattalan nosztalgiája: erdő, rét, egyszerű érzések, vad természet nosztalgiája, melankólikus vággyal sóhajt ezek felé, s akkor adja legmélyebb hangjait.

MÁSIK FIATAL KÖLTŐ

1926.

Sárközi első könyvét úgy kell üdvözölni, ahogy üdvözölnénk egy váratlan fölzengő madárhangot az erdő pillanatnyi csöndjében: a magyar erdő gazdagabb egy hanggal. Gyöngéd s ha szabad így mondanom, diszkrét hang ez, de egészen határozott karakterű: semmi más hanggal össze nem téveszthető. Sárközi az egyéni szó varázsát, az egyéni zene hatalmát bírja; megfoghatatlanul egyéni lejtését a versnek, mely mindenütt érezhető, de talán csak lekótázva lenne definiálható. Sárközi nem hasonlít azokhoz a fiatal költőkhöz, kiknek sokszor hangosabb egyénisége expresszionista külsőségekben, többé-kevésbbé különc alkalmazásu szavakban vagy valamely kiválasztott és kisajátított versformában azonnal szembeötlik. Sárközi is választott magának versformát, melynek ütemeibe szinte önkényt és természetesen ömölnek érzései; de egyéni hangja független ettől a formától, s rövidebb vagy kötöttebb sorokban egyformán és félreismerhetetlenül kihangzik.

Holott ez az egyéni hang nem jelent valami különös vagy bizarr hangot. Ellenkezőleg: alig tudnék mondani költőt a fiatalabb generációból, kit oly szerves és belső kapcsok fűznének őseihez, a magyar líra régibb művészeihez, mint Sárközit. Lényegében konzervatív lélek; s jóllehet plántáin megérezni azt is, hogy az Ady termékeny viharának másnapján keltek ki, gyökereik még mélyebbre nyúlnak, a magyar poézis multjának földjébe, egészen Vörösmartyig, kinek nemes zamatai atavisztikusan átütnek számos verse ízén. De Sárközi egyénisége távol áll a Vörösmarty lázától és az Ady dacától egyformán: őt teljesen a saját szineiből kell kifesteni.

Mindenekelőtt fiatal egyéniség ez, friss és, hogy úgy mondjam, romlatlan. Fiatalsága nem hasonlít a Petőfi lázadozó fiatalságához: inkább az áhitatos fiatalság ez, szeme fölgyúlva az első ideálokon. Neki még inkább élménye az ideál, mint a valóság, s éppen ezért idealizmusa konzervatív tud maradni: hiszen magában uralkodik és nincs amivel összeütközzön. A forradalmi költészet ott születik meg, ahol az ideál ellentétbe jut a valósággal. Sárközinél erről nem lehet szó, mert nála a valóság egyszerűen nem létezik. Sárközi mélyen vallásos lélek, ki a föld virágaitól az ég csillagain át egyenesen az Istenig szárnyal; tisztelettel teljes és ha nem kompromittálnák annyian ezt a szót, azt mondanám: hazafias lélek, kinek hazája romlására legfeljebb sóhaja van, de ostora nincs; s még ez a sóhaj is szinte mint túlközeli realitás hat ebben az étherikus költészetben. Míg más ifjú költők valósággal tombolnak a modern élet attributumainak a költészet számára való fölfedezésében: Sárközi minthacsak oly világban élne, mely csupa virágokból és csillagokból áll, s még Páris ragadó forgatagában is oly tisztán és külön áll, mint egy bámuló gyermek, kinek álmai tisztább és magasabb régiókban járnak.

Valami bűnbeesés-előtti költészet ez. Könyve ezt a szép címet viseli: *„Angyalok harca”*. De több köze van az angyalokhoz, mint a harchoz. Angelikus és archangelikus költészet ez, mint a Shelleyé: de ha Shelley kardos arkangyal, Sárközi a szelidekből való. Ám e szelídség nem jelent erőtlen szárnyakat. Az ily étheri költészet kiválóan alkalmas a tiszta zene és szépség birodalmába röpíteni, mint a Shelleyé is, és Sárközi valóban birtokában van a nagy Lira zenés és elröpítő hatalmának. Az érzékiség hiánya csak könnyebbé és szállóbbá teszi, de nem hidegebbé: s szűzies szerelmi versei közt elragadóan mélyek és gyöngédek akadnak, mint a *Távoli Kedveshez*, vagy a *Virágok Beszélgetése*. Sárközi sokszor különös ösztönnel *homlokáról* beszél ott, hol más költő *szívét* mondaná. De ez a homlok tüzes, mint az angyaloké. Szűzies titkai érzelmi erejükben a legnagyobb szenvedély titkaival aequivalensek, úgy hogy e szemérmes lélek még legangyalibb magakitárásával is bűnbeesettnek érzi magát, mint a tilos

szerelemben megfogant leány. E különös titkot vallja meg talán legszebb versében, melynek a címe: *Szépségek és Fájdalmak Anyasága.*

Érzései és sejtései tele vannak ily „finom remegésekkel”. Néha pedig szinte misztikussá és mythikussá erősödnek, s a világ és túlvilág titkai borzongják át, mint a különös *Zarándokút*-ban.

A zene, amit e sejtelmes szépségek hordozójául legtöbbnyire fölzenget a költő, a szabadvers egy különös fajtája, amelynek genealógiája talán még Kaffka Margiton kezdődik, de Sárközi oly sajátosan kifejlesztette és fölgazdagította, hogy ma már az ő versének lehet tekinteni. Tulajdonképpen nem is szabadvers ez, mert teljesen kötött; nemcsak a rímmel, mely nélkül Sárközi ritkán alkalmazza, hanem tökéletes ritmussal is, melynek szinte pontos szabályait lehetne fölállítani, s a hagyományos magyar verseléstől főleg talán abban külömbözik, hogy időmérték és hangsúly különösen összejátszik benne, a főszabályt talán a természetes magyar beszéd önkéntelen „hangizületei” adván meg, melyeket Arany László fedezett fel a magyar verstan számára.

Sárközi kötete több év termését foglalja magában, s az évszámok lehetővé teszik, hogy nyomon kövessük fejlődését. E fejlődés folytonos mélyülés és gazdagodás: mint egy virág kibontakozása. Az utolsó versek a legszebbek, s önkénytelen megfeszítik várakozásunkat. E fejlődés, mely önmagához való hűséggel párosul, a legnagyobb remények kezese. De Sárközi több már ígéretnél. Ifjú költőink egymásután szólalnak meg; csak minap kaptuk Szabó Lőrinc és Bányai Kornél új könyveit, melyeket meleg érdeklődésünk köszöntött. Mily öröm most Sárközi termését is begyűjtve látni, s érezni, hogy jönnek, hogy itt vannak! Sárközi egy versében korunk süketségét panaszolja: a költők egymásnak énekelnek, s már nem is érdemes énekelni... „Hát így lesz vége e hazának? előbb a nyelv, aztán a többi tagok Bénulnak meg, szárnyunk a porban ver végsőt s már a szív se dobog...” De mikor kötetét elolvassuk, érezzük, hogy a magyar lélek nyelve még nem béna, hangos és zenés szívdobogást hallunk, és szárnyakat látunk az ég felé csapódni...

EGY NAGY KÖLTŐ HALÁLA

1928.

Egy nagy költő távozott közülünk e sugaras, nosztalgikus őszben; csöndesen elszunnyadva egy este, mint aki elalszik egy csodálatos vonat pamlagán, hogy reggel felé egy távoli és nyugalmasabb hazában ébredjen...

Jönni fog majd az Irodalom, mint dúsgazdag halott örököse és hivatalosan számbaveszi a hagyatékát. Én nem tudok számolni, lajstromozni. Kezem tétován jár-kel a kincsek közt; még érzi rajtuk egy más kéz melegét: egy szelíd, nemes, baráti kézét, melyet már sohasem fog megszorítani...

*

A szavam akadozik, s a koszorú, amit hoznék a friss sírra, elfoszlik ideges újjaim görcse alatt. Jobb is így talán: drótbakötött, pedáns füzér helyett szórt virágok és tört babérlevelek. Egy-egy szomorkás emlék árvácskája, és a száraz babér, mely olyan hideg és zörgő, mint a sírokra hulló őszi lomb, vagy a zokogástól kiszikkadt torok hangja...

Olyan kevés babért kapott életében! Régente ez az ország legalább a babérral nem volt fukar. Akkor tisztelték az elvonult poétát, ha nem is vegyült az „Élet" harcaiba s nem is verekedte ki magának ököllel és kiáltással a tiszteletet. A lelki hagyaték is nemzeti kincs számba ment. Halk költők halála egész országokat sújtott: mindenki érezte, hogy egy-egy „szentelt fő" tünt el az élők sorából.

Ez az érzés fog el ma sokunkat: ahogy őseink érezhették valaha, mondjuk, a Berzsenyi temetése után.

*

Nagy költő volt; kétségkívül és vitán fölül az. Másokról, hangosabbakról, Adytól kezdve, lehetett vitázni. Az ő költészete nem adott fogózót a vitáknak. Tiszta volt, egységes, töretlen, az első pillanattól kész, az utolsó percig változatlan. Kevés ilyen „harmonikus jelenség" van az egész magyar irodalomban; igazán a Berzsenyieket, Kölcseyeket kellene idézni.

„Gáncstalan költő": a Baudelaire híres szava illik őrá. Gáncstalan, nemes és magas poéta, mindvégig hű a költő igazi hivatásához, amely mégis csak a „szépségek teremtése", s amely-hez mind többé-kevésbé hűtelenek lettünk e „káromkodó és nyersdalú" korban. Szépséget teremteni abból az anyagból, ami éppen van - kicsiny és szomorú életünk anyagából!

*

Mennyi mindentől függ, mennyi mindennel összefügg ez az élet, a magas világpolitikától, mely a megélhetés lehetőségeit befolyásolja, a láthatatlan kórokozókig, melyek a tüdőt rágják és pusztítják! A költő azonban zárt és nemes szépséggé varázsolja, mely kiválik a körülmé-nyek halál-láncából és megmarad - mint a ragyogó korállpaloták - akkor is, mikor a szegény élő, aki rakta és lakta, már rég kihalt belőlük.

S nem is tudatosan teszi ezt, hanem valami passzív és szinte gépies ösztönből, mely hasonlít a koráll-állatok ösztönéhez. A Költő ősi és igazi ösztöne ez! De mily kevés költőben él manap, eredeti tisztaságában és erejében!

*

Őbenne élt és alkotott, megteremtve a különös és szomorú szépségnek egy egyéni világát, mely életből formáltatott s mégis magasabb, mint az élet. Mert az ő költészete, noha semmiképen sem koturnusos vagy nagyképű, mégis minden ízében igazi *magas líra*, nagy költészet, amilyen alig zendül ma már. Görög szépségek költőivel rokon ő, noha trafikoslányról és kiskocsmákról dalol; vagy rokon a Victoria-kor archangelikus nagy angolaival, akiket annyira ismert és szeretett, akiknek egypár költeményeiről a magyar versfordító művészet utolérhetetlen remekeit adta...

Ezt a nemes, zárt és gáncstalan poézist, ezt a különösen tiszta költői nagyságot - melyet nem érintett a Kor és az Élet zűrzavara - csodának érezheti századunkban, aki nem ismerte a költő személyét. Szomorú gondolni erre: ezt a poézist csak oly költő teremthette meg, aki maga sem volt egészen ezé az életé; aki mindig egy kicsit vendég és jövevény volt itt: „közöttünk való, de nem közülünk való" - ahogy a sírja fölött idéztük.

Nem mintha e szentje az Éneknek nem érzett volna melegen együtt mindennel, ami élet; s nem fűzte volna őt is mint mindannyiunkat a vágy és szeretet ezer köteléke ehhez a forró, zavaros és édes földi léthez. De ez a vágy előre lemondott a küzdésről; s a szeretet az előkelő és szomorú utas szemlélődő és bús szeretete volt, aki szívesen leül asztalunkhoz s elszív velünk egy bölcs szivart: de jól tudja, hogy nem maradhat soká.

*

Talán érdekesebbek és szomorúbbak voltak előtte e földi dolgok - amiért tudta, hogy elmegy -, talán mégsem oly komolyak és szomorúak, mint mások előtt. Könnyebb volt a szemének szépséget csinálni belőlük. Küzdés és acsarkodás helyett csak nézte őket, eljátszogatva velük magában s képzeletben, mint sakktábláján a bábokkal.

Nem küzdő, hanem magányos, játékos, szemlélődő élet volt ez. Egy kicsit nagy, szent diák, aki élte; aki előtt még látvány és játék a világ. Aki botanizál, sakkozik, matematizál és szavakkal lapdáz; egy kicsit kívül az életen; és fölényesebb, mint az élők és öregek.

*

Játék és látvány: ezekből szövődik a költészete. Milyen fantasztikus jelenség lehet ez az élet annak, aki így félig-meddig kívülről nézi azt! Mint egy különös, exotikus ország; bennélni szenny és keserv, átutazni gyönyör és nosztalgia.

S a szelíd néző és utas képzelete vonzódik a fantasztikumhoz és exotikumhoz, mint a nagy diákoké gyakran. Ez vonja különös világításba verseit, melyeknek formai tökéletessége, biztos, hibátlan kompozíciója, nyelvi és verselésbeli virtuózitása, másrészt a játszó, sakkozó okos ész csalhatatlan kontroljára vall.

Valami őszinte és önfeledt öncélúság van ebben a játékban; a szépségét nagyrészt épen az teszi, hogy magának és magáért való: időtöltés, elszórakozás, vígasz... szinte minden egyéb ambició nélkül... (Ahogy a koráll-állat ösztöne építi gyöngyről-gyöngyre az „örök virágokat".) Sorait nem a kezdet és cél lendülete diktálja, hanem a fantázia játékos gyönyöre rakja össze: ha volt valaha ötvösművésze a magyar versnek, ő az.

*

Ez a nagyon új, nagyon egyéni hangú költő mintha nem akart volna tudatosan semmi ujat. Egy nagy diák áhitatával csüggött mindig mintákon, mestereken, s többnyire mintha nem is lett volna más célja, mint mindenféle változatban játszani az egyszer megtalált formával, - avval a különös, dudolgató, hosszú sorral, amit a magyar irodalomtörténet bizonnyal Tóth Árpád-versnek fog nevezni -, vagy kipróbálni, hogyan hatnának mindennapi, apró keservei valami más, régi, megszentelt versalakban. Vagy belemerülni valami idegen költő versébe, s

pensumszerűleg, diákos lelkiismeretességgel adni azt vissza magyarul, türelmes pontossággal oldva meg a strófákat, mint egy-egy sakk-feladványt...

Nem keresett újat, nem akart hatni, küzdeni, csak játszott magának. Ott volt velünk, az új magyar líra harcos csapatában; de alig merjük őt fegyvertársunknak nevezni: mert hogyan mondhassuk fegyvernek az ő szelíd tollát? Ő maga vándorbothoz hasonlította azt, melyhez dőlve egy fáradt vándor halad havas pusztákon át.

*

Így ment át a költő is, vérét és dalait hullatva, e szomorú kor hideg pusztaságán, a biztos halál felé (és közben szinte akaratlanul tárta föl egy új szépség világát): mint ős mondáink csodagíme, amelyről énekelt, s mely vérezve, fájva is, önkénytelen szebb tájakra vezette a magyart. Küzdelem nem volt ez; de fájdalom volt; s talán épen azért volt fájdalom, mert nem volt küzdelem. E szemlélődő és játékos líra mélyén, e fantasztikus világítás és ópiumos zene mögött egy nagy szenvedés melege ég. Az élet reménytelen vágya - mint az ellenállást találó áram - nagyobb hőfokra hevül, mint maga az élet. S az ötvös összerakott szavai csodálatos belső izzást kapnak ebben a hőségben; átizzanak és eggyéolvadnak, - a nagy művészet izzása és egysége ez.

Így lesz az ötvösségből Magas Költészet, megmentve az üres virtuozitás és hidegség vádjától, mely épúgy elolvad s elcsúszik e gáncstalan Poézis meleg és síma testén, mint egyéb vádak és viták...

*

Egyetlen módon lehetne vitássá ez a költészet: ha vitássá tennők magát a szépségeket teremtő Költészet ős elvét: aminthogy a vad harcokba merült kor nagyon is hajlamos erre. A költő nem volt érzéketlen e vitákkal szemben és sok keserűséget okoztak azok neki. Tudta, hogy az új évek jelszavai aktív és az élet küzdelmeibe bekapcsolódó lírát követelnek, s különös ellenmondással, mely költői karakteréből önként következik, ő tisztelte az Életet, a Küzdelmet, az Aktivitást, s mindazt, ami egész lényétől oly távol állt.

Mégis semmit sem tett, hogy e Mába, küzdelembe, aktivitásba belekapcsolódjon. A szerény egység zsenije volt, és alakjának nagyságát és szépségét épen az tette, hogy sohasem próbált más lenni, mint ami. Nyelvünk legnemesebb magasságaiba jutott föl, a Berzsenyiek légkörébe, anélkül, hogy a Berzsenyiek zord erejét szenvelegte volna: megmaradt halk szelídségében és gyengédségében. S a Csokonaiak művészetének igaz örököse - ő, a debreceni szobrász fia - noha a Csokonai életsorsából is ki kellett venni részét: távol maradt a Csokonai-divat duhaj romantikájától. Csak aki volt, aminek született, régi kézművesek beteg diák-üke, élt és halt a maga külön koráll-kastélyában.

*

Mit lehet sokat beszélni ily egységes, zárt és gáncstalan költőről? Hacsak nem a Filológia szólhatna róla sokat, föltárva művészetének részlet-titkait; de hát ki törődne ma egy elvonult művész titkaival? Ő érezte a csöndet maga körül, s küzdelem nélkül mondott le a dicsőségről, mint annyi minden másról. Verseskönyvei ritkásan jelentek meg: halk és gyengéd hangja szinte elveszni látszott az erőt és termékenységet harsonázó újabb hangok között. Ki törődött a tökéletességgel?

Életében talán én voltam az első és egyetlen, aki egyszer a nyilvánosság előtt, kinyomtatott cikkben, nagy költőnek neveztem őt. Szomorú szerénységgel reagált erre: úgy érezte, nem fontos már nagy költőnek lenni, és egyáltalán nem fontos költőnek lenni. Amit csinált, magának csinálta s kissé gúnyos önvígasztalással, a távoli szellemibb századoknak.

*

Milyen szomorú, mégis vígasztaló, nemes alakjára, édes, varázsos egyéniségére emlékezni! A nemesség hiába pusztul el: kincs már az is, hogy *volt*. Halálára el lehettünk készülve; mégis szinte elhihetetlen csapásként hatott és sújtott le: mert lényében volt valami mulhatatlan. S csodálatos gazdagság és kedvesség áradt legnagyobb szomorúságából is: mint egy szent jóságú égitest, mindig a fényes oldalát fordította felénk. Szelleme friss és hős maradt a végsőkig; s mikor kincses hajója már süllyedőben volt, a kapitány ott állt még a hídon, s szeretettel vetett még egy pillantást ránk, barátaira, kik a partról néztük süllyedését s tehetetlen nyujtottuk feléje kezünket.

A TESTVÉR-KÖLTŐ

1924.

S az emberek? Elnézem néha őket:
Óh hogy tolongnak, bujnak, küzdenek,
Hazudnak, csalnak, s mind miért, miért?
Oly furcsák nékem, oly idegenek,
Minthogyha volnék vén misszionárius
Vadnépek közt, szűz ős sziget kopárján
S nézném dühödt táncuk s nagy tollaik.

Ez a vers szimbolizálja Nagy Zoltán attitüdjét a környező élet előtt. S ebben az attitüdben, mint egész költészetében, a költő ösztönös és tudatos egyszerre. Ismeri ösztöneit, s nem hagyja magát kizavartatni utaikról, még a küldetés csábításai által sem.

Ugy rémlik néha: hírvivő vagyok,
Tán bús vagy tán víg híradással küldtek
A földre engem titkos őserők,
Eszembe jut tán... Már a nyelvemen van
Egy-egy szó halk tüzével felragyog,
Miként az első csillagok, remegve,
S néz s hallgat még a bús misszionárius.

Néz és hallgat... Ez a vallomás megadja már a Nagy Zoltán költészetének legmélyebb vonásait. Szemlélődő, szófukar poézis ez, ritkán s akkor is szinte csak magában és magának megszólaló, befelé forduló... Nem is képvisel semmit, csak egy lelket: szélen jár és nem tolong a sodorban. Ezzel a sodorral, mely az élet sodrának nevezi magát, alig tart valami közösséget. De mély közössége van az élet mélyével és forrásával, mellyel minden lélek önnönmagán, önnön mélységein át közlekedik. Nagy Zoltán önmagába mélyülő költő, s szava olyan, mint az izlandi hőforrások kibuggyanása, melyek hosszú időkre visszaivódnak a mélybe és szinte eltűnnek, hogy aztán forró gazdagsággal fakadjanak föl, olykor csak egy pillanatra. Az ily költészet, mintha valami állandóságból szívná erőit, megtartja ízét és hőfokát: nem függ a külső körülmények változásaitól s nem változik velük.

Valahogyan statikus jellegű.

Csakugyan kétféle költő van: statikus és dinamikus. A kritikának gyakran hangoztatott jelszava: a költői egyéniséget fejlődésében érteni meg, bizonnyal nem a leglényegesebb szempont a Nagy Zoltán megértéséhez. Nem mintha az ő költészete nem fejlődött volna s új kötete nem volna tisztultabb, mélyebb, bensőségesebb még az elsőnél, nem mintha magában ebben az új kötetben is, - mely vagy tíz év termését gyüjti egybe - nem éreznők ezt a fejlődést a mindig mélyebb belsőségesség felé. Mégis azt kell mondani: legmélyebb lényegében és általános nívójában ez a költészet nem változott; szinte teljesen készen jelentkezett és mindvégig egyenletes maradt.

Nem múlik el, csak nő! Hajt galyat, ágat...

mint a költő az Időről mondja. Nagy Zoltán egy galynak, egy levélnek érzi költészetét valamely erős ágán a Művészet nagy örök fájának, mely nem múlik, nem változik, csak „hajt galyat, ágat”: nem azért, hogy azok szabadulni iparkodjanak a fától, vagy szineikben kiütni a többi lomb közül, vagy túlnőni rajta: hanem épen, hogy méltón, illően és hozzásimulva gazdagítsák. Ez a titka a rokonszenves tradicionálizmusnak, mellyel nyelvében, technikájában igaz debreceni módjára a régi debreceni költők, a Csokonai-iskola hagyományaiba kapcso-

lódik - nem külsőségek, hanem a forma belső szelleme szerint -, talán egyszerübben és közvetlenebbül, mint bármely más mai magyar költő bármely más hagyományba. S ez különbözteti meg a vele sokban testvér költőtől, Tóth Árpádtól is, aki szintén a debreceni hagyományokból indult ki, de azonnal erősen egyéni formát alkotott magának: Nagy Zoltán megelégszik a tradicionális formákkal. S a kifejezés *raffinement*jaiban át tudott menni a francia dekadensek iskoláján, s mégis debreceni maradt.

Úgy látszik, mintha Nagy Zoltán ebben a tradicionalizmusban is mindig jobban és jobban tudatossá válna: új kötetének már a címében is érezni véljük ezt a tudatosságot. Tévedés volna azonban azt gondolni, hogy Nagy Zoltán bárhogyan is a Csokonai-iskolának vagy egyes költőinek *hatása* alatt állana: a tradició követése egészen más, mint a hatás. Nagy Zoltán verseiben hiába keresnők a rímek és ritmusok könnyü, ujjongó és kíméletlen hangosságát; ő tud igaz debreceni lenni anélkül, hogy tartalmasságát, bensőségét és halkságát föláldozza: sőt tradicionális formáit is ennek a tartalmasságnak hordozóivá, ennek a halkságnak eszközeivé teszi. Verselése mindinkább a halkság felé fejlődik. Különösen meg lehet ezt figyelni a rímmel kapcsolatban.

> Unom a rimet. Érces csendülése
> Fülem vakítja...

Így kezdi *Levél Tóth Árpádhoz* című költeményét, mely igazi *ars poeticája*, s az új magyar költészetnek egyik legbensőbb érdekességű önvallomása. A debreceni rímelők utóda határozottan a *blank vers* felé megy, melynek *enjambement*-okkal komplikált ritmusát alig kezeli nála valaki dúsabb és mélyebb hangszereléssel. A rím helyett a ritmus teltségét és gazdagságát keresi; de ritmusa is inkább belső ritmus. Versei elsősorban zenei alkotások: de zenéje nem a külső, mechanikus eszközökkel elérhető zene; gyakran elhanyagolja még az utolsó jambus obligát tisztaságát is, s mégis a formai tökéletesség és szigorúság benyomását tudja kelteni az olvasóban. Nem a zsonglőr virtuóz és tüntető tökéletessége ez, inkább az uriember öltözködésének választékosságához hasonlítható, ki nem azért gondos toalettjében, hogy keresse, hanem hogy elkerülje a feltűnést.

Nagy Zoltán versművészete nem rímek és ütemek csengésében, hanem az izlés makulátlanságában, a belső zene meg nem akadó harmóniájában áll.

Versei elsősorban zenei alkotások, minden a belső dallamnak szolgálatára áll bennük, s még szinek és képek is csak mint zenei elemek szerepelnek és érvényesülnek. Mi lehet a témája ilyen művészetnek? Nagy Zoltán mindinkább a nagy lelki vers felé fejlődik, melynek alig találjuk mintáját irodalmunkban, s mely a lélek ülepedett mélyeibe ás be, rétegeit a napfényre hozza, gyüjti, míg hatalmas verspalotát építhet belőlük magának. Az élet - a külső élet - az ilyen költő számára csak mint szín-anyag létezik, még szinte a saját élete is. A lélek, ahogy már mondtuk is, közvetlen önnönmaga mélyein át közlekedik az élet mélyeivel. Ezért legmélyebb érzésében filozófikus ez a költészet. Vagy inkább elégikus, mint maga nevezi magát. Filozófikuma zene és érzés. Minden zene és érzés, mely közvetlen a lélek mélyeiből táplálkozik és nem külső képek és benyomások által váltódik ki, filozófikus és elégikus. A külső élet csupa kép és emlék (még inkább emlék), tükrözve mintegy a lélek kútjának felszínén: a kút mélye azonban sötét és magányos hullámzás, sötét töprengés és hullámzó zene.

A kút mélye sötét. Az elégikus magányosság és mélység melankolikus zenét ad. A magányosság mindig a céltalanság érzését költi, a mélység a csüggesztő végtelenségét. Nem keserű és lázadó fájdalom ez, hanem zenébesimuló, harmónikus; nem a kor fájdalma, hanem örök emberi nyomorúság, mely a költőben végre tudatra ébredt.

Nagy Zoltán költészete sem a koré és távol áll attól a napi poézistől, melynek ösztönzője és jutalma a pillanatnyi siker. Uj verskötetét szinte a lezajlott nagyszerű lírai periódus utolsó monumentumának érezzük.

DILETTÁNSOK

1933.

Ahogy mondani szokták: mai irodalmunk egyik „rákfenéje” a dilettántizmus. Dilettánsok azelőtt is voltak: de többnyire szerényen meghúzódtak a divatlapok hátsó hasábjain, alkalmi albumok díszlapjain, vidéki hirlapokban s a műkedvelői előadások programmján. A háború után azonban előmerészkedtek félreeső táboraikból, s valóságos rohammal foglalták el az irodalom napfényes tornyait és előkelő bástyáit. Az idő kedvezett nekik. A Szellem megalázva, sőt bűnbak gyanánt alázatosságra kényszerítve, szinte valami *Minderwertigkeitsgefühl* érzetével hódolt be és félemedett meg ez években minden rang és hatalom előtt. A kritika részéről igazán nem fenyegette ellenállás a dilettáns írót, hacsak némi rang és hatalom presztizsével jelentkezett. A legmerészebb cselekedet amire a kritikus egy püspökkel, egy írogató államtitkárral, egy közéleti nagyság nejével szemben rászánta magát, az volt hogy hallgatott munkáikról. Az irodalmi világ tudta, mennyire kell komolyan venni a dicséreteket melyek e méltóságos és kegyelmes egyéniségek könyveiről elhangzottak. A közönség azonban nem tudta. S ha a toll avatottjai nem álltak ellen a dilettánsok rohamának, a közönség annál kevésbbé állt ellen, mert e dilettáns művek javarésze határozottan ínye szerint készült. Az igazi író azt írja ami *neki* tetszik, nem ami a közönségnek; de a dilettáns maga is a közönségből való s egy ízlésen van a közönséggel. Az átlagból való, s eltalálja ami az átlagnak kell. A témákat amik a „művelt publikumot” aktuálisan érdeklik, s az irodalmiságnak s szellemi snobizmusnak pontosan azt a mértékét amit a nagyközönség elbír. Bizonyos zsurnalisztikus ügyességet is könnyen elsajátít, sokszor könnyebben mint a született író akinek egyénisége súlyával, önálló mondanivalóinak ballasztjával kell küzdenie. Legkevesebb ellenállásra lelt a dilettáns a kiadónál, aki e nagyurakat egészen másként kezelte, (még rendesebben is honorálta), mint az éhenkórász, mindig pénzzavarban levő s rendesen egykicsit lenézett hivatásos írót.

Így lesz érthetővé a dilettánsoknak az a példátlan felülkerekedése és elhatalmasodása amit mai irodalmunkban tapasztalunk. Nem az a főbaj ebben hogy könnyű sikereik méltatlan s nem egészen becsületes konkurrenciát csinálnak az igazi írónak, bitorolják babérait, s kevesbbítik érvényesülésének lehetőségét oly korban mely a Szellem embereihez úgyis mostoha. Ez még csak az írók baja volna, félig-meddig céh-ügy. Nem irígyeljük a dilettánsok közönség-sikereit: a közönség sokkal rosszabb irodalmat is szívesen olvas; de arról legalább tudja hogy rossz irodalom. A dilettáns ellenben a jó irodalom névsorában szerepel, szerkesztők és kritikusok jóvoltából, és előkelő irodalmi társaságok szentesítésével, melyek persze szivesebben választják tagjaik közé a nagyurat, mint amaz éhenkórász literátort. Nem a közönség vétkes itt, hanem az irodalom. A magyar szellem hivatásos őrei vétkesek. S a vétek nem kicsi: mert gyáva bizantinizmusból a lángliszt közé korpát engedtek elegyülni, a közönséget - melyet útbaigazítaniok kellett volna - félrevezették, s az irodalmat meghamisították. Többre becsülték a világi rangot a szellem rangjánál, s újkori simóniások módjára kiszolgáltatták a szellemi hatalmat a világ hatalmasainak.

FEKETE KOLOSTOR

1931.

Kuncz Aladár könyve - a *Fekete Kolostor* - elfoglalt napokban jutott a kezembe. Néha föltorlódik körülöttünk az élet, s nem hagy élni; ezer sürgős és kisebb-nagyobb aktuális ügy, ami úgy akaszkodik egymásba hogy parányi rés sem marad...

Rég volt mikor még ily torlaszokon is gyakrabban át tudott törni egy-egy olvasmány csábja és ereje. Regény például, mely megdöbbentő kilátásokat tárt az élet ismeretlen oldalai felé, s olykor sötét kalandokba vitte magával a lelket.

Valami ilyesmi történt most velem újra. Noha Kuncz könyve nem regény. Az alcím - *„Följegyzések a francia internáltságból”* - az emlékiratok rovatába utalja. S a mű tökéletes is ebben a műfajban, de sokkal több, mint amit műfaja igér.

Hatása csakugyan olyan mint egy jó és nagy regényé. Főleg feszültsége a regényé, s az a szenzáció-skála amit az olvasó lelkén lejátszik. Nem bocsát el; minden szabad percedben érte nyúlsz; de mikor mással vagy elfoglalva, akkor sem ereszt ki varázsából. A feszültség megmarad mígcsak végig nem élted a szerzővel mindazt, amit ő átélt, s teljesen magadévá nem tetted sötét kalandja kincsét.

Igazában megvizsgálva ennek a különösen erős hatásnak a titkát, rájön az olvasó hogy az mégiscsak az átéltség szuggeráló hatalmában rejlik. Nem a regény eszközeivel előállított *látszat* hat itt reám, hanem az átélt és vissza-élt *valóság.*

Napló-érték: följegyzések és emlékiratok állnak előttünk. De ez a napló-érték nem csorbítja a regény-értéket. Nem jelenti nyers ízét az írásnak. Nem ellenkezik műalkotás-jellegével. Sőt még kiteljesíti azt: mintha oly regényt olvasnánk, melynek lapjain önkényt és magától adódik a miliőnek és lelkirajznak az a sűrű és meleg reálitás-íze, amit a modern naturálizmus rendesen oly raffinált eszközökkel törekszik előállítani.

Nem a témából adódik, nem a véletlen valóságból: hanem abból, ahogyan azt az író magában földolgozta és könyvvé érlelte, az író művészetéből. S különben is! A *Fekete Kolostor* igazán megrázó eseményeket beszél el; de ezt a regényszerű feszültséget, amivel leláncol, azt az érdekességet, amivel mindig továbbragad, azt a mély hatást, amit maga után hagy, csak részben lehet ezeknek tulajdonítani. Nagy részben a művészi megalkotásnak kell tulajdonítani, amelynél fogva Kuncz Aladár műve magasan kiemelkedik a háborús riportkönyvek dokumentum-sorából, s a legmélyebb értelemben vett regényirodalomhoz csatlakozik, akár a *Holtak Háza.*

Művészi megalkotás! Nem valami mesterséges kerekségről, az eltökélt kompozíció Prokrustes-ágyáról van itt szó. Nem is különösebben „megkomponált” mű ez, noha a szerző franciás ízlése érezteti hatását bizonyos befejezettségben és harmónikus lezártságban. De ezen belül az emlékek tökéletes közvetlenséggel követik egymást, az elmélyedő visszagondolás fesztelenségével, oly egyszerűen és természetesen, minthacsak a lélek magától tárulna föl, kendőzetlenül és szándéktalanul. Nem érezzük itt az események hatástkeltő csoportosítását és elrendezését; az egyes fejezetek szinte önkényt ömlenek formába.

A mű kompoziciója belsőbb és titkosabb. Valahogyan a lelki és hangulati rajz pillérein épül, mely mindvégig egységes, rendkívül árnyalt és emelkedő. Az események csak külső tagozódást adnak. Változatos kalandokról nem lehet beszélni; ami történik, inkább sívár és

egyhangú; de alkalmas arra, hogy az emberi lelket kegyetlenül megmeztelenítse, rejtett, megborzongató, csúf vagy felséges mélyeit kitakarja.

Ebben is a nagy regényekre emlékeztet.

A könyv lapjain nyüzsögnek az alakok, néha csak pár vonással odavetve, mégis, úgy érezzük, kitörölhetetlen benyomódtak fantáziánkba. Egy pillanat alatt leleplezik magukat. Élő és megnevezett emberek, de képük nem úgy hat, mint töredékes vázlat egy, mindig csak tökéletlenül ismert eredetiről, hanem mint az írói művészet önmagukban élő, kevés szóból is teljesen megelevenedő teremtményei szoktak hatni.

S nemcsak önmagukat leplezik le, hanem a kulturát is, amelyből a világtörténelem egy izgatott pillanatában kiszakadtak. A börtönőrök és foglyok e döbbenetes galériája gazdag kordokumentum; de nemcsak az. A kor meztelenre vetkezik, csúnya cinizmussal a rabtartókban, elkeserült őszinteséggel a szenvedőkben; de a kor meztelensége mögött föltárul az Ember meztelensége is, lassan, fokozatosan, szomorúan, természetesen; a börtön szennyében szemünk előtt bomlanak ki a perverzitások, vadságok, őrületek, anélkül, hogy a könyvet ezért egy pillanatra is szemérmetlennek éreznők.

Nem speciális esetek ezek, hanem az általános emberinek zavarosabb és rejtettebb rétegei, melyeket a szenvedések tüze bevilágít. Ennek a tűznek nemcsak világossága van, hanem melege is. Ez a hő sugározza be a könyv lapjait, s az író saját szenvedésének centrumából árad; aminthogy minden mély emberi részvét a saját szenvedésünk centrumából szokott áradni. Kuncz könyve a szenvedőnek önfeltárása, önvallomása. Egy kedves és vidám fiatalember, aki az életet maga előtt érzi, rajong, világot jár, mulatságokat rendez és nősülni akar: előttünk törik meg a Fátum kegyetlen kezeiben, előttünk alakul át, mélyül, szomorodik a rettenetes fogság poklaiban azzá, akit az utolsó lapon látunk hazaérkezni „egyik fájdalomból a másik, sokkal nagyobb fájdalomba”.

Ez az önvallomás minden részletében végtelenül egyszerű és rokonszenves. Oly őszinte, oly távol attól hogy valamit szépítsen vagy elhallgasson a sok szennyből és csunyaságból ami a szenvedés elmaradhatatlan díszkisérete - s oly távol mégis attól a rousseaui szenvelgéstől is, attól a pózos exhibicionizmustól ami ma az ily önéletrajzi műveknek szinte obligát mellékzöngéje.

A *Fekete Kolostor* tartalma rendkívül kényes és ezer veszélyt rejt magában az író számára az írásművészet szempontjából is. Mily biztos ösztönnek kellett vezetnie Kuncz Aladárt, hogy kikerülje jobbról és balról az ízlés Scylláit és Charibdiseit! A naiv dicsekvés és kéjelgő önbeszennyezés, lírai áradozás és felületes riportszerűség, fölös páthosz vagy cinikus könnyedség, kicsinyes dühök és hiuságok kielégítése és még hamisabb tárgyilagosság, unalmas részletezés vagy hatásos poéntirozás, érzelgős siránkozás vagy pózos szárazság: csupa olyan dolgok, amikből csak egy árnyalat is az egész mű szépségét és erejét tehette volna kérdésessé.

Kuncz könyvében mindennek nyoma sincs. Egyetlen hamis hangot, egyetlen gikszert, egyetlen magánérdekü részletet, pathétikus kisiklást, szentimentális giccset nem találtam. Minden komoly, egyszerü és igaz, egész a stílusig, a mondatokig.

Az írói gikszerek mellett másfajta gikszerek is lehettek volna. Például a tárgy könnyen vezethetett volna elfogult, igazságtalan, gyűlölködő vagy ábrándos politikába, vagy valami apostolkodó vagy kulturaellenes tendenciába. Kuncz ezekbe sem esik bele. A nemzeti gyűlölködés távol van tőle; de époly távol az ellenség háborus bűneinek masochista mentegetése is. Elkeseredése a soviniszta nacionalizmus ellen, mely annyira oktalanul mérte rá és társaira a legembertelenebb szenvedéseket, érthető és természetes. De ez az elkeseredés sohasem viszi arra hogy a francia nemzet nagyságát tagadja, a francia kultura értékeit, melyeket kevesen ismernek jobban mint ő, lekicsinyelje, vagy a franciák közül azoknak akik a fogságban is és a

háboru-ásta nagy szakadékon át részvéttel tudtak olykor feléje hajolni, melegségét és emberiességét elfelejtse.

Kuncz Aladár könyve, bármily sötét leleplezéseket is tartalmaz emberről és kulturáról, mégsem ember- vagy kultura-ellenes. Leleplezi az emberi lélek szomoru salakjait és a kultura mai ingékonyságát, gyöngeségét: de pillanatig sem káromolja az emberi élet és kultura értékét. Sőt ez az érték még nagyobb és kivánatosabb fénnyel ég az olvasó előtt, aki az elrontott életek és lesüllyedt kultura látványát a könyv lapjain átéli. A *Fekete Kolostor* hatása és haszna az emberi béke és szeretet szent ügyének szempontjából is bizonnyal sokkal erősebb és tisztább, mint azoké a pacifista regényeké, melyek vad retorikával vagy valószinütlen túlzásokkal, vagy cinikus mindent-tagadással akarják gyengíteni a háboru szívós mentalitását a lelkekben.

Mert ez a hatás a valóság hatása - a művészileg alakított s nem szinészileg eltúlzott valóságé. S a perigueux-i karantén, vagy a noirmoutier-i kazamáták - amely név a Fekete Kolostort jelenti, - vagy az ile d'yeu-i *rempart* époly otthonos valóság lett általa számunkra, époly kioltathatatlan emlék és elvehetetlen tanulság, akár a rodostói udvar, vagy a *Holtak Háza.*

A SZERKESZTŐ TOLLA

1.

1923.

Az Osvát-jubileum lezajlott; a *Nyugat* fényes ünnepet rendezett szerkesztőjének tiszteletére, melyen majdnem minden törzsökös Nyugat-író előadta egy-egy munkáját. Úgy vonultunk el Osvát Ernő előtt, mint a tanár előtt a vizsgázó diákok, vagy a Vezér előtt a katonák, akiket ő állított hajdan csatasorba... Én két verset hoztam el magammal, nem új verset, hanem régieket, mert úgy szántam - és többen úgy szántuk, hogy azt a munkánkat mondjuk el előtte, amit ő legelőször hozott világ elé a *Nyugat*ban. Kertésznek kedvesebb az első rügy, mint a kinyilt virág, szőllősgazdának az új bor több öröm, mint a pince megnemesedett kincse, s talán kedves lesz Neki is, mint nekünk, visszaidézni az első éveket, a nagy harc éveit, mikor oly hős bizalommal szálltunk a táborba - az Ő hadserege - és közöttünk még az, aki ma már halottak élén jár... Mi többiek, kik voltunk még akkor? hisz a rügy nem lomb még: nem vet árnyat és nem zöldel messzire - a gondatlan szem nem is veszi észre, s a rügyező fákat száraznak és csupasznak nézheti. Mit mondhatnánk a fák barátjának kedvesebbet, mint ha emlékeztetjük a rügyekre, melyekben Ő már meglátta a jövendő erdőt? Hordjuk hozzája erdőnk zsengéit, amiket ő mentett meg, hogy el ne fagyjanak a közönyben, el ne pusztuljanak a viharban, óh szomoru a magyar erdő zsengéinek sorsa! Mennyi gúnyos szél zúgott körülöttünk, mennyi fagyos lehelet lehelt ránk! A szerkesztő, aki kiméletlen volt a nyeső ollóval, tudott karónak állni kedvenc plántái mellé, tudott védőkerítést vonni köréjük.

Elmondom, hogyan kerültem én az Osvát Ernő gárdájába. A *Nyugat* első évfolyamában kritika jelent meg arról a híressé vált váradi verseskönyvről, ami az én első darabjaimat hozta; messze, havasok alján busultam én akkor. Kiváló költő írta a kritikát, szép és okos cikk volt, de kissé túlszigorú, engem alig méltatott említésre. Havasok alján csüggedtem én akkor. Most jól megérteni, mit tett Osvát Ernő, ahhoz tudni kell, mi neki az irott szó: ennek az írónak, aki sohasem ír! Lapjában eladdig még egyetlen szó sem jelent meg tőle; láthatatlan állt mögöttünk, mint Siegfried a küzdő Gunther mögött. A toll, úgy képzelem, valami súlyos és forró lehetett mindig a kezében. Az írás tisztelete, szinte mint egy vallásos tilalom, megnehezítette betüit s megsokszorozta értéküket. S ezért az a szerkesztői jegyzet, amit akkor ehhez a kritikához csatolt, s amelyben, kilépve a láthatatlanságból, engem, fiatal és ismeretlen költőt, különösen és névszerint védelmébe fogott, ez a pár egyszerü és prózai szó a csillag alatt szinte avval a páthosszal hatott, mint mikor a néma megszólal, váratlan és csodamód, hogy valami drága kincset megvédjen. Pár nap és már levelet is kaptam tőle, messze Fogarasba. Egy valóságos levelet Osvát Ernőtől! - én persze akkor még nem is tudtam, hogy milyen nagy és ritka dolog ez; jól őrizze, aki kapott tőle! Az én levelem csak egyetlen sor volt: de e sortól kapuk tárultak, Budapest kapui, a szegény vidéki költő előtt. „Igen tisztelt Uram! Kérem, küldje el nekem az összes műveit!” - így szólt a pesti szerkesztő levele. Akkor küldtem neki azt a verset, amit elsőnek olvastam föl jubileumi ünnepén, nemsokára azután meghívott; menjek föl én magam Budapestre és lépjek föl egy *Nyugat*-esten, akkor mondtam el először a második darabot. Fiatal sorsom állomásait jelzik ezek a versek, első megjelenésemet Budapest előtt, írásban és szóban: ezt a sorsot Osvát Ernő igazgatta és emelte, nem külső hatalommal, szegény és névtelen maga is; egyedül szeme és szíve erejével, ami a legnagyobb erő a világon. Mégcsak az írás hatalmára sem volt szüksége, egyetlen sor levélen kívül, hogy életemet megfordítsa. Aminthogy egyetlen könyvet sem kellett írnia, s mégis meg tudta fordítani a magyar irodalom sorsát.

2.

1931.

Osvát Ernő mégis hagyott egy könyvet. Egy szép, nemes írást - kicsit, de kis könyv is nagy lehet belülről. A kritikusnak meg kéne kérdezni, irodalmunk jövendő törzsműveinek egyikét tartja-e kezében? Vagy csak töredékes, melléktermés-szerű adalékát egy eltünt életnek, mely papír helyett inkább egyenesen a lelkekre írt s mások művein át építette magát a jövőbe? Azon a kegyeleten és szereteten, mellyel Osvát könyvét bibliotékánk polcára helyezzük, alig változtathat e kérdés válasza. Minő az aforizma-műfaj értéke s Osvát aforizmáinak helye e műfaj kül- és belföldi történetében: megvitatásra méltó problémák. De műfaj és történet elhalványulnak a személyes ügy mellett, s Osvát Ernő sohsem halhat meg úgy, hogy a *Nyugat* írói és olvasói számára személyes ügy ne maradjon. Az *Elégedetlenség Könyvé*nek minden lapjára egy tragikus lélek árnyéka esik. Az aforizma rendesen olyan, mint a buborék: könnyü, hideg és csillogó. A tudat intelligens felszínein lebeg, s nem ereszkedik az érzelmek zavaros mélyébe. Megszoktuk a könnyü szellemű népek műfajának tekinteni, akik szeretik a logikai játékokat, mint a görög és francia. A magyar irodalomban úgyszólván nincs is aforizma. Eötvös *Gondolatai* rövid elmefuttatások vagy szónoklatok; esetleg töredékek: összefüggő eszmemenetek pillérei. A súlyos és komoly magyar ész nehezen tűri, hogy gondolatai fürgén és egyenkint guruljanak, mint a láncból kiszabadult gyűrűk. Az igazi aforizmához valami kerekség és üresség tartozik; üres forma, s mintegy kiszivattyúzva mindaz, ami tartalomként a világgal és élettel összefűzné; az aforizma forog és forgatható. Egy parodizáló francia ellentétükre fordította La Rochefoucauld aforizmáit; kiderült, hogy a gondolatok gyakran megfordítva is époly szellemesek, mélyek és igazak.

Osvát Ernő aforizmáit nem lehetne megfordítani. Szigorúan, végzetesen egyértelműek ezek, s távol vannak attól, hogy puszta formává csiszolt gondolatok legyenek. Ha az aforizma-gyárosok megszokott módszere a „kiszivattyúzás”: Osváté ellenkezőleg a sűrítés és bezsúfolás. Látszólag Osvát aforizmái is „gondolatok”: de szemmellátható az a szinte izgatott törekvés, tudatosan vagy tudattalanul, ezekbe a gondolatokba mennél több lelkitartalmat zsúfolni bele. Nem gondolati, hanem lelkitartalmat: mert ezek az aforizmák époly kevéssé termékei az analizáló és logikus észnek, mint a hideg és csillogó ötletnek. Nem epigrammok, de nem is futó essayk és tanulmányok, mint a Nietzsche-félék. Hanem rövid lírai költemények. Prózaversek két-három sorban, melyek majdnem mindig az író legféltettebb belső titkaival függnek valahogyan össze, s helyenkint magas költői szépségeket érnek el.

A féltett titkokkal való összefüggést csak az veszi észre, aki az aforizmákat együtt és egymás fényében figyelmesebben tanulmányozza; a magas költői szépségek azonban könnyen és első olvasásra szembetünnek. Mégsem könnyű és szárnyaló szépségek ezek: ellenkezőleg, nagy küzdelem nyomait éreztetik, amint a szűkszavú formában elénkömlenek, cseppenként, mintegy valami szűknyílású edényen át csobogva. Az ember úgy érzi, hogy megtorlódtak valahol az ajk küszöbe körül és egymásnak állják el az útját. Ez az a „gondolatgazdagság, ami mondanivaló-szegénységre vezet”. Osvát jól ismeri és finoman elemzi a saját írói gátlásait, melyek kényszerűen vitték az aforizma-formához, mint Nietzschét a betegség. Mint minden igazi művész, a szükségből erényt csinál, s a kínos küzködésből, mely szinte minden mondatát túlstilizálni viszi, a gondolatzsúfolás sajátos bravúrja kerül ki diadalmasan. „Valami mutatványosság van a legtöbb írásban” - mondja egyhelytt - „de a kitünő íróknál is”. Osvát maga a leghősiesebb mutatványos: a néma, aki megszólal, akinek minden szó harcba és éles fájdalomba kerül, s aki mégis beszél, tömötten, ekonómikusan, önmegtagadó heroizmussal.

S akaratlanul is örök nevelője az irodalomnak: még ebben a fájdalmas túlstilizáltságában is példát ad ő! Szükséges és időszerű példát a magyar írók nagy átlagának, kik nagyon is könnyen és fájdalom nélkül tudnak írni, fájdalom és művészet nélkül, mert hisz a kettő egy. E

küzdelmes formálás diadalai és kínjai mellett szinte nem számítanak a témák, melyek főleg a tudomány és irodalom köreit, egy szellemiekben élő ember életét ölelik körül, igen gyakran a szerkesztés probléma-világával érintkeznek, s csak ritkábban pillantanak az emberi lét konkrétebb és hétköznapibb tájaira. E különböző témákat egy dolog fogja össze mind, mégis eggyé és életté: a morális nézőpont, melyen mindannyit átszűri, mintegy kérlelhetetlen maró-szerben, hol minden rejtett makula előjön. A nagy nevelő számára az egész emberi élet morális probléma, s az irodalmi és tudományos problémák a morális problémáknak egy-egy tartománya. Az egész könyv morálja pedig az irgalmatlan őszinteség s bátor szembenézés a gondolat Meduza-arcával.

Az ami első pillanatra csak a gondolat őszinteségének látszik, voltakép a lélek őszintesége. S talán ez avatja ezt a kötetet lírává. Valami olyan lírává, mint a parnassieneké, akik egyetlen szót sem ejtenek magukról s óvatosan kerülnek minden célzást, mely személyes dolgaikra lenne vonatkoztatható: de a küzdelmes forma minden modulációja legbensőbb küzdelmeiket árulja el, s szemérmes szavaikban legtitkoltabb érzéseik izzanak. Osvát esetében ez a líraiság annál őszintébb, mert teljességgel tudatalatti. Úgy hat ránk, hogy minden gondolatát fojtott érzések, lelkiismereti harcok és szigorú ösztönök diktálják. S ha egy-egy maxima önmagában nem látszanék vallani szerzőjéről, annál nagyobb vallomás-értéket nyer a többinek fényében. Egyikből a másikba fut a líra titkos árama, s így lesz líra ez az egész könyv, mely a szenvedő, töprengő, önmagában élő, gátlásaival küzködő s önnön lelkével vitázó Osvát Ernőnek olyan arcképe marad, amihez azok, akiket a magas szellemiség sorsa és dokumentumai érdekelnek, mindig vissza fognak járni.

Ezek bizony kevesen vannak, talán mindig is kevesen lesznek. Osvát könyvét e kevesek számára kevés, de gyönyörű példányban adta ki az elhunytnak „egy hű tisztelője”. E hű tisztelő nemes áldozatkészsége megérdemli a magyar írók háláját, akiknek kezébe ő adta a legszebb ereklyét felejthetetlen mesterükről; s méltó köszönetre a Kner-féle gyomai nyomda is, mely ismert ízlésével s tökéletes mesterségtudásával állott a kegyeletes cél szolgálatába. A gondolatok, melyeket Osvát minden írása közül egyedül ítélt maradnivalóknak, illő köntösben s Ignotus igen szép és tartalmas bevezetésével kerültek a világ elé. Mégis nem hallgathatjuk el egy megjegyzésünket. Az aforizmák helyenkint tipográfiai szempontból - hogy a lap vége az aforizma végével összeessen - más sorrendben jönnek egymásután, mint az első kiadás alkalmából, mely tudvalevőleg a *Pesti Napló*ban történt folytatásokban. Ezt mi helytelennek érezzük. Ahol a tipográfia és a filológia összeütközik, a filológiának kell előnyt adni. A sor-rend nem mindenütt volt mellékes. Egyik aforizmából a másikba finom szálak vezetnek át, s még ahol ezeket a szálakat mi nem látnók is, tisztelnünk kell a szerző akaratát, ki talán rejtett vonatkozásokat érzett s kívánt tudat alatt éreztetni. Én még az ujságbeli folytatásokat is jeleztem volna, legalább egy-egy fejezetszámmal, mint kisebb egységeket: hisz talán ezek sem véletlenül verődtek így össze. Osvát maga rendezte folytatásról folytatásra gondolatait, s nem valószínü, hogy tisztán a véletlenre bízta volna az egyes közzétett ciklusok összeállítását.

De súlyosabb panaszunk is van: a könyvből egy teljes folytatás aforizma, az utolsó s nem a legjelentéktelenebb, mindenestül kimaradt. Osvát gondolatai nem tizenkét folytatásban jelentek meg, mintahogy a Kner-kiadás kolofonja mondja, hanem tizenháromban. A tizenkettedik után egyheti szünet volt, s ez okozhatta az utolsónak elfeledését. A veszteség nagyon érzékeny, mert az áldozatul esett szövegben a legszebb, legmélyebb, leglíraibb aforizmák néhánya található. Úgy hisszük, kötelességet teljesítünk, mikor az elmaradt ciklust itt újra lenyomtatjuk, hogy hozzáférhetően őrizzék a *Nyugat* otthonos hasábjai addig is, míg talán az *Elégedetlenség Könyvé*nek egy eljövendő új kiadásában ez az utolsó folytatás is helyet talál. Bizonnyal szükséges lesz, hogy Osvát művét előbb-utóbb azoknak is kezébe adjuk, kik e gyönyörű kétszáz példány közül egyiket sem tudják megszerezni. Osvát műve nem maradhat csupán kegyeleti tárgy: az irodalom eleven táplálékává kell válnia. A kihagyott aforizmák a következők:

Fogalmak tündöklése és nyomora:

- Valóságnak én azt nevezem, amit ismerek belőle.

- Én valóságnak azt nevezem, amit nem ismerek belőle.

Sok ember túléli az életkedvét, de csak a költőt éli túl az életkedve.

Szórakozottság rapszódiája. Mindent elfelejt, ami eszébe jut; csak átcikáznak rajta a gondolatai; csillaghullásból álló éjszaka a szellemi élete.

Szépitő felejtés. Keresni, amit elfelejtettünk; lélegzettelen, mint a búvár, kinosan utánamerülni és végre felhozni és látni, hogy nem volt érdemes, hogy amit megtaláltunk, értéktelen. Hát nem jobb abban ringatózni, hogy a mélyben mesés kincsek várnak bennünk a tündöklő feltámadásra?

A logika a gondolkodás tehetetlenségi törvénye.

Hogy irigykednek egymásra érzékeink!

Semmi más - sem szeretet, sem bölcsesség, sem áldott erőfeszítés, sem imádkozás, sem az elégedettség békéje - nem adhatja, nem adja azt a súlytalan teljességet, azt a boldog lebegést az eszmélés függetlenségében, amit a művészi szemlélet ad. Mintha a minden dolgokkal való együttélésünk egyszerre visszanyerte volna zavartalanságát s egyetlen nagy, tiszta, meztelen barátsággá válnék; eltűntek az árnyékok, nem: maga a mostoha: a minden árnyékok anyja: az Irigység aludt el. S fellélekzik az elnyomott összhang. Ó, keserűségtelen, nemes érzékiség, honvágy és haza egyben, Művészet!

Hiába vitatkoztok ti jobban, ha ellenfeleiteknek erősebb az akarata. Szinte különös, hogy nem visszafelé haladunk.

Ami tökéletes, annak nincsenek méretei.

Az értelmetlenség mint műfaj. Így védik: a világ értelmetlenségét - csak értelmetlenséggel lehet kifejezni. Jó, de mivel veszik észre? Nem az értelmükkel? És hogyan különböztetjük meg a beszélőt a mondanivalójától? a nyers értelmetlenséget a „művészitől”?

Reménytelen viszonyban van önmagával a legtöbb ember.

Megtagadni az elmult érzelem emlékét, - halottrablás.

Minden erő legyőzhető, csak egy nem: a lemondás.

Azok az egész élmények, melyek alatt teljesen megsemmisül bennünk az idő mellékgondolata. Oly önfeledtség, mely az énérzés túlcsordulása önmagán. Oly pillanat, amikor mindegy, ha közben eltelik az élet.

Mily színtjátszó a nyelv. Saját jelentésének kopott szobra, zengő szobra, szégyenlős szobra ugyanaz a szó. Mennyi költőlélek vándorol a nyelvben!

Gyönyörű őszi órák: mosolyfűben gázol az ember; kentaur-érzés: a test, mint egy kényes, pompás, hű paripa hordja pajtását, a lelket.

Mint valami a túlvilágról boldogan visszaszökő anyai kényeztetés - olyan a szerencse. De nem lehet az: ha az volna, sokkal többnek jutna.

A hit fogalma csak a jövő fogalmában gyökerezhet; semmiben sem hisz, aki a jövőben nem hisz.

Szokratesz monológja. Ha avval, amit magamból pazarolok, takarékoskodom, a takarékosságom elszegényít; ha gyüjtök, semmim sem marad; az az enyém, amit elpazarlok; a pazarlásom termékenyít meg; a pazarlásom a termékenységem; a pazarlásom az életerőm. Hogy egymagamban egészen szegény vagyok? Nem, hisz mindig magam vagyok. Paprikajancsik Szokratesze vagyok.

A NYUGAT KÖLTŐJE

1.

1928.

Nincs költő - még Ady Endre sem -, aki annyira összeforrott volna a *Nyugat*-tal, mint Gellért.

Nem arra az összeforrottságra gondolok, amivel küzdelmeinkben mint társ állt közöttünk; együtt élt és lélekzett folyóiratunk életével, s mint okos testvér egy tudott lenni mindnyájunkkal, holott lelke oly külön világban lakozott, távol mindenkitől.

De költészetének is minden lélekzése egyúttal a *Nyugat*-nak egy lélekzése volt.

Szinte valamennyi verse a *Nyugat*-ban jelent meg.

Ez a nagyszerű palánta teljesen itt gyökerezett, virágzott, terebélyesedett, mint fa a jó földben. Lehet-e nagyobb büszkesége folyóiratnak? (S kivált a mi szellemi életünk sivatag és sziklás talaján.)

S ha a kert adott földet a palántának: viszont e palánta volt egyike azoknak, melyekből előállt, melyek kertté tették. Gellért ott volt a *Nyugat* bölcsőjénél. Sőt a Nyugat legelső őse, a *Magyar Géniusz*, már munkatársai közé számíthatta ezt a fiatalembert, aki még akkor valódi gyermek volt. (De verse felnőttebb, mint az akkori „nagyoké”.)

Gellért bizonyos értelemben a *Nyugat* költőinek *doyenje*. Noha alig idősebb minálunk, s mindenesetre jóval fiatalabb Adynál. De mikor messze, vidéki számkivetettségünkben, először olvastuk nevét a *Nyugat*-ban, ez minekünk már ismeretes név volt: mint egy beérkezett, érdemes költő neve, ki ime, a fiatalokhoz csatlakozott.

S mikor először kaptuk meg levelét, sugárzóan szép és intelligens gyöngybetűit, melyekkel első verseinkhez gratulált: úgy éreztük, mint egy tekintélyes, idősebb testvérnek elismerését, mint egy felavatást. Hányszor kaptuk meg ezeket a lelkes betűket azóta, mindenféle *Nyugat*-ügyekben, mindig egyforma melegséggel szuggerálva.

Gellért már akkor is az volt, aki ma: páratlanul önálló költő létére páratlanul megértő és lelkes élvezője más költők művészetének.

Nem az egyetlen ellenmondás, mely lényében rejlik. De egyike azoknak, melyek legjobban magyarázzák nagy népszerűségét társai közt, s hosszú népszerűtlenségét a közönség körében.

A közönség különben sem szereti az ellenmondásokkal teli, talányszerű egyéniségeket, akiket nem tud behelyezni a hírnév kész skatulyáiba.

A tüzes, lángoló, erotikus költő könnyen jut a közönség kegyeibe; s könnyen bejut a boldog családi élet illedelmes magasztalója is. De hova tegye a közönség a családi életnek azt a poétáját, aki a konvenció illedelmétől époly távol marad, mint az erótizmus izgató *l’art pour l’art*-jától?

S még mélyebben behatolva Gellért költészetébe, az ellenmondások megsokasodnak.

Bizonnyal hűvös, tartózkodó költészet ez, elegáns és játékos: mégis alig lehet képzelni őszintébbet, kevésbé titkolózót, életesebben komolyat; ez a keztyűs kéz néha kényes dolgokról rántja le a leplet.

S bizonnyal kötött költészet ez; van benne valami zártság; s mégis pongyolább, közvetlenebb, s oldottabb formájú is, mint kortársai közül bárkié; noha ez oldottság csak látszólagos.

Gellért nem keresett új formákat, mint kortársai: ő elfogadta elődeink jambikus versét, lazítva azt a saját egyéniségének törvényei szerint. S mégis, senkisem jutott oly hamar annyira önálló, „saját külön" formához, mint ép ő.

Épily ellenmondásokat mutat nyelve, mely egyszerre tud közvetlen és hideg, ellágyult és csillogó, mindennapi és magasztos lenni.

Ez az ellentét a mondanivalóban gyökerezik. Osvát Ernő megállapítása óta (aki Gellért költészetének fő-fő rajongója és ismerője) köztudattá vált Gellért *reálizmusa*: de még nem hangoztatták eléggé *ideálizmusát*; mert van-e ideálisabb költőnk nála? van-e ki az élet valóságain túl és azokon keresztül is oly hittel függesztené az ideák normáira szemét: arra, aminek *kellene* és *kell majd* lenni?

Minde komplikáltságok mérséklik hangját és megakadályozzák, hogy túlzó legyen bármely irányban: reálizmusa nem fajulhat vad és durva naturalizmussá, mely a tömeg piszkosabb ösztöneinek hízelegne, ideálizmusa sem csaphat a valóságokat félrerúgó, romantikus forradalmárkodásba.

Csupa oly ok, mely megnehezíti népszerűségét.

Semmiben sem hízeleg a mai ideológiának: mint azok, akik magyarságukat ordítják minden szóban; vagy akik ellenkezőleg, nemzetükkel való meghasonlásukban kéjelegnek.

Nem csoda, ha hangos és vásári irodalmunkban (mely mind amerikaiabb jelleget ölt) ez a halk és diszkrét költő soká szenvedte a méltatlan mellőzést. De a láng nem marad végletekig a véka alatt. Fölgyújtja a vékát, s még fényesebb lesz, mintha sohasem borult volna az rá.

A magyar Poézis templomában Gellért külön kápolnát emelt magának, melybe mindig tisztelettel lépünk. A *Nyugat* kötelessége, hogy mécseket gyújtson e kápolna körül.

2.

1926.

Gellért Oszkár új versei meglepetésként hatnak azokra is, akik régóta ismerik. A meglepetés nem valami váratlan fordulatnak, gyökeres változásnak vagy új iránynak szól. Ilyesmi nem mindig erő jele; sokszor gyöngeségé. Gellért az, aki volt: s hirtelen kivirágzása nem valami gyanús „új korszak", csak új évszak, páratlanul gazdag és termékeny. Épp ez a meglepő: hogy ennyire hű maradt önmagához, s mégis ilyen új: mint valami kirobbanó tavasz; természetes, mégis csodálatos.

Gellért magányos költő; a magány ereje ez az autonóm élet. Ő mindig magában és a maga törvényei szerint növekedett, a saját csöndjében s a természet kipusztíthatatlan produktumainak biztonságával fejlődve. Jelentkezésében megelőzött mindannyiunkat, s hamar kialakította a maga versét, elszakítva a köldökzsinórt, mely elődeihez fűzte. Azóta nem néz se jobbra, se balra, csak a saját formáit éli ki, mindig teljesebben és gazdagabban mondva újra ugyanazt az örökegy mondanivalóját, amit ismeretlen mélyekből misszióként magával hozott. Soha teljesebben és gazdagabban, mint ez új kötetben.

Ilyen a költészet: mint a virág, mely nem ölt új formát, csak a magáét teljesíti ki, ami valahogyan már a magban megvolt.

Gellért új könyve a szerénység szavaival végződik, egy „utószó"-szerű versben: „Lehet, hogy költő már csak voltam, Vagy hogy csak ezután leszek!" Az egész könyv tiltakozik e szavak

ellen: mégis érezzük, hogy azok nem puszta szólamok, s szerénységük mélyében csalhatatlan önérzet búvik. Egyrészt a megállíthatatlan növekvés érzete ez, mely mindig a jövőbe helyezi igazi gazdagságát, s melynek számára minden hódítás csak még nagyobb hódítások lépcsője s záloga; másrészt a saját primitív mélyeinek örökké éber érzete, mintegy a mag ősi gazdagságának kötelező emléke a virágban: mert tehet-e a virág egyebet, mint, hogy mennél teljesebben kibontja és kinyilatkoztatja azt a gazdagságot - ami valahogy már a magban megvolt? Gellért egyhelytt az embrió ős pózáról beszél: ahogy feküdt anyja szíve alatt, „Fejemhez emelt karokkal, Halántékom mellett az öklöm". Ezt az életelőtti pózt ismétli az élő minden éjjel, mikor - az álomban - visszaszáll önnön tudattalanának mélyébe. S ebben a pózban kívánja a költő a halált, az örökkévalóságot is. Ha valakihez, bizonyára hozzá illik e különös nosztalgia, szimbolikus módon: mert mi másban áll a költő törekvése, mint a tudat eszközeivel visszatalálni a tudattalan élet ős és igaz attitüdjébe - ami annyit jelent, mint visszatalálni önmagunkhoz, az elveszett paradicsomba, az abszolút őszinteségbe, a természet romlatlan kéjéhez s végtelenül raffinált egyszerűségéhez.

Mindez benn van a költő önmagához való hűségében, mely túlnyúl a születés dátumán, s valóságos metafizikai honvágy.

A tudat csákányával föltárni a tudattalan mélyén rejlő kincseket, s a téveteg és hazuggá csavart ész fonalán nyomozni ki a csalhatatlan és megvesztegethetetlen ösztönök feledett édenét: bizonnyal paradox feladat; pedig Gellért ilyesmiben fárad. Témái mindig vágyak és ösztönök: egyéni s társadalmi életünk mély s gyakran titkolt vágyai s ösztönei; s művészete voltakép pszihológiai művészet. A Szerelem és Család ösztönei; a nemes Barátság mély ösztöne; az Emberi Haladás hangyaösztöne; ösztönös bámulata minden emberi nagyságnak; s végül a Jóság és Béke kiirthatatlan vágyai: ezek a gellérti témák. Mily szelíden hangzanak, s valóban szelídek is; mégis oly nehéz őket igazi valóságukban lefesteni, s vihart tudnak verni a mai lélekben, mint rácson vergődő galambszárnyak. A Szerelem és Család ezer konvenció nyűgeivel és hazugságaival van összebéklyózva; a Haladás álmai fúlva és lihegve küzdenek s a Béke szent vágyát sokszor és sok viszonylatban még bevallani is vakmerő és szentségtörő forradalom.

Az ösztönök eltévednek a Tudat útvesztőiben.

Mily biztonságra kell szert tenniök a költőben, hogy egy pillanatra se veszítse el őket s szinte játékos nyugodtsággal tudjon ez útvesztőben eligazodni! Szerelem és Család, érzéki és lelki ösztönök, béke és forradalom, különös vonatkozásokba kerülnek a modern lélekben: milyen nehéz az ősit, az igazat megtalálni! A versnek néha beretvaélen kell táncolnia s meredélyek szélén illegnie, hol a Tudat okvetlen leszédülne: de a költő ösztöne mindenekfölött nyugodt, játékos, sőt kacér tud maradni.

E kacérság nem a komolyság hiánya, hanem az ösztönös nyugalom és biztosság jele. Gellért költészete vallomásszerű, de egy bölcs önismerő és semmi emberit nem szégyenlő igaz lélek nyugodt vallomása.

Mégis: vallomás; olyan dolgok bevallása, amiket alig szoktunk ily nyiltan kitárni, amiknek feltárása mai modern életünkben ezer pszihikai és konvencionális nehézségekbe ütközhetik. Áll ez a szerelmi és családi versekre épúgy, mint az emberibb jövő hitének álmaira: noha itt is mint ott, a legnemesebb érc olvad ki az őszinte kohóból. Mindez formailag is észlelhető a versek alkatán; melyekből gyakran többszöri nekikészülődés után buggyan ki maga a vallomás, s mesterkéltnek látszó szimbolumrétegeken át jutunk a tulajdonképeni mondanivalóhoz. Ez a mesterkéltség tulajdonképpen nagyon művészi s egyáltalán nem áll ellentétben magának a vallomásnak egyszerűségével és igazságával. Ez csak a mélységet jelzi mintegy formailag, ahonnan a vallomás föltör, az akadályokat, melyeken át föltör.

Ezek az akadályok maguk is egy részben formai természetűek. Az ész, a szó inkább a konvenciók nyelve, mint az ösztönöké, s minden költő voltakép valami nehéz műfordítást végez, idegen nyelvre fordítva ösztönei beszédét. A legtöbb nem is a szavak *értelmében* bízik, hanem zenei szuggesztiójukban, hangzásuk és asszociációik imponderábiliáiban. De Gellért, noha finom zenét képes a nyelvéből kicsalni, nyiltabb és beszédszerűbb vallomásra szomjas, szívesen és fölénnyel mond le az olcsóbb zenéről, s derűs makacssággal keresi és halmozza a szimbolumokat, melyek vágyait és érzéseit az *értelem* számára is közel vihetik. Néha úgy jönnek e szimbolumok és ötletek egymásután, mint folyton erősbödő kalapácsütések, melyek, bár a kalapács maga hideg, lassankint átfűtik a verset, míg kipattan a szikra, mely az egészet megvilágítja.

Ilyenmódon a külső forma is távol van a szokványos vers-zenétől; de még távolabb az elfolyó és tagolatlan „szabad verstől". Gellért, aki közvetlen elődeink jambusi verséből indult ki, hamar fölszabadította a jambust, de megtartotta a rímet, mely az ötletek és képek értelmi tagoltságát és rétegződését hangsúlyozza; sőt legszabadabb verseiben is szeret megőrizni bizonyos tágított lehetőségű strófaszerkezetet, mely távoli rokonságban van az ú. n. gondolatritmussal, s a fokozatos szimbolumok lépcsőzeteit emeli ki. Művészete idegen a ma divatos *enjambement*-orgiák művészetétől: verse a mondanivaló tagolódását szereti követni, s hogy úgy mondjam, inkább bőr, mint ruha. Szeretem ezt a verset, különös keménységét, s majdnem így mondtam: puritánságát, mely nem egyszer - mint a *Szent Rútság* című költeményben, - szinte már monumentális hatásokat vált ki, noha máskor kacér és játszi tud lenni, s úgy viseli a rímeket, mint a meztelen bőr a pajkos szalagokat.

3.

1933.

Ilyenkor, karácsony táján, némely nap szinte félóránként kapok könyveket és könyvcsomókat. Soha annyit, mint az idén. Különös érzés, otthon ülni, vagy heverni, mozdulatlan, s érezni, hogyan ömlik elibénk, s gyűlik ijesztő tömegekben mögénk ez a betűáradás. Az embert bizonytalanság érzése fogja el, alighogy fölfigyelne valamire, már újabb hullám követeli figyelmét, nincs megállás, az értékek érzése elvész itt, a címtáblák, színes borítékok hangosan kiáltanak s egyiknek kiáltása elnyomja a másikét, az irodalom folyama meggyorsul, majdnem oly gyorssá válik, mint az ujságírásé, ahol a reggeli ujság estére elavul s „történelmi relikvia" lesz, a literatúra nem nyugodt kincsek gyüjteménye többé, nem sziget és menhely, hanem a folyón úszó kortörmelékek egyforma, végérhetetlen menete; alig érkezünk pillantást vetni rájuk; némelyik megcsillan egy percre s aztán ismét eltűnik szemünk elől...

Hová lesz ez a rengeteg könyv? ki olvassa? micsoda varázslat folytán hajtanak ki egyik napról a másikra, mint a gombák, a legrosszabb időben? Ma, mikor sem kiadó, sem közönség, hogyan lehet hogy mégis több a könyv, mint valaha? Talán vígasztaló ez az áradat, mert valami homályos ösztön, valami szent vágy szívós vitalitását mutatja, az irodalom, a kultúra felé... De egyúttal fenyegető is: ki tud még itt tájékozódni majd? nem bátortalanodik-e el az a kevés közönség is aki maradt? nem tűnnek-e el az igazi értékek a tömegben? mi lesz azokkal a könyvekkel amik többet kívánnak egy pillanatnál a figyelemből? nem lesz-e itt minden semmivé? s nem lesz ez a *sok* egyenlő a semmivel? meg tudja-e itt állítani az időt maga a művészet is?

Pedig a művészet is jelentkezik, az időtálló és időt megállító. Szerényen jön, egy könyv a többi között, egy vékony versesfüzet, sárga borítékkal, kis arany hullám az áradatban, mintha

semmi különös sem volna... De a címe már úgy hangzik, különös zenével, mint egy dallamos óraütés: *Hajnali három...* Az ilyen óraütés is, mintha megállítaná egy pillanatra az időt... Hajnali három: ez a költő születésének órája, szimbolikus óra, mely egy dalnokot, egy érző és visszazengő lelket adott a világnak.

S a cím fölött Gellért Oszkár neve.

Ez a név azok közé tartozik amiket a mai fiatalok már az irodalomtörténetben olvasnak először, s amiket onnan nem lehet többé kiradírozni. Mert az az irodalom amit ez a történet regisztrál, nem áradat, hanem fejlődés. Jelenségei nem a hullámhoz hasonlítanak, mely eltűnik, hogy átadja helyét a következőnek. Inkább az épületkőhöz, melynek fontossága csak növekszik, ha új meg új kövek rakódnak fölébe. Vagy a faághoz, melyből új meg új hajtások fakadnak... Ahogy egy fiatal kritikus, Gellért fejlődéséről szólva, épen ezzel az ág-hasonlattal élt. Az az ág mely Gellért Oszkár költészetét jelképezi, egészen külön irányban indult az ég felé, s külön magasságot hódított meg magának. Nélküle a fa ma már csonka volna. Hacsak a legkülsőbb formára, nyelvre és versre gondolunk is: Gellért verse egy új lehetőséget, egy új szabadságot jelentett a magyar verselésnek, egy-egy ríme is, egy-egy fordulata, megannyi új, elért kis gazdagságot, mely most már örökre megmarad.

Soha ez a gellérti nyelv és vers nem jelent meg a művészetnek azon a fokán, mint ebben az új könyvben. A nemes és fesztelen oldottságnak elegánciája, mellyel ez a költő a multszázadvégi magyar poézis kosztümének merevségét meglazította, megvan a legújabb versekben is, és Gellért voltakép ma is a régi Gellért-verset írja, melyet az iskolának épúgy számon kell majdan tartani mint, mondjuk, a Balassa-verset. A költő hű magához és lelke zenéjéhez. De ebben a hűséges zenében mindig több a belső komplikáltság, mindig nagyobb a rejtett gazdagság, mindig pazarabb a változatosság, az új kötet egy-egy versének csak többszöri olvasás után jövünk rá minden zenei titkára, csak kutatva fedezzük föl minden rejtett rímét, minden zenei visszatérést, s muzsikájának a *forték* mögött megbúvó *pianissimóit.* A Gellért-vers ma már egész orkeszter, s érdekes megfigyelni, amint, anélkül, hogy kilépne magából, lassankint meghódítja s magábaolvasztja a régibb magyar költészet egész klasszikus formakincsét, a lebegő anapaestustól a magyar méltóságú alexandrinig... A mai magyar líra nem nagyon gazdag zenében s művészetben. Az öregek feszesen viselik kinőtt ritmusaikat, a fiatalok megvetik a szavak zenéjét. De Gellért könyvéből zene és művészet zeng; az egész könyv muzsikál, mint a címe, a dallamos óraütés, a szimbolikus óraütés, időben és időt megállítva. *Hajnali három...*

Versről, formáról, zengésről beszéltem: de a költészetben ez valahogyan mindig egy a tartalommal. És a Gellért-vers fejlődése a Gellért-költészet egész fejlődésének szemléltető illusztrációja. Vannak költők akik úgy fejlődnek hogy mindig kilépnek magukból, mindig tovább mennek, vagy új irányba fordulnak, nem mintha elvesztenék azért régi énjüket - de nőnek, mint a növény, haladnak, mint az utas... Ezek csak lassan, fokozatosan fedezik föl a birodalmat mely az övék, s lehetőségeiket maguk sem sejthetik előre. Vannak mások, akik birodalmukat már első lépéseikkel körbejárják. Minden újabb körútjuk már ismert területen vezet. És mégis, minden új körút új fölfedezés és hódítás.

Gellért ezek közé tartozik; mondanivalóban ugy mint formában a „magához-hű" költő típusa ő. Már első versköteteiben megjelenik költészetének majd minden témája: mintegy bekeríti a maga mindenségét. Érdekes megfigyelni, amint ezek a témák a további kötetekben újból és újból fölbukkannak, folyton mélyülve és gazdagodva. Az ilyen költő nem keres folyton újat; nem akar „továbbmenni", de mindig erősebben áll helyén; minden új kötete *több,* mint az előbbi, épen azért, mert nem vágyik *más* lenni. Változni, továbbmenni, mindig kétes kaland; egyetlen biztos útja a nyereségnek, a költő, mint a bányász számára, a mélységbevivő. Ez egyúttal a legnehezebb és legizgalmasabb út is; a virág nagyobb utat tesz meg a gyümölcsig, mint Wells hőse a holdig; Gellért ezt az utat választotta.

Sajnos, nincs idő most, nyomonkísérni a gellérti témák fejlődését. Ezt a témakomplexumot könnyű lenne pedig szálakra bontani, s iskolásmódra címszók alatt csoportosítani. Így például: Szerelmi és családi líra. Az érzéki képzelet játékaitól a „szent rútság" áhítatáig. Vallási líra. Ókeleti és görög mitológikus fölidézések, keresztény nosztalgiák. Severus császár kápolnája, „hol Orpheus és Jézus szobra áll egymás mellett". Művész-líra, a költő csüggedései, mély alázata, önbiztatásai, önérzete... Emberi líra, a közösség és humánus erkölcs lírája, prófétai bölcseség és bizalom, olykor prófétai kétségbeesés mely farkasüvöltést s vércsevijjogást szeretne kölcsönkérni...

Farkasüvöltés és vércsevijjogás azonban nem hangja ennek a lírának, mely férfiasan büszke és okos, és nőiesen gyöngéd. A költő intelligenciája bejárja az emberi érzésvilág minden végleteit, s nem kell hinni, hogy Gellért azért mert önmagához hű költő, témaszegény volna vagy egyhangú. Mintahogy a Gellért-vers annyi különböző változatot tud ölteni, és mégis mindig egy marad: úgy a Gellért-témák is mindig új alakban jelennek meg és komplikálódnak, mégis egyetlen lélek szól belőlük. Végleteikben semmi végletes nincs, ellentéteik összhangot adnak. A vad Orpheus és a szelíd Jézus egyetlen emberi lélek lélekzete melyben szabadság és gyöngédség egyesül. A gellérti lélek bölcs, mérsékelt, s mégis van benne valami dionysosi. Teljesen modern, mai, s mégis ittasa ős mitológiáknak. Pogány és mégis keresztény, erotikus és mégis spirituális. Az asszonyok kedvesei és nővérei egyszerre. „Szent akkor is ha meztelen". Lágy és fogékony mint a viasz, s tiszta és kemény mint a márvány. Férfiköltőink közt talán ő a legférfiasabb, s egyszersmind ő a legnőiesebb. Hűség és derékség költője: de egyúttal a teremtő Szeszélyé is.

A „férfi" itt nemcsak nemet jelent, hanem életkort is. A költő az élet csúcsán áll: magasabban, mint valaha. Tisztán művészet tekintetében is. Az új versek némelyike a régi gellérti témákat legtökéletesebb kifejezésükben mutatja, mesterségileg is legérettebben. Ezek a versek tarka, lengő, olykor kacér szó-öltönyük mögött az érettség világnézetét rejtik, leszűrt és tömény igazságot, azt a bizonyos nyugodt és magasbólnéző életfilozófiát, mely egy nyárspolgár szájából hallva közhely lenne, s a költő ajkán a legmélyebb emberi bölcseség. „A teremtés rendje nem az, hogy a vének temessék fiaikat". A költők legfontosabb mondanivalói, Homérostól kezdve, mindig ilyen közhelyek voltak. Aki a közhelyeket meri és tudja újból fölfedezni, bátrabb és nehezebb cselekedetet művel, mint a paradoxonokat hajhászó ifjú, vagy a tagadó, cinikus vén. Ez a költő nem gyermek már és nem öreg még: a hullám fentjén áll, egy ritka egyensúlyi pillanatban.

Itt minden együtt van. Az ifjúság lobogásai még nem haltak el, de már megjelentek az öregség első gondolatai is, messze megelőzve magát az öregséget, s új tárgyakat hozva a régi témák mellé. A költő kezdi megcsinálni életének számadását, megérteni sorsát, rendeltetését. Egy pillantást vet költészetének gyümölcsöskosarára szerényen, de mégis önérzettel. A halálra is gondol, csupa bátorság és tudatosság. „Akik szerettetek, adósotok maradok, de másnak bizony nem tartozom semmivel" - mondja. - „s a többi nem fontos". S látja maga mögött sorakozni már utódait, fiatalabb költőtársait, s nemes, atyai gesztussal int feléjük. Semmi sem próbálja meg jobban a karaktert, az emberi és költői lélek igaz és ellenálló voltát, mint a férfiéletkor e nagy fordulója. Mintahogy korai délután, még az alkonyat messze van, mégis már nőnek az árnyak, az ember egy pillanatra egyedül marad, s egyszerre megérzi hogy este lesz: ez a hangulat az amelyben a lélek ereje megválik. De nemcsak ereje, hanem jósága is, ami talán mindegy... A költő aki életének e megpróbáló délutánján a *hajnali háromra* gondol, a születés és halál szimbolikus órájára, (mintha az egyenlítő a sarkokról álmodna): erős és jó lélekként áll előttünk, s az a rokonszenves költőattitüd amelyben a fordulóra ért nap sugarai között megpillantjuk, tiszteletünket és szeretetünket egyformán megérdemli.

AZ ÍRÓK PATRÓNUSA

1930.

Talán két héttel ezelőtt Budapesten töltöttem egy napot, és Mikes Lajossal ebédeltem.

Rég nem ültünk ilyen bizalmasan együtt. Mióta az év elején temperamentumos és hirtelen búcsút vett attól a nemes irodalmi ügytől, melynek gondjait sokáig lelkesen osztotta meg intézőivel s köztük velem is: alig találkoztunk. Nem mintha, az első pillanat rossz érzésein túl, az eseménynek fulánkja vagy mérge maradt volna bennünk. Mikes nem tudott soká haragudni, s Mikesre lehetetlen volt haragudni. Véleményeink különbözhettek; de mentül makacsabbul ragaszkodott ő a magáéhoz; s mentül végletesebben vonta le annak formailag és a nyílvánosság előtt is minden konzekvenciáját: annál szeretetreméltóbbnak tűnt föl alakja; mert ez a hév, ez a makacsság sohasem a saját ügyéért volt, nem is hideg elméleti meggyőződésekért, hanem mindig másokért, emberekért, akiknek dolgát fölkarolta s a legcsodálatosabb önzetlenséggel és végletességgel tette magáévá. Így történt, hogy míg mások hasonló szenvedélyes kitartása a saját véleményük mellett legfelebb bizonyos tiszteletet ébreszt bennem (amit sokszor még az állati csökönyösségtől sem birunk megtagadni): addig a Mikesé melegebb érzést, szeretetet keltett.

Nem elméleti kérdésekről volt szó, hanem fiatal írók anyagi támogatásáról; s ez ép az a pont, ahol Mikessel nem lehetett érvelni: vakon kitartott a saját jelöltje mellett, „mint oroszlán a kölyke mellett", megható fegyverekkel harcolt érdekében, ellenjelöltet nem volt hajlandó elismerni, s ha mégis legyőzték, elkeseredése a nyílt szakítástól s nyílvánosság előtti demonstrálástól sem riadt vissza. Pedig gyakran megtörtént, hogy véleményével egyedül maradt. Irodalmi ízlése ösztönös volt és kitűnő; de egy-egy ifjú költő-jelenség előtt elhallgatott s helyét a kritikátlan rajongás vette át. Nem az *oeuvre*-ért rajongott, hanem a költőért: a regényes, lobogó, de elnyomott és szegény, lehetőleg tüdőbajos ifjú lázadó alakjáért, akit a saját fiatalkori álmai szineztek s talán ő volt utolsó melengetője szívében annak a pittoreszk költőideálnak, mely a romantikus és pesszimista iskolák utóhatásaként alakult ki az irodalmi köztudatban a múlt század derekán. A költő nyomorgó és beteg, az élet dolgaiban járatlan, mindig fölfelé és előre néző, ideálista forradalmár, akit e földi világban támogatni és vezetni kell, hogy el ne pusztuljon az ellenséges és nyárspolgári környezetben, ahogy elpusztult annyi és annyi társa, idő előtt, ifjan, az emberi szellem pótolhatatlan veszteségére.

Abban az iskolában, ahol Mikes irodalmi inaséveit töltötte, a Vajda János sötétragyogású égisze alatt, - talán visszahatásul is az Arany körül sereglők immár hivatalos és polgári irodalma ellen - a költő hivatásának ez a felfogása valósággal kötelező volt. S Mikesben korai élményei csak megerősíthették ezt az elképzelést. A szegény kispap, aki hivatásának érzetétől elragadva otthagyja biztos és tisztelt pályáját, hogy a megvetett poétaságnak éljen, s hamar megismerve a sors mostohaságát a költővel szemben, heróikus küzdelemmel tartja el családját, s eltartja egyuttal egész sereg alig szegényebb költőtársát is, akikért rajong: maga is féligmeddig romantikus alak. Sokszor panaszkodott nekem, mennyire kizsákmányolták ebben az időben a kiadók; pénz és siker nélkül, kénytelen hamarsággal leszállva ahhoz, amit a francia *menus travaux littéraires*-nek nevez, fordítói vagy ujságírói munkához, egy egész könyvtárra valót lefordított s majd minden akkori szerkesztőségben ült, anélkül, hogy helyzete javult volna: s mégsem csüggedt el, nem törött meg benső lelkessége és páratlan munkabírása. Fordításai mindig lelkiismeretesek; a leghajszoltabb munkában sem restellte a pontos értelem kivájásának fáradságát; magas és nehéz feladatokat vállalt s azokat kudarc nélkül győzte; s mindezt nyomorúságos díjazásért s oly korban, mikor a „fordítói erkölcs" irodalmi roboto-

sainknál hihetetlenül leromlott; az a tömeg jó könyv, amit megbízható átültetésben adott a magyar közönség kezeibe, magában is elég eredményét jelezhetné egy emberéletnek.

De Mikes csillaga magasabban lengett, s fiatal energiájának nagyobb ambiciók adták meg a kezdősebességet, melyet az életküzdelmek vígasztalan kátyúi sem tudtak elmorzsolni. Ezek az ambíciók már kissé elhomályosodtak, mikor megismertem. Én már az öreg műfordítót láttam benne, akinek nevét még diákkori olvasmányaim borítékjáról tudtam, s aki, mikor először találkoztunk - ép akkor jelent meg az én *Vihar*-fordításom - bizonyos rezignációval beszélt arról, hogy ő is Shakespeare-fordító. Mégis később, bizalmasan, megajándékozott fiatalkori verskötetének egy példányával s meghívott páholyába, mikor egyetlen darabját játszották. A versekben Byron és Lenau ölelkeztek; a darab félelmes szatírának készült, de naiv szív dobogott át rajta. Ez a „félelmes" gúnyba takart naiv és lelkes szív lett lassankint Mikes minden emberi megnyilatkozásának főformája: ami mindig az el nem ért, de meg nem tagadott ideálok önvédelme szokott lenni. Mikes magára öltötte a pesti zsurnaliszta cinikus beszédmódját, mint egy romantikus köpenyt, mellyel fájdalmait és hiteit burkolta, ifjúkora sátánkodó költőinek receptje szerint. A sikertelenség gyakran tesz cinikussá; de Mikes cinizmusa csak arra volt, hogy védelme alatt ideáljait új ambíciókba mentse át, a lemondás vagy önzetlenség minden póza nélkül. Ekkor kezdett például cinikus túlzással beszélni a saját műveiről, mint korszakos remekekről, melyeknek nagyságát nem érti a világ; ez csöppet sem hatott komolyabban, mint mikor emberi sorsokra tett elképesztő megjegyzéseket, vagy karakterekre, szembe és gorombán, s azzal a fölénnyel, melynek nem imponál sem élet sem halál, sem a szent szokások és kapcsolatok. Azt hihetted: egy impertinens kávéházi bölcs szól; de ha közelebb jutottál, s bizalmas együttlétbe, az impertinenciák könnyű lángja egyfúvásra eltűnt, s valami melankolikus szerénység hamuja maradt, csodálatosan meleg emberi érzés tömör parazsával.

Ez a meleg érzés, ez a jószív az amiről itt az irodalom nevében is külön kell szólani. Mert Mikes, ahogy mondtam, nemcsak a családjáról gondoskodott a legnehezebb körülmények közt is mintaszerűen, ezer családi baj közt is igazi családfőként és apaként (noha a familiabeli viszonyokról is szeretett cinikus hangon beszélni) -, hanem boszorkányosan elvont fillérekből támogatta sorsának osztályosait, a szegény költőket is. S ez a különös szenvedély egyre nagyobb helyet foglalt el életében. Mintha, amit a sors ellene vétett, azt másokra nézve akarta volna helyrehozni, átsegítve őket kicsi zavaraikon, növelve önbizalmukat, hitüket, elintézve apró ügyeiket, melyek mégis oly nyomasztón nehezedtek a szárnyalni vágyó lelkekre. Cinikus modora lehetővé tette, hogy segítsen a jótékonykodás látszata nélkül - anélkül, hogy a hálára kötelezetteket feszélyezze. S tudott akarni a csüggedtek helyett, rajongani az ismeretlenekért, hű lenni azokhoz, akikhez hűtlen lett a remény. Ezidőben a maga dolga jobbra fordult. Mióta az *Est*hez került, méltóbb helyen volt; nem kellett immár robotmunkát végeznie. Írói ambicióihoz nem tért többé vissza; de legalább maga választhatta meg, amit fordított; nagy lelkesedéssel vetette magát Strindbergre, s egy teljes magyar Schopenhauert tervezett. A pesszimisták és világgyűlölők vonták; de ő maga éppen ekkor kezdett ebben a világban elhelyezkedni, mintegy a saját sorsának ballasztja nélkül, életét egyre jobban a másokénak istápolására rendezve be. A mindig vesztes, gyámoltalannak látszó Mikes most egyszerre különös praktikus érzékről tett tanuságot, praktikus, sőt üzleti érzékről, mely, ahogy ilyenkor történni szokott, azonnal működésbe lépett, mihelyt nem a saját érdekéről volt szó, hanem például az ujságéról, melynél mindnagyobb munkateret kapott, vagy a környezetébe jutott költőkéről, kiknek életében már-már a Gondviselés szerepét játszotta.

S mikor az ujság egy intenzívebb irodalmi rovat önálló szerkesztésével bízta meg: akkor ez a Gondviselés egyszerre kiterjedt szinte az egész fiatal magyar irodalomra is. Az a szokatlan dolog történt, hogy egy ideálista ábrándjai váratlan teret kaptak a reális érvényesülésre. Válságos időben - nem sokkal a forradalmak után, mikor a fiatal magyar írónak úgyszólván

semmi lehetősége sem volt, hogy munkájával pénzt keressen s még műveit is alig tudta elhelyezni - Mikesnek hatalom jutott hogy íróknak teret és komoly keresetet adjon s ezáltal egész kis írógárdát szervezzen meg, egy új Mohács utáni irodalom csiracsapatát. Ő érezte a feladat felelősségét. Hosszú listával jelent meg a kávéházban, ahol akkortájt találkozni szoktunk, s mindannyiunkkal megtanácskozta, kit vonjon be a dologba, s kit ne? Ha akkor valaki megkérdez, alkalmasnak tartom-e Mikest a munkára, melyre vállalkozott, talán nemmel kellett volna válaszolnom. Mikes nem ismerte a legújabb irodalmat, s ízlése még a kilencvenes évek bélyegét viselte. A modern vers különösen távol volt tőle. Ifjú kora bálványaihoz maradt hű, a byron- s lenau-szabású poézishez; romantikus hajlamainak valami szatanikus szentimentálizmus felelt volna meg a legjobban. Apró előítéletek is megnehezítették számára hogy az új nemzedék törekvéseit megértse és elősegítse. A szabadverset perhorreskálta s tizenkét szótagnál hosszabb sort nem akart megtűrni. De leginkább attól lehetett félni, hogy a költők megjelenésének s életkörülményeinek romantikus külsőségei vesztegetik meg ítéletét. Ez a félelem eleinte nagyon is igazoltnak látszott. Ifjú írók közt fantasztikus anekdotákat meséltek a Mikes jószívéről s arról a módról, ahogy vissza is éltek vele. Végső nyomorról kellett beszélni, tüdőbajról, öreg szülőkről, szabad nézetek miatt elvesztett állásról, hogy Mikes már a jövő nagy költőjét lássa a jelentkezőkben s megvegye verseiket, vagy, versek híjján is, hitelt nyittasson számukra saját szabójánál, vagy mint új Szent Márton, levegye válláról felöltőjét, s a szűkölködőre borítsa. S legendák keringtek egy elnyűtt nadrágról, melyet egymásnak adtak át a Mikeshez indulók, s melynek látása elég volt, hogy részvétét kinyerjék.

Mindez Mikest legfeljebb egy érdekes és színes genre-alakjává tenné újabb irodalmi életünknek; azonban több volt ennél. A szív éleslátása volt meg benne; hamar megismerte embereit, s a jót bizonyos atyai gúnnyal és öngúnnyal gyakorolta, mely jól illett egész stílusának ál-cinizmusához. Szemet húnyt az apró emberi álságokon, de megérzett minden emberi értéket, s ezeken át megsejtette az írói értékeket is. Már öngúny volt abban is, ahogy régi előítéleteihez való öreges ragaszkodást mímelt; igazában senki sem tudott úgy kételkedni a saját ítéleteiben, s tanulni másoktól, fiatalabbaktól. Régi bálványaihoz hű maradt, aminthogy általában maga volt a hűség és megbízhatóság. De nem restellte megtanulni új dolgok értékét s hinni azoknak, akiktől már koránál fogva is könnyen elzárkózhatott volna. Bölcs józanság volt ez, s örökifjú nyíltság. Eleinte én is éles kritikával néztem szerkesztői működését, s ebből nem csináltam előtte sem titkot; sohsem felejtem el, hogyan hallgatta szavaimat, a kályhához dőlve s keserű mosollyal; fájtak, de hamar meggyőződtem hogy nem maradtak hatástalan. Olykor hevesen s önmagát túlozva mondott ellen a hallott véleménynek; de pár nap mulva már mások előtt ismételte azt mintha a saját véleménye volna, s már az is volt.

Nehéz dolog a szerkesztés, s más mint a kritika. A kritikus lehet szubjektív, s harcosan képviselhet egy erősen egyéni ízlésárnyalatot az irodalmi koncertben; a szerkesztőnek meg kell tagadnia, vagy inkább meg kell sokszoroznia magát, hogy a kormányozhatatlan irodalmi fejlődésnek szabad utat nyisson; több ember szemével kell néznie egyszerre, hogy mint a jó portás, minden kaput szem előtt tarthasson. Osvátot hatalmas irodalmi iskolázottság s önfegyelmezés képesítette erre; Mikest természetes emberi szerénysége, s az a meleg apai fölény, az a józanság és nyíltság, amiről beszéltem. Múltjából hozott konzervatívizmusa pedig szerencsésen találkozott újabb irodalmunk benső szükségével, mely dekadens túlkomplikáltságok s kalandos kísérletek után egészséges és biztos stílusbeli reakciót kívánt. Így történt, hogy jórészt csakugyan a Mikes táborában rekrutálódott és választódott ki az a „legújabb nemzedék”, melyben ma már bízunk mindannyian, akik figyeljük a magyar szellem sorsát.

De ez a kiválasztódás talán megtörtént volna nélküle is; amihez ő kellett, az a nevelés volt, nem tudással vagy doktrinával, hanem jósággal, emberséggel, energiával, szuggerált hittel és frissítő szarkazmussal. Az acélozó gondviselés amit a fiatal írónak jelentett, szinte szellemi támasz volt méginkább mint anyagi. Intim nevelőapaként ismerte minden ügyét-baját s

magára vette minden gondját, nemcsak a matériális gondokat, hanem a lelki konfliktusokat is, egy apa józanságával s megmentő humorával. Egy Boswell kellett volna, megörökíteni napról-napra edző cinizmusát, energikus temperamentumának s romantikus józanságának rakétázásait; s bizonnyal vannak is ifjú Boswellek akik a szívükbe írták ezt. Móricz Zsigmond lejegyezte egy szerkesztőségi délutánját. Mikes doktor úr, mint doktor Johnson, írás nélkül is emlékezetes alakja lehetne az irodalomnak.

Nekem most nem célom ilyféle följegyzés, noha úgy vágynék róla beszélni, mintha én is a „fiai" közé tartoznék. Nemcsak a fiataloknak volt apja ő: egy kicsit mindannyian fiatalok voltunk előtte, kik közel jutottunk hozzá: mindannyiunk fölött gyámságot vállalt. Én aki pláne mindig kissé nehézkes voltam e világban való dolgaim elintézésében, könnyen és észrevétlen lettem ennek az univerzális atyáskodásnak hálás médiuma. Esztendők voltak hogy szinte mozdulni sem tudtam nélküle. Milyen szomorú elgondolni, hogy sohsem tér már vissza az idő, amikor akármilyen nehézség volt, akármilyen megoldhatatlannak látszó bonyodalom ebben a bolondos világban, csak le kellett akasztani a telefonkagylót és Mikes doktor urat kérni. Mindig ezerféle ügy-baj között verte föl a csengő; mégis megjelent, pontosan, esteli hazatérte előtt, s mihelyt távozott a szerkesztőségből, akármilyen későn is: ő volt az, akire mindig bizonyossággal számítani lehetett. Jött s nyitott kabátban, lobogó aktatáskával kezében, mosolygó arccal állt az ajtó előtt, kissé elfulladva a lépcsőtől; ahogy megjelent, egyszerre eltűnt minden nehézség, minden bonyodalom: ő mindent vállalt, mindent elintézett, mindenben tanácsot tudott adni; és soha, egyetlen esetben sem történt, hogy ne bírta volna beváltani, amit megígért. A feleségem azt mondja: úgy jött Mikes bácsi, mint egy varázsló, aki rendet csinál a zürzavarban. Rendet teremtett a külső zürzavarban, és a belsőben is: szavai eloszlatták a csüggedést, föllélekzést adtak a gondoktól, hitet a munkára; hányszor és hányszor, míg a *Halálfiai* elkészült. Aztán beszélt a maga dolgairól; azaz élő és holt költőkéről, mert ezeket tette magáévá; legújabb felfedezéseivel büszkélkedett el, szenzációs kéziratokkal, amiket egy fiatalember aznap hozott be a szerkesztőségbe, vagy amiket nemrég vásárolt egy réghalott öregúr hagyatékából. Mert a holt költőkkel is úgy törődött, mint az elevenekkel; az ő ügyeiket is elintézte, ha azok netán zavarosan maradtak volna, s Petőfi özvegyének rehabilitálásáért úgy küzdött, lelkesen és fáradságot nem kímélve, mint egy középkori lovag. S aztán, férjnek is lovagias, fölhívta a feleségét, hogy megnyugtassa, hol marad ily sokáig? s aztán megnézte a kislányomat, gyengéden hajolva az ágyacska fölé, mint egy nagyapó; s már sietett haza, mert még egy Strindberg-fejezetet akart lefordítani, görögül tanulni, vén fejjel, s egy ifjú költő hosszú kéziratát elolvasni, mind azon az éjjel...

De most már egy féléve nem volt ez s szomorúan éreztem hiányát. Azóta aligis találkoztunk. Egyszer kért egy elhúnyt költőbarátunk özvegye érdekében hogy kísérjem el valakihez, aki tehetett az özvegyért valamit. Majd egy irodalmi terv ügyében keresett föl. Több hosszú levelet írt a nyár folyamán, egyre hosszabbat, egyre melegebbet, míg most ötödikén Pesten jártamban fölhívtam telefonon hogy személyesen tárgyalhassunk, s ő is szalmaözvegy lévén, együtt ebédeltünk. Soha meghittebb nem volt, soha melegebb. Jó színben volt, lelkesen beszélt a szóbanlévő tervről, s engem is kikérdezett munkámról, családomról, különösen kis hegyi viskómról faggatott, melynek valamikor első vendége volt s melyet most már sokéve nem látott, mert rossz szíve nem bírta a hegymászást. Most kijelentette hogy okvetlen ki akar már jönni, látni ami újat építettem, és fölírni a nevét a falra; s meg is állapodtunk hogy amint hazahozza családját a nyaralásból, lehetőleg már a legközelebbi vasárnapon meglátogat. Istenem! ez a legközelebbi vasárnap ép ma van, ép ma amikor írom ezeket; reggel tíz órakor, mikor érkeznie kellett volna, megszólalt a csengő, s én szinte izgatottan és babonásan mentem a messze kertkapuhoz. De nem jött senki, s csak a kutyám ugrált a csengőre.

ILLYÉS GYULA VERSBEN ÉS PRÓZÁBAN

1.

1932.

Amint újra olvasom - ebben a külön szép füzetkében, melyet a Fáy Dezső tollrajzai tarkítanak - az Illyés Gyula versét, úgy hat rám, hogy szinte a magaménak érzem: mintha minden sora már eleve ismerős, megmagyarázhatatlanul otthonos volna. S alig merem leírni, akárcsak a saját művemről kellene leírnom, milyen kedves nekem, mennyire élvezem minden szavát.

Aznap ismertem meg, amikor született. Sohasem felejtem el a borus téli délutánt, melyen a költő elhozta s fölolvasta. Izgatottan érkezett lakásomra, még nem ebédelt, egész délelőtt írt s alig lehetett rábírni, hogy egyék valamit. Zsebében volt a lobogó, égető kézirat, melyre csak az imént tette az utolsó pontot. Már ott ültünk a feketekávés asztalnál, a sárgaernyős állólámpa körül. Már égett a szivarom, s a feleségem örök cigarettája. S a dohányfüstbe és kávégőzbe különös egyszerű, otthonízű falusi szavak vegyültek, egy kedves és lelkes fiatalember ajkairól szállva. Szerényen s kissé tétován kezdte a fölolvasást, mégis valami titkos büszkeség lázában; mint aki maga sincs tisztában műve értékével, vagy nem mer hinni benne, ámbár titkon és belülről nagyon is hisz és tisztában van.

- Vers ez egyáltalában? - kérdezte tünődve; noha már első szava félreismerhetetlen dallamossággal éreztette az édes hazai ritmust. De ez a ritmus nagyon távol volt a megszokott gépies pattogástól, s valósággal bujkált: el-eltűnt és megint fölmerült a költemény első részén át, s igazán jó füle kellett hogy legyen annak, aki pontosan és következetesen kihallotta.

> Ezernyolcszáznegyvennégytől
> Kilencszázhuszonnégyig élt,
> Ferenc Józsefnél nagyobb volt ő
> s e kor minden királyinál.

Mint ahogy Arany János (mondhatnám azt is: Shakespeare) frisseséget és erőt tudott szívni a ponyva megvetett klapanciáiból, ez a modern és nagyon kulturált fiatal költő is naív és félszeg versezetek hangjait idézi, szinte a Hazafi Verai Jánosokra emlékeztetve olykor, hogy a félszeg forma meztelenségében annál láthatóbb legyen a mozdulat, az intím attitűd, mely egy jól fedő öltöny sablón-sziluettjében elveszne. A különös az, hogy milyen természetességgel tud visszatérni ehhez a primitív hanghoz, minden feltűnő szándékosság vagy affektáltság nélkül, körülbelül úgy, mint ahogy anyanyelvéhez tér vissza az ember, s bármily sok és gazdag idegen nyelveket tud, még mindig az anyanyelv áll legtermészetesebben a szájában. Mennyire különbözik ő azoktól a primitívektől; akik éppen primitív stílusukat mint egy újonnan tanult idegen nyelvet alkalmazzák! Neki nem kellett megtagadni önmagát, hogy ezekről az ősi falusi dolgokról naív és egyszerű nyelven beszéljen... Nagyapjáról beszél, két nagyapjáról, s anyjának nagybátyjáról, gyermekkora környezetéről és arról a házról, ahonnan az életnek indult, s naív nyelve nem valami stilizált rekonstrukció, hanem a legtermészetesebb reális nyelv, ahogyan ezekről a dolgokról szólni lehet; nem tagad el és zár ki semmit s igen jól megtűri a legmodernebb szavakat is, sőt néha éppen ilyen modern kultúrszavak alkalmazásával éri el azt a csupaszul naív hatást, amely különös bájt ad neki.

> Templomba mióta emlékszem
> egyetlen egyszer sem volt,
> ujság sem járt a házhoz,
> csak egy méhész folyóirat.

Eleinte persze játék ez; a költő messziről jött haza s még magával hozott valami távolságot, ami legfőképpen humorában nyilvánul; de hát nem a humor-e az önkényt adódó hangnem ott, ahol egy fiatalember a nagyapjáról beszél? A humor nagyon sokáig hiányzott líránkból, magával a realisztikus epikával együtt, melynek kísérő tónusa szeret lenni, a genreképpel, melyben Arany és Petőfi olyan nagyok voltak. Mint magát a magyar ú. n. népi verselést (amit Ady kora úgyszólván csak stilizálva és pasticheképen mert alkalmazni), az Arany és Petőfi versformáit: úgy hozta vissza épen Illyés Gyula, Erdélyi Józseffel együtt, ez a két nagyszerű fiatal költő, a humort és epikát is a magyar versköltésbe, mikor mindez szinte már elavultnak látszott, vagy lesüllyedt a könnyű műfajba. Illyés humora azonban, amely különben is mindig lágy és gyöngéd, ebben a nagy versben hamar elérzékenyülésbe fordul és epikája lírába. Amint a realisztikus részletek halmozódnak - mint főleg e paraszt-triptychon második részében -, amint a költő sűrűbben és sűrűbben fogják körül gyermekkorának emlékei, a hang egyre érzelmesebbé és versszerűbbé válik; könnyek csillannak, költői hasonlatok röppennek föl lépten-nyomon; maga a versforma is megváltozik, a prózával kacérkodó szabadságok elmaradnak, s megjelenik az Illyés új lírájának legjellemzőbb versformája, az a kényelmes, intím alexandrin, a ritkás és hanyag rímekkel, melyeknek sokszor oly kedves ízük van... Végre, a harmadik részben, a realisztikus részletfestés jóformán teljesen elapad, lírává olvadva, mint ahogy elapad a felforrt szesz, mely gőzzé és illattá változik. A vén beteg béres, aki kisöccsét írni tanítja, nem zsáneralak többé, hanem lírai szimbólum: s nem hiába hasonlítja a költő a fiókáit kiröpítő madárhoz. E kiröpítő megjelenésével maga a költemény is kiröpül, a líra tiszta magasságaiba:

> Azért kellett talán
> dalolni száz holt parasztnak
> és tünődni szántás közben,
> hogy egykor én megszólaljak.
>
> Repüljetek szavak,
> kiáltsatok ti emlékek,
> zúdulj föl nép, sustorogd szét,
> a te nevedben beszélek.

Ha a költemény közepe, realisztikus pepecselésével, multatidéző melankóliájával, elérzékenyülő humorával erősen Arany Jánost juttatja eszünkbe, akihez Illyés tudtán kívül is sokban közel áll: itt még a versforma is Petőfire emlékeztet, a *Bolond Istók* némely strófájára, s annál inkább a tartalom, mely a lázadás és népszabadság himnuszává emelkedik. Mint egy háromtételes zenemű hangépületének egyes emeletei, oly biztos és ösztönös terv szerint követik s erősítik egymást e különböző tónusok, s oly észrevétlenül és mégis megállás nélkül száll folyton fölfelé a költemény belső zeneisége. A *Három Öreg*et egészében bátran lehet zenei kompozíciónak tekinteni.

Úgy hallgattuk ezt a háromtételes kompozíciót, egészen elbűvölve, ott a kávésasztal és a sárgaernyős állólámpa körül, mint akik tudják hogy nem kis eseménynek kapják elsőül egyik legjelentékenyebb dokumentumát: s ez az esemény a magyar népi líra főnixének új megéledése. De örömöm és megilletődésem amivel a költeményt köszöntöttem, nemcsak ennek az objektív irodalmi eseménynek szólt, hanem egészen személyes okoknak is; s ismétlem, ma sem tudok erről a szép versről teljesen elfogulatlanul és személyes asszociációk nélkül beszélni. Az Illyés otthona az enyém is; a tájat - melyet leírt - az egész szcenériát én is gyermekkoromból ismerem, alakjait más-más példányokban emlékeimből látom visszanézni. Minden szava meghitt, nosztalgikus varázzsal cseng a fülembe. S amint e költő otthona az enyém, nem idegen tőlem költői hitvallása és iránya sem. Noha nekem más úton kellett járnom, más tájakon kellett áthaladnom: a magyar líra eljövendő útját és kilátásait én is arrafelé sejtettem, amerre ő (Erdélyivel együtt) már-már megtalálni látszik. A mi korunk, az Adyé, sokban kényszerű és szükséges reakció volt az elposhadt és hamissá vált népiesség és magyarosság

ellen. De régen rémlett már, formauntság ködén s izmusok útvesztőin keresztül, a magyar és népi formák feltámasztása s korszerűvé tétele mint legfőbb lehetőség, legnehezebb és legszükségesebb feladat. Sokat írtam erről és sokat viaskodtam vele. Mily öröm tudni, hogy vannak fiatal új költők akik ezt a feladatot már el is végezték! És ez több, mint formai feladat. A nép versével a nép lelkéből jön be valami az irodalomba: nagyobb egyszerűség, nagyobb tisztaság, a „százados szelíd szegénység" szelleme. Ennek a szellemnek a költője Illyés, aki tud a népé lenni anélkül hogy a kultúrát megtagadná, és a kultúráé, anélkül hogy a népet. Tud magasra szállni és lágy maradni s gyengéd; szeretetet és igazságot sugározni Dózsa seregében. Ideális forradalmár a régi és örök fajtából; megérdemelte volna, hogy kevésbé érzéktelen és értetlen korba szülessen.

2.

1936.

Gyermekkoromban én is voltam pusztán. Voltam azóta is, birtokos barátaim látogatására; de ez nem sokat számít. Az úri vendég alig jut túl a park kerítésén ha csak nem kocsikázva, s alig vált szót valakivel az urakon kívül. A gyerek más; ő mindenfelé elcsavarog, s kíváncsisága és fesztelensége összeakasztja mindenkivel.

De micsoda barátkozások voltak ezek, a szépen felöltöztetett, begombolkozott uri fiucska barátkozásai a „puszták népével"? Egészen így álltam szóba a majommal is, az állatkerti rács előtt - minden lenézés nélkül, teljes szeretettel, sőt bámulattal a majom iránt. S a puszták népe, noha engedelmesen mulattatta az úrfit, ha kellett, tréfával és játékkal is, idegenebb maradt számomra, mint az akvárium néma halai, melyeket üvegen át nézünk.

Én Illyés Gyulának félig-meddig földije vagyok. Gyermeki kalandozásaim nagyjában azon a vidéken folytak le, amely Illyés új könyvének, a *Puszták Népé*nek, is színhelye. Mégis ugy olvasom ezt a páratlanul gazdag és hiteles élményekkel zsúfolt könyvet, mintha valami izgalmas útleírást olvasnék egy ismeretlen földrészről és lakóiról. Mintha felfedezőutat tennék, amely annál inkább tele számomra szenzációkkal és izgalmakkal, mert ez az ismeretlen földrész véletlenül a saját szülőföldem.

Milyen valószínűtlen volt, hogy akadjon valaki, aki képet rajzol ennek a titkos mélységnek belső életéről! Illyés talán az egyetlen ember aki erre vállalkozhatott. A pusztát csak az ismerheti belülről aki maga is a puszta gyermeke. De ez az ismeret csak akkor válhat tudatossá, ha a puszta gyermeke kilép a pusztából, és fölébe emelkedik. S aki egyszer kilép a pusztából, az ritkán tart többé a pusztával közösséget. Az többnyire már szintén csak kívülről hajlandó nézni a pusztát. Kivéve, ha költő, akiben gyermekkorának párlata, önnön multjának lelke él.

Ilyen költő Illyés, ez tette képessé és hivatottá, hogy fölfedezze számunkra az ismeretlen emberfajt, a „puszták népét".

Előttem ami ebben a felfedezésben a legmegrendítőbb és legmeglepőbb az, hogy a puszták népe *cseléd*. Ezt elméletileg talán tudhattuk is, de épen itt látszik meg mennyire nem számit ilyen dolgokban az elméleti tudás. A puszta úgy lebeg fantáziánkban, mint az idillikus szabadság földje. S a „puszta fia" szinte szinonim avval hogy a „szabadság fia". A szó maga idilli és regényes képzeteket idéz. Azt juttatja eszünkbe hogy „betyár". Esetleg azt hogy „csikós". Mindent csak azt nem, hogy „cseléd". Petőfi nem gondol a csikósra, mint cselédre.

Pusztán születtem, a pusztán lakom,
Nincs födeles, kéményes hajlokom,
De van cserényem, van jó paripám:
Csikós vagyok az alföldi rónán.

De nemkevésbbé gőgös úr Petőfinél a pásztor vagy kisbéres. „Nem ül kevélyebben a huszár a lovon, Mint az a kisbéres a vendégoldalon.” Igaz, Kukorica Jancsi cseléd, de ő nem is pusztai, hanem falusi. S ő is hamar elrúgja a cselédséget hogy mesebeli hőssé váljon. „Nem magyar aki szolga!” S most Illyés Gyula arra eszméltet hogy a puszták népe, a magyarság egyharmada és legmagyarabb harmada, a szabadság szimbolikus honának gyermeke, kivétel nélkül cseléd, azaz szolga.

Sőt, majdnem rabszolga.

Rosszabb a jobbágynál, mert a jobbágynak telke volt, s bizonyos jogai voltak, szabadon költözhetett, vagy legalább lázadhatott vagy szökhetett! A puszta lakójának nincs egy talpalatnyi földje ahol megvethetné lábát, teljesen ki van szolgáltatva, a lázadás lehetetlen és szökni hova szökhetne? Teste-lelke, minden órája és teljes munkaereje a gazdáé akit nem is lát soha, a titokzatos földesuré, akinek legkisebb tisztje és helytartója is szabadon verheti gyermekét és elkívánhatja leányát. Nekem ez a legrettenetesebb abban a képben amit Illyés a puszták népének életéről rajzol: ez a kiszolgáltatottság. Amely apatikusan tűri a rosszat, s már előre belenyugszik mindenbe, az ősi szokás s a megélhetés kényszerénél fogva.

Elég szomorú persze a „pusztaiak és zsellérek” anyagi nyomora is. Illyés erre is rádöbbent könyvében, alig-ismert állapotokat tárva föl.

Illyés cselekedete az, hogy bevilágít ebbe a rettenetes mozdulatlanságba, mint aki reflektorfényt vetít a tengerfenék titkai közé. Ehhez költő kellett: a száraz statisztika vagy szociográfiai adatok sötétben hagynának. Mit jelent az hogy Magyarország népességének harmadrésze cseléd? Illyés megmutatja, mit jelent. Halálos valamit jelent: úgy érezzük magunkat, mintha valami idegen, exotikus és primitív néptörzs életét pillantottuk volna meg, pedig a legigazibb magyar fajta ez. Szikár, kiaszott fajta, de ha egyszer valami véletlen folytán kikerül a cselédsorból és tisztté lép elő, azonnal kitűnik hogy természettől inkább a testességre hajlik, s csak az életmód tette sovánnyá. És így van ez szellemi tulajdonságaikkal is: a szellem époly sovány és kiéhezett. A magyarság egyharmada tenger alá került és elevenen el van temetve.

Lélekzetvisszafojtva, megmagyarázhatatlan szorongással és titkos bűntudattal figyeljük a reflektor fénykörében az ismeretlen lények mozgását, akik mégis testvéreink, az exotikus néptörzs életét s különös szertartásait, mely mégis a mi törzsünk. Az író semmitsem hallgat el, szinte nem marad kérdésünk mikor becsuktuk a könyvet, csak csodálkozásunk. Csodás művészet ez, amely elfelejti hogy művészet: az egyszerű, kristálytiszta mondatokban maga az emberi tények gazdag sokasága beszél s szinte észrevétlenül vezet, míg egyszercsak fölszisszenünk a megdöbbenéstől, mert megértettük a lelket, a megérthetetlent. Csak a káromkodásról szóló lapra utalok vagy a béreslányokról írt fejezetre. Én meglehetősen megcsömörlöttem az irodalomtól, s mostanában mindjobban iszonyodom attól, hogy irodalmi kritikát vagy méltatást írjak. De nem hallgathatom el a bámulatot, amit Illyés irástudása kelt bennem: olyan ez, mint az izmok ereje, amely nélkül lehetetlen volna a cselekedet. Fiatal és nyugodt erő, szinte fölényes; s az egészséges erőnek ez a fölénye megérzik az egész könyv tónusán. Amit elbeszél, az néha a híres orosz irók legsötétebb mélységű témáival rokon. De ahogy elmondja, az csöppetsem orosz. Az teljesen magyar; idegességében is megtart valami nyugalmat s a kétségbeesésben is méltóságot és mértéket, sőt humort. Mélység és kedvesség van ebben a humorban, emberismeret és stilus, majdnem zene; annyira, hogy Illyés prózáját minden igénytelensége mellett is egyenrangúnak érezzük versével. Tökéletes epikai stil ez, egy nagy regény stilja. Aminthogy a könyvben egyáltalán egy nagy regény anyaga rejlik.

De ez mégsem regény.

ÚJ NEMZEDÉK

Egy antológia előszava.

1932.

Ez az antológia harminchárom költőnek száz versét gyüjti össze, s a harminchárom közül egy sem idősebb negyvenévesnél.

Új dalos-sereg a magyar költészet szenthegyén, ezek jöttek az Ady-tábornak nyomába. Itt vannak, először jelennek meg így együtt, imponálón, bizonyítva, hogy a líra nem halt meg, legalább nálunk nem.

Szó sincs róla, hogy epigonok volnának. A raj zömének alig van köze hozzánk, idősebb kortársakhoz, s még akik legtöbbet tanultak mitőlünk, azoknak szavában is más már a hangsúly, ősibb vagy újabb, egyszerűbb és szerényebb.

Nem mintha az Ady-forradalom, mely az iskolapadban érte őket, nyomtalanul szállt volna el fölöttük. De számukra ez is már az iskolához tartozott. S az iskola csak eszközöket adhat.

A célt az élet adja.

Minden, minden, amit a költészetben tanulni lehet, eszköz csupán, kifejezni a lelket, amit az élet bennünk kifakasztott. S ezeknek az új költőknek első fiatalsága oly évekre esik, melyeknek nem igen volt párjuk a magyar történetben.

Új nemzedék, másféle élmények és életviszonyok, új módja az érzésnek és látásnak.

Akik őnáluk idősebbek, azokban még a régi lélek szól. És az szól akkor is, ha csak későn szólaltak meg, ha már minden hangjuk vagy majdnem mind, az utolsó másfél évtized kérdéseire felel. Az új líra nem egyszerűen a háború utáni lírát jelenti. Az elszakított részek néhány kitünő költőjéből például az összeomlás csalta ki az első visszhangos szavakat; de ezekben a szavakban még a régi nemzedék reagál az új idők eseményeire és állapotaira.

Az új nemzedék reakciója más. Hangjuk első pillantásra nem látszik korszerűbbnek. Ami újat, forradalmit a formában mutatnak, azt még az előttükjáróktól örökölték. A szabadvers és a különböző izmusok harcai lezajlottak. Mi volt még, ami az olvasót hökkenthette, vagy a verset tovább bomlaszthatta, vagy a költő formauntságát csiklandozhatta volna? Az új nemzedék inkább kezd visszatérni már a kötöttebb és konzervatív, sőt egészen ősi formákhoz.

És tartalomban sem kergeti a korszerűséget. A magyar katasztrófa alig talál hangot húrjain. De az európai emberiség összeomlása sem ver már időszerü ekhót. Az idősebbek számára egész világuk rombadőlte volt ez. Az új nemzedék már a romok közt nyitotta föl tanuló szemeit. Neki már ez volt éppen a világ, amelyből legfellebb egy világítélet reménye ígérhetett menekvést, egy apokaliptikus csillag a láthatáron.

Nem aktuális összeomlásról van itt már szó, hanem örökemberi fájdalomról és reményről: a rosszulkormányozott emberiség örök fájdalmáról, s arról a reményről, ami az egyszerű és ősi emberi természetben, a primitív emberi érzések melegségében mégis csak ott csillog. A líra feladata lesz: utat találni ehhez az egyszerű, ősi és meleg emberséghez, kapcsolatot a természet primitiv és igazi életével. A zsarnok társadalom és hívságos kultúra számára csak keserű, leszámolt érzése és kemény ítélete marad.

Így ez a költészet, az új nemzedék lírája, mélységesen pesszimista vagy naivul és petőfiesen forradalmi, mindenesetre egyszerű lesz, puritán és tárgyias. Megveti a henye díszeket,

virtuozitást, a kacér és művelt csillogásokat. De megveti a tüntető modern prózaiságot is, s a korszerű és aktuális tendenciák csábításait, mindenféle szimultánizmust és aktivizmust, mely a világ külső eseményeiben árad el, s a tömegek mozgalmaiban akar föloldódni. (Ahelyett, hogy az egyén ősi, meleg, jó és egyszerű, szinte így lehetne mondani: családi érzelmeihez térne vissza, mint a költészet ősforrásához, mely egyúttal a világ ősreménye.)

Semmi sincs messzebb ezektől az új költőktől, mint az előző nemzedék egyéniség-kultusza, a komplikált és túlfinomult egyéni élet kergetése. De époly messze vannak attól, hogy kollektív és politikai érzelmeket énekeljenek. Az Embert keresik ők, nem a társadalmi és politikai lényt, hanem az Embert, úgy ahogy magában van, ősen, szabadon, még romlatlanul, érző szűziségében.

A formával keveset gondolnak. A vers hibátlan eleganciáját vagy öncélú ragyogását szinte dacosan visszautasítják. Vannak, akik megtartják a formatisztelő régibb költők vers-sémáit, mint egy öröklött öltönyt, melyet már nem is akarnak újrafesteni vagy átalakítani. Vannak, akik a szabadvershez ragaszkodnak, nem azért, hogy soraikba a modernség és prózaiság különös ízeit vegyítsék, mint elődeik, hanem azért, hogy e dísztelen és kötetlen beszédben egyszerűbb és melegebb hangja legyen szavaiknak.

Mások ősibb és primitívebb verselésre térnek vissza, minden formai modernséget merészen megtagadva. Forma tekintetében az új nemzedék nagy cselekedete a magyar hangsúlyos verselés rehabilitálása. A Petőfi versét, a magyar nép otthonos ritmusát, amelyet Ady kortársai úgyszólván csak stilizálva és pastiche módjára mertek vagy tudtak használni, e fiatal költők tették ismét a költészet eleven hordozójává.

Bizonnyal ez a külsőség ötlött föl először azoknak, akik új népies iskoláról kezdtek beszélni. De annak, hogy az új költészet legtipikusabb versei népi ízeket éreztetnek, nem csupán ilyen formai oka van, s ezt a népi ízet nem is csak a népies formáju versekben érezzük. S a népies magyar költészetnek nemcsak versformái, hanem már-már elerőtlenedett műfajai is újraifjulnak itt és mai színt kapnak: a népi életkép, a tárgyias epika. A fiatal költők, nagyrészben maguk is a nép, a „százados szelid szegénység” gyermekei, visszaszállnak a szegénység egyszerü érzéseihez, nyelvéhez, gondolkodásmódjához, s százados emlékeihez, mitológiájához, fantáziakincséhez is.

Amint ezeket a népi költőket olvasom, mély és primitív magyarság levegője csap meg; de ez a magyarság kifejezetten nem nemzeti, hanem népi, olyan értelemben, mint ahogy a Petőfi költészete is a maga korában nem nemzetinek, hanem népinek látszott. Elnyomott, szinte tudatalatti, proletár hagyományrétegek föltárása van itt folyamatban, emlékek kivájása, mint eltemetett kincseké a gyermekkorból s a társadalomnak abból az áldott gyermekkorából, amelynek népélet a neve, még mindig megvetett és könnrekedt tömegek lelki áramainak bekapcsolása a magyar irodalom nagy áramkörébe. Ez forradalom, mintahogy új tömegek betörése és befogadása mindig forradalom, s mintahogy ennek az „új népiességnek” legigazabb képviselői valóságos forradalmárok, a Petőfi-féle típusból, hívő és szabad lelkek, a világítélet álmával szívükben, s apokaliptikus csillagokkal látóhatárukon. Ennek a forradalmiságnak öntudata kicsap soraikból; az ifjú költő népe reprezentánsának érzi magát, s a hivatottság teljes pátoszával szólal meg:

Most ébredek reá,
mért kellett nekem tanulnom,
mért kellett egykor zokogva
idegenbe kiindulnom.

Azért kellett talán
dalolni száz holt parasztnak
és tünődni szántás közben
hogy egykor én megszólaljak.

Tán azért nyelte le
haragját régmult időben
egy jobbágy vad ura előtt
hogy még én se feledhessem.

Csattogott az ostor
a jobbágy ajkát harapta,
hogy az a jaj egykor fényes
hanggal szálljon a magasba.

Nemet intek én is
s kiáltok is e világra
és kiáltva és biztatva
nézek egy új pirkadásba.

Cselédházak népe,
történelem mostohája,
kerekedj föl a pusztából
egy új nagy honfoglalásra.

Itt állok a földön
amely neked igértetett,
nyögő fa vad vihar előtt
hajladozok, integetek.

Repüljetek szavak,
kiáltsatok ti emlékek,
zúdulj föl nép, sustorogd szét,
hogy a nevedben beszélek.

Így válik messze ennek az új népies költészetnek magyarsága minden nacionalista s konzervatív és úri módon magyarkodó irodalmi irányzattól. Nem a szimbolikus magyar parasztnak valami újabb megdicsőüléséről van itt szó, és semmiesetre sem egy nép regionális költészetéről, ahogy az különbözik és szembenáll más népekkel. A szegénységnek ez a poézise nem szétválasztó, hanem összekötő jellegü, az egyszerü emberség és közös nyomorúság nevében; város és falu, magyar és idegen voltakép eggyek itt. A magyar népi nyelv és néphagyományok mélységes átélője egyszersmind gyönyörü román népballadák fordítója, s a nagyvárosi és idegenfaju szegénység énekesét azonos törekvés, közös ideálok, hasonló költői attitüd láthatatlan szálai fűzik a tanyák és puszták törzsökösen magyar dalnokához.

Eggyek ők mind, noha van közöttük úrifiú és béresek sarja, pap és forradalmár, keresztény és zsidó: eggyek legalább minden igaz és mélyről jött szavukban, eggyek az egyszerű és ősi érzések kultuszában, a cikornyák és külsőségek megvetésében, a szegénység szeretetében, a szabad természet mély átérzésében, melyhez hasonlót előzőiknél hiába keresnénk; eggyek az emberség és szeretet szent álmaiban, eggyek a magyar lírai érzésvilág egy új hullámában. Ők maguk a generációs önérzet teljes éberségével tudatában vannak ennek az egységnek, s anélkül, hogy az előttükjárókkal szemben, akiknek sokat köszönhetnek, frontot csinálnának, hangosan vallják és vállalják nemzedéki hivatásukat. Egyikük énekbe is zendíti ezt, s az ének himnikus szárnyalást kap.

Mindnyájan egyet énekelünk, mint a virágok egy napra nyílnak,
S mégis ezer színnel táplálja őket a föld,
Más-más zenével mindnyájan egyet énekelünk, igaz torokkal
A mi dalunk mindenütt kinő a földből, mint a zizegő páfrány,
Fölserdül a fészkes lombokig s ébredve velünk
Zsolozsmáznak édes öcséink: az éjszaka erdejének madarai.
Szárnyalva ők fonják tovább a mi zenénket a vak magasban
Ezüstös húrjainkat fölhúzzák a csillagokig
S a sötétség szárnya zendítve súrolja a remegő hárfát.
S még a csillagok is, arany galambok beleturbékolnak muzsikánkba
S úgy összehangzik minden, mint szivárványban a szín,
Vagy mint idelenn a mi fiatal szíveinknek doboló dobogása.

*

Ez a kétségtelen és megkapó nemzedéki összhang csinál talán ebből az antológiából is egységes könyvet, bár a legkülönbözőbb származású, színű és szándéku költők vannak benne együtt. Azt gondoljuk, a könyv, úgy ahogy van, jó szolgálatot tesz egy új énekescsoport bemutatásával, s talán érdekes dokumentuma is marad a magyar líra egy állomásának. Persze megvannak benne mindazok a hibák, amik hasonló versfüzér összeállításánál elkerülhetetlenek. Nem kell hinni, hogy e harminchárom költőn és száz versen kívül ne találtunk volna még több költőt és több verset is e gyüjteménybe méltót: de nem mindig lehetett összeegyeztetni az értékbeli válogatás szempontjait az egész nemzedék és az egyes költők lehetőleg keveset torzító és mentül sokoldalúbb jellemzésének óhajával. Némely költőnek csak valamelyes bemutatása is több vers közlését kívánta; némely költő versei hosszabbak, másokéi rövidebbek; némely költőnek igazi értéke inkább egész oeuvre-ében van, mint egyes verseiben; olykor kitünő költőnél aránylag kevés teljesen kifogástalan verset találtunk; olykor kisebbrangúak oly jellemző vagy pompás darabokkal csillantak szemünkbe, amik nélkül nem éreztük volna teljesnek kötetünket. Kerülni akartuk a gyüjtemény egyhangúságát is; a tónusok ismétlését; a véletlen s a generáció általános karakteréből kiütő hangokat; az elődök visszhangjait; másrészről nem akartuk elrejteni azokat a kapcsokat és átmeneteket sem, amelyek ezt a nemzedéket az előttejárókkal összekötik. Azt a teret tehát, melyet ebben a gyüjteményben az egyes költők elfoglalnak, a versek vagy oldalak számát, amely nekik jutott, semmiesetre sem szabad kritikának vagy értékmérésnek tekinteni.

Költők ők mind, azaz királyok a maguk birodalmában; szuverének, mint szabad országok fejedelmei, vagy az erdő gyönyörű vadjai; visszaérkeztek a szabadságba és tisztaságba ebből a rab és romlott világból. Mint azok a mesebeli kilenc fiúk, akik addig járták az erdőt, míg útjukat tévesztvén, „változott belőlük kilenc hegyi szarvas”: ahogy a magyar költő csodálatos „román balladájában” olvassuk, (mely mégis annyira magyar). Saját atyjuk űzi s üldözi puskával a kilenc híres csodafiúszarvast, (ahogy a költőt űzi és üldözi a saját hazája, ha ugyan egyáltalában törődik vele!) - de ők megfékezhetetlen és visszahívhatatlan járják az erdőt, amelynek királyai, szabad és adakozó urai és remetéi lettek:

Édes jó atyácskánk,
ne lövöldözz bennünk.
Felveszünk mi téged
a mi szarvainkra,
hordozunk mi téged
hegyhátról hegyhátra,
oromról oromra,
szikláról sziklára,

magasztalunk téged
egy magas kőszálra
úrnak minden földön.

Édes jó atyácskánk,
eredj haza szépen
anyánk küszöbére,
mert mi nem megyünk már.
Ágas-bogas szarvunk
nem fér be az ajtón,
csak a hegytetőkön,
a mi testünk nem tűr
fonott-szövött inget,
csak leveles ágat,
a mi lábunk nem lép
tűzhely hamujába,
csak leveles ágra,
a mi ajkunk többé
nem iszik pohárból,
csak iszik forrásból.

IRODALMI CESTINO

1934.

Brissago. - Három magyar verseskönyvet hoztam magammal ide. A terrasz alatt, hol ezeket írom, a Lago, Maggiore zúg és ragyog. Körülöttem pálmák és majomfák pompáznak, s kislányom gránátalmát tép, magáról az ágról, kéjjel csipegetve a hűvös, savanykás magvakat...

Milyen különös szenzáció ebben a környezetben magyar verseket olvasni! Amikben, mondjuk, a Pilis jelenik meg, vagy Pest, vagy Debrecen. Erdélyi József a téli Pilist bolygja, erről szól új könyve, s furcsa, milyen sokszor talál most hangulatomhoz ez is, noha itt nyár van, s délszaki virulás. Igaz, hogy a tél sincs olyan nagyon messze; a hegyek csúcsát hó csipkézi, s középmagasságban van egy régió, pompanélküli, hűvös-zöld hegyvidék, csenevész erdőkkel, amelynek flórája nem volna idegen a Pilisen sem. Reggel, mikor a párákat még nem szítta föl a nap, akár a *Téli Rapszódiát* idézhetem: „Csak ez a meredek, bokros hegyoldal, Meg a köd van”...

> Sürü köd ül a völgyben, úgy betölti
> hogy csak a tulsó, magasabb hegyek
> fokai látszanak, mint tengerparton...

Ilyen az olvasó! Szinte asszociálom ezeket a verseket az olasz hegyekkel; pedig egy magyar, sőt „népi” költő életét idézik, akit rég ismerek és szeretek, s már otthon is olvastam őket, a *Nyugat*ban... Milyen csodálatos a költészetnek ez a mindenüttotthonvalósága, mindenütt érvényes volta... De nem erről akarok beszélni: ez inkább az olvasó naplójegyzete, mint a költő jellemzése. Az olvasóban egy-egy húr visszhangzik, mindenkori hangulata és miliője szerint; lelke úgy kiválasztja a pillanatnyilag neki-szóló zengést, mint szervezete az éppen szükséges tápanyagot, az útravalóból. A költőnek semmi köze ehhez a kiválasztáshoz. Élvezni őt mindenhol lehet; de megérteni (mint már Goethe megmondta) csak a saját hazájában.

*

Pilis. - Erdélyit igazi gyökerei nem helyhez, hanem néphez kötik: a Monte Veritá-n talán épúgy otthon volna, mint a Pilisen, ha a néppel kapcsolatot tudna találni és nyelvét értené. Valódi hazája a saját élete (mint legtöbb lírikusnak); versei mind naivabban és meztelenebbül önéletrajzi jellegűek. Fantáziája önnön multjának erdejét járja, mint lábai a Pilist. Jelene maga a Pilis. Szellemét a nép szelleme táplálja mely családjából és földijeiből, vagy a bejárt falvak népéből regrutálódik...

Új könyvének zömét a naplószerű *Téli Rapszódia* teszi. Hanyag, lazán összefüggő nyolcsoros strófák, melyeket a háborúelőtti idők kritikai terminológiája pillanatfölvételeknek nevezett volna. Pillanatképek a téli hegységről mely a költő bolyongásainak színhelye; poétai eszmetársítások, néhány szép szerelmi strófa, melegen fölbuggyanó emlékek a gyermeki fájdalmak s ifjúkori küzdelmek korából, lázadó indulatrohamok s lírai önmegnyugtatások régi sérelmek háborgásán...

Mindez nem ad sok új vonást a költő arcképéhez, A „kulcsárék fia”, s az emberi igazságtalanságokból a vadonba menekvő naiv poéta jóismerősünk már, s a hosszú költeménynek alig van oly részlete, mely ismétlése ne lenne valamely régi, erős Erdélyi-témának. Az egész mégis újmódon hat, ép csapongásával és naplószerű hanyag futásával a benyomásokon és emlékeken át. A költő nem erőltet semmit, nem mélyed el semmiben, nem csinál konstrukciót, egy-egy spontánjött, röpke strófában jegyzi föl pillanatnyi ötletét vagy hangulatát, s egyáltalán nem fontos neki, hogy a strófák közt van-e összefüggés vagy nincs; ha kedve van,

folytatja a témát, de époly könnyen eshetik, hogy átröpül másra; nem veti meg a legjelentéktelenebb ötletet sem, s egy-egy pillanatra elmerül a kicsi és mindennapi dolgok költészetébe, majd egy villanásra fölszáll a „poétai" magasságokba. Egészben ebből változatos és újszerű, modern hatású költemény kerekedik ki, mely elüt az Erdélyi már-már nagyonis megszokottá vált műfajától.

Részleteiben persze annál egyenetlenebb. A költő a legsablónosabb, leglazább versformát választja, melyben úgy mozog, mint egy régesrég kijárt pongyolában; rímet is csak kétsoronként rak bele, és ha rossz a rím, hát legyen rossz! Ez a hanyagság kitűnően érvényesít minden titkosan adódó *raffinement*-t, minden szokatlan lejtést vagy varázserejű jelzőt, mely elárulja, hogy ez a hanyag költő sok mindent tud a mai magyar vers legszubtilisebb titkaiból. A pongyola egy-egy mozdulatnál klasszikus redőt vet; szinte a költő fáradsága és akarata nélkül, csak úgy véletlenül... Úgy látszik, mintha minden erőfeszítés hiányzana ebből a versből, s ez adja „bájait és bajait" egyformán.

Persze Erdélyinek könnyen megy ez a könnyűség; egyezik eredendő hajlamával. Nem hiába csúfolták népköltőnek; verseiben mindig volt valami a népi rögtönzés kényelmes könnyűségéből. Mestere, Petőfi, mindig szigorúbb s tudatosabb művészieség felé fejlődött. Erdélyi ellenkezőleg mintha egyre jobban rábízná magát spontán ihletére, ami épen nem veszélytelen. Arra bízták magukat a Vojtinák és Verayak is, akikhez rosszindulatúbb kritikusai régebben hasonlítgatni szerették.

Ez a hasonlítás ma már talán nem fenyegeti: de a könnyűség veszélyeinek új műformája új lejtőket ad. Már maga a nyolcsoros strófa is valami könnyű kikerekítésre csábít, a témáknak nagyonis egy-kaptafára-való, epigrammatikus elintézésére... Az ötletek néha túlkönnyen célhozjutnak, a legkisebb ellenállás irányában. Más költőnél ez giccsnek és sablónnak is hatna; szerencsére Erdélyinél tökéletesen naiv: ő úgy fizet a papírpénzzel, mint a régi naiv királyok, akik föl sem tudták tételezni, hogy valaki kételkedhetne aranyfedezetükről. Őt el kell fogadni úgy, ahogy van: naiv szólamaival, iskolásfiús páthoszával, ártatlan felületességeivel együtt. Ezek olyan hibák, amik szorosan hozzátartoznak erényeihez, s voltakép rokonok a népmesék naiv sablónjaival és felületességeivel, amiket ez a költő annyira szeret.

E füzetke végén három verses tündérmesét közöl (mellesleg elég pongyolán rímelve s jambizálva). A *Zenélő Kecske* kedves és karakterisztikus Erdélyi-darab. De a költő mesefantáziájának, primitíverejű, mitológikus látásmódjának igazi próbáit itt magának a nagy versnek strófáiban kell keresni, mely a téli Pilis erdőségét csodák és szimbólumok termékeny talajává avatja, s maga is egy nagy mesefantáziába torkollik. A sárkányölő vitéz, aki kiirtja a földi igazságtalanságok fajzatát, s meggyógyítja és meghódítja a királylányt és birodalmakat, leghitelesebben mégiscsak maga a költő, az örök gyermek, gyógyíthatatlan gyermekálmaival.

*

Budapest. - Különös, hogy ma megint milyen leplezetlenül és egyszerűen ki lehet mondani ezeket a legnaivabb és legelpusztíthatatlanabb költőálmokat, a nevetségesség különösebb veszedelme nélkül, akárcsak Petőfi korában! Mikor az én nemzedékem verselni kezdett (amely néhány nem nagyon ártatlan esztendővel, mondhatnám, egy világháborúval, idősebb az Erdélyiénél), még elképzelhetetlen lett volna ez a meztelen naivság; a költő csak ezer fentartással, öngúnnyal, szimbolikus áttétellel, szkeptikus megnyugvás és metafizikai elgondolások sűrű hálóján át merte megsejtetni lelke gyermekségét... Kötelességének érezte a kor minden cinizmusával és komplikáltságával lépést tartani, mintegy alibit igazolva... Költőibb korba jutottunk talán, amely jobban tűri a költő naivságait? Hívőbb korba, mely hitekkel és álmokkal inkább rokonszenvez? Vagy ellenkezőleg, cinikus és mindenen túljutott század ez, amikor a költészet már csak egészen meztelenül mint naivság jelentkezhetik, mert komplikált és korszerű álöltözetei már úgysem csalnának meg senkit?

Sokat tünődtem rajta, mi különbözteti meg az utánunkjövő generáció hangját és attitüdjét a mienktől, mi ad neki egységes szellemi profilt minden egyéni változat dacára? Fenyő László, a másik költő, akinek új kötetét magyar *cestinóm*ban az Erdélyi-könyv mellé csomagoltam, alig mutat közös vonást Erdélyivel. Őrá bajos lenne a *naiv* jelzőt alkalmazni. Az ő lelkét a nagyvárosi kultúra nevelte. Keserű, töprengő lélek az, a bonyolult pszihológiájú városi idegember lelke. A „mi időnkben" az ilyen lélek, ha a poézis virágosbokra nyíladozott benne, állig vértezte magát cinizmussal, mintahogy a zord Karszt-vidékeken durva kősáncokkal védik a kerteket a szelek és zuhatagok ellen. Fenyő azonban nem védi magát; a világ gúnyja nem vált ki belőle viszont gúnyt és túllicitáló fölényt, de nem is burkolózik valami szimbolikus komplikáltságba; alázatosan vallja költő hajlamait, mint valami eredendő bűnt, megmutatja költőlelkét, nem a naivság büszkeségével, de nem is öngúnnyal vagy szégyenkezéssel, hanem a „fogyatékossági érzés" önkínzásával.

A költő-öntudat, amely Adynál még fölényes volt és a kor csúcsain lebegő, Erdélyinél már naivság lett, Fenyőnél pedig fogyatékossági érzés a korral szemben. S talán épen ez az, ami az új nemzedéknek „egységes profilt" ad: ez a hiánya minden álfölénynek, minden szimbolikus kertelésnek, ez a „lemondás a pózról", ez a naiv vagy csüggedt őszinteség.

S ez magyarázza a két költő közti nagy ellentétet is. Ahogy Erdélyi költő-naivsága és egyenetlenségei közt szoros összefüggés van, úgy függ össze a Fenyő „fogyatékossági érzése" valami aggályos poétai ambicióval, szorgos kerülésével mindennek, ami közömbös vagy pongyola lenne. A ripacs pompáját és sikereit büszkén elutasítja; de érezni, hogy minden szót szorongó törekvéssel ír le s szinte életét teszi rá.

A fogyatékossági érzés „kompenzálást" kíván, - mondja a divatos pszihológia. A költő fogyatékossági érzésének kompenzálása a költő aszkétikus öntudata, maga a költészet. A szegény költő bosszúja ez a világ ellen, és kor ellen, amely őt és eszményeit semmibe sem veszi. Ez a költő nem élteti magát illúziókkal. A „régi jó költő-vígaszok", a dicsőség mákonya, s a szabad szó kiömlése, megvonvák tőle. Véletlenül még fajával is baj van. „Származásául csupán Bus zsidóságát emlegetheti, S hitéül oly hitet, melynek igéit több kanyar. És buktatóbb kövek közt hirdetheti csak, Mint kis életét a búvó patak." Még avval sem vígasztalhatja magát, régi romantikusok módjára, hogy szerencsétlenségeiben jelentékeny és kiválasztott, a sors üldözöttje, a világ sebzettje. A világ „nem azért van", hogy őt sebezze: „nincs a világnak munkaterve Még komolyabbra sem, nem erre, Népekre sem, nem egy emberre"...

Mi marad? Marad maga a világ, az élet logikátlan, lehangoló, barbár képeivel és benyomásaival, az „emlék-szita", melynek hálós szövetjén „csak az érdes, Csak a sebző kavics, a törmelék Keményje akad fenn".

> Ha nő vagy, és siker vagy, csak tagadd meg
> magad, mert ami megtagadja
> magát előlem, nem feledhetem.

Ahogy az idegorvos mondaná: a fogyatékossági érzés tipikus reakciója ez. A lelket csupa sikertelenség emléke tölti meg: a sok *„nem* és *nem!"*, amit a világ csakugyan sortűzként és jégesőként zúdít a költőre és minden emberre, ki a szépet és jót keresi benne. A nagyvárosi költő ebben a csüggesztő emberi környezetben tölti életét; a természettel való intím találkozás ritkán emeli föl; gyermekkorát a városi szegénység borús képei színezik:

> ...emlékszem a vaskályha füstjére
> és proletár csendéletére az
> asztalnak, vacsora utáni züllött
> maradékával...

A költő a kávéház ablaka mögött ül legotthonosabban, mint egy remete a barlangjában; onnan nézi a nyüzsgő életet, mely mintha mindig esőrácsok mögött mutatkozna. A szépség csak idegen villanás ebben a miliőben; egy pompás „telivér nő”, egy gyönyörű fajkutya megpillantása olykor szinte fáj s lelkifurdalásokat okoz; a természet ragyogványai közt úgy jár ez a költő, mint a falusi fiú a szalónok parkettjén: „Ne szégyeld és sohse tagadd meg, Erdei út, a lábnyomom!” Egy szepesi városka emléke olyan, mint „visszahozhatatlan”, „néma ábránd”, „olthatatlan folyású szomj.”

A költő egyetlen bosszúja és kárpótlása, ahogy mondtam, a költészet: az a titkos alkimia, amellyel minden rosszból és csúnyából szépséget és gyönyört tud magának teremteni. Ez a fajta szépség nem idegen neki. Ez az ő saját, legotthonosabb világa, a számára kirendelt menedék, és ez minden szépségek prototípusa és mértéke is. Az egész világot a költészet szemszögéből ítéli meg, s egészen jellemző, ahogy például egyhelyütt a lassú, egyhangú esőt „végérhetetlen sándor-versekhez” hasonlítja. Az idegenebb dolgot hasonlítja az ismerősebbhez. Mert a világ idegenebb neki, mint a poézis, sokszor maga csodálkozik rajta, hogy benne él s mozogni tud, mint más ember; néha riadtan kérdezi magától: „mikor vállalod már, ami természetes?”

> Ha versem olykor-olykor nem emelne fel,
> úgy csúsznék, hajammal a port seperve köztetek,
> egészséges, emeltfejű
> dolgok, vidékek, emberek!

Így kapaszkodik a költészetbe, mint a hajótörött deszkájába. Itt nem függ a világtól többé, itt „megmarad maga magának”, itt megvetheti a sikert, a „ripacsot”, s épen levertségéből, alázatából, „fogyatékossági érzéséből” építhet új öntudatot, titkos fölényt: a „némán meghúzódó tiszta arc” fölényét a világ hangosai és hatalmasai fölött. Költészete valóban nem hangos, inkább a szerény és titkos szépségekre büszke. Őszinteségére és igazságára féltékeny! (S még az őszinteségben is elveti a szemérmetlen és magátáruló exhibicionizmust, melyet egy versében ki is pellengérez.)

*

Debrecen. - Pár szót még a harmadik versfüzetről, amely Debrecenben született. Debrecen nem pusztán földrajzi fogalom; ez a név a magyar szellem térképén is szerepel, megszabott távolságban Budapesttől, és a Pilistől is. Kazinczyék szemében még valami barbár Árkádia fővárosának tűnhetett föl; de bizonyos, hogy a Nagyerdő nem naiv erdőség, mint a Pilis. S a debreceni könyv, amely most általam Brissagóba került, nem naiv költő műve. Ez a költő, Gulyás Pál, tanultan és tudatosan kapaszkodik a debreceni hagyományokba. Csokonait folyton emlegeti is verseiben, s nem egy helyütt sikeresen idézi a régi debreceni verselés kollégiumi és ponyva-ízét; például az ilyen átkozódásokban:

> Legyen a szelid bárány-
> felhő röfögő ártány!

vagy mikor a kakasról azt énekli, hogy:

> Alszik őkelme most a
> ketrecben - de kint vigyáz rá
> a görény és a macska.

Ahogy mondtam: a stílutánzás sikerült. A vers szinte *pastiche* lehetne Gyöngyösi János vagy Kovács József modorában: érzem a debreceni zamatot a maga teljes exotikumával. De vajjon a debreceni tradíció - az, ami nemes és folytatnivaló benne, a Csokonai hagyománya, - lényegében ilyen exotikum-e? Bizonnyal nem; s Csokonai nem azért lett a legnagyobb

debreceni költő, mintha az exotikus debreceni zamatot legjobban ő tudta volna megadni verseinek, hanem épen azért, mert túl tudott menni Debrecenen, az exotikus kínrímelésből magyar versművészetet teremtett, sőt nemcsak hogy nem szűkítette a magyarságot debrecenibbé, hanem ki tudta tágítani európaisággá. Csokonai is tanult és tudatos költő volt, akár Gulyás Pál; de ő tanultságát arra fordította, hogy mennél európaibb legyen; s nem hogy mennél debrecenibb.

Egykis debreceni íz azonban akkor sem árt, s játék és tarkító szín gyanánt nem rossz olykor a *pastiche* sem. Nem kell hinni, hogy Gulyás Pál kötetét kizárólag vagy főleg e vaskos debreceni hangulatok jellemzik. Ellenkezőleg, természetes látásmódja egy csöppet sem vaskos: a kövér debreceni polgár húsa és hája szinte elfoszlik szemei előtt, átrémlik rajta a csontváz, mint őszi fák lombján az ágak rajza, a fák szolídabbaknak tűnnek fel előtte, azokkal többet foglalkozik, mint az állatokkal és emberekkel, sötét lámpáknak látja őket, lobognak, robognak, úsznak a porban és fölemelkednek... Természetes látásmódról beszéltem, s valóban van valami a látásában, ami így elporlasztja a valóságot; csak az a kár, hogy ez is összeolvad valami irodalmias vonzódással a könnyű exoticizmushoz: a debreceni vaskos szavak és rímek légies japán favázak árnyékában.

Néha az az olvasó érzése, hogy ami ebben a látásban természetes, az nem is annyira erő, mint gyengeség: a költő képtelen a megfogott valóságot kezében tartani, kisiklik és elomlik az, olykor költői szólamokká omlik szét, olykor valami szubtilis és zavart homályba tűnik... A költő azonban művelt és ravasz s jól tudja palástolni gyengeségét: a költői szólamok a tradíció patináját nyerik, a zavar és homály pedig a modern fantasztikum színeit ölti. Ezekben sok ügyesség és szépség is csillan föl. Egy-egy sor úgy hangzik, mintha Vörösmarty, vagy legalább is Czuczor írta volna; egy-egy vers megkap fantasztikus kihangzásával. Mégis lehangol kissé a látható, s, ahogy mondani szokták, tanáros szándék és tudatosság, ami mindebben van.

Egyik oldalon a valóság debrecenies színezése, élénk és friss képei néha érdekesen villognak, de máskor szándékoltan és keresetten vagy alpárian hatnak, s hamar kimerülnek. A táltos- és garaboncás-hangulatokon valami eredendő irodalmiság, papírszag érezhető. S ami a modern, fantasztikus látást illeti, ezt is a költő mintha kissé tudatosan választotta volna a saját egyéni látásává. Képzeletének a fákkal való makacs és rögeszmeszerű bíbelődése olykor gyanut kelt, hogy a költő jól tudja, mily hatásos eszköz az ilyesmi, egy lírai egyéniségnek modern profilt adni... Mindezek a tudatos elemek idegen anyagok a költői tehetség vegyképletében, és zavarnak megítélésénél. Gulyás Pál versei különben is gyakran hatnak esztétikai talányoknak: van bennük valami hajlam a festői elvetéltségre, s túlsokszor szöknek arra a kényes pontra, mely a kitűnőt a nagyon-rosszba, a zseniálist az ízetlenbe billentheti át. Értékei gyakran könnyű értékek, s ragyogása zavaros ragyogás. Néhány verse mégis sikerült s érdekes, pittoreszk fantáziája sok lehetőséget ígér. Tehetsége talán előbb-utóbb kiveti az idegen anyagot s felfedezi önnönmagának mélyebb rétegeit.

NÉPIESSÉG

1933.

1.

Egypár friss verseskönyv tanulságosan szemlélteti ennek az úgynevezett „új népies iránynak” eredendő-bűneit s veszélyeit. Költőik talán nem „tehetségtelenek”. Sértő Kálmánnak például eleven és színes képlátása van. De hogy elront, elborít, betemet itt minden jobb hatást a sok sújtás és cifrázás! Micsoda „falusi pillanat” ez! A könyv legelső sorait olvasom: egy kis kétstrófás idillt a lepénysütésről; s már kezdődik a mesterkélt jelzők kiabáló, sőt álliteráló zuhataga. „Gazda emeli föl a konyhaküszöbön Barna bütyökbimbós, vöröslángú kezét...” Ez a népiesség megölte testvérét, az egyszerűséget. „Meghúzták az évek maguk, Bizsereg a fene faruk”, - mondja a költő. „Szöszi felhők tertyegnek égen...”, „Lődörög a ringó mellük”, - mondja az eprészőkről, nem tekintve pontos szójelentést és grammatikát sem. S mit szóljak az ilyen kínrímekhez:

A szerelmes, nagy Petőfi,
Gombolyag az esze rőfi...

Egyszerűség, vers, értelem, megsemmisülve félreáll e körmönfont póriasság erőltetett hadonázása előtt, s még a névelők is kényelmetlenül érzik magukat. A dal a falut zengi, de az intim szegénység patriarkális színeit túlrikítják a durva és furcsa pórkuriózumok, blazirt városi olvasók kedvéért mintegy gombostűre tűzve: csődörherélés, tetűjárás, vagy tizenkétágú köpések. Bevallom, szörnyűnek találom olykor ezt az etno-pornográfikus költészetet, mely körülbelül olyan viszonyban van például az Illyés Gyuláéval, mint Lisznyai volt Arany Jánossal. A Lisznyaiak és Vas Gerebenek nem haltak ki, sőt soha úgy el nem búrjánzottak, mint ma. Sértő Kálmánt olvasva nem vagyunk mindig messze a „szotyogó szotty” és „rotyogó rotty” poézisétől. Sőt épen egy másik fiatal költő is, akinek új könyve paplanomon hever, s akinek modern szabadvers-uniformisa alatt talán halkabb líra gyenge szíve dobog: ilyen virágénekeket dalol:

Minden alszik itt, két virág is szotyogva
egymásra hajlik ..... s rotyogva nő...

Ahol a virágok is szotyognak és rotyognak, ott nem csoda ha a napfény „hasrafekszik utakon és nagyokat mélázva vakarja farát”. Ebben a költészetben a *Kraftausdruckok* pótolják az erőt, a pongyolaság a spontánságot, paraszti születés a hivatottságot, s a fenegyerekség a tehetséget. A költő „örvény és guta”, s osztályharcos hitvalláshoz híven azt ígéri magának, hogy: „nyelves tüz leszek majd én, urak fejebubján!” S mintegy alibit igazolandó, Lisznyai utóda váratlanul a marxizmusba huppan, s még az Istent is magával vonja:

Ha kérdezhetnéd, paraszt, az Istent,
Hogy suti fejeddel mit kell tenni?
Fölálmosulna fülledt trónján
És kibökné hogy: szervezkedni.

Zárójelben mondva: ez nem akart a két könyv kritikája lenni. Mint ilyen, kissé egyoldalú volna, s nem egész igazságos. Az ostor csak az egyik oldalt éri; a másik láthatatlan marad. E két költőben vannak jobb dolgok is; bár néha úgy tűnik föl, mintha a póri sújtások és durvaságok nélkül az egyik jámbor Szabolcska-epigonok közé süllyedne, vagy, még rosszabb, Ady-

epigonok közé, a másik pedig az egyforma és színtelen szabadversgyárosok proletárseregébe. A hibák valószínűleg mélyen összefüggenek az erényekkel; de költészetük egészét tekintve a hibák ezúttal jelentősebbek az erényeknél. A hibákról akartam beszélni; a tehetség csak belépőjegyül szolgált, e rovatba. Ostorom nem személyt vág; s ahol személyt, ott ezt a személyt különösebben becsülöm. Szeretném büszkén hangoztatni: nem harcolok, Puk Mihály módjára, mezítelen cigányhadak ellen. Noha a cigányhadak mindjobban körülvesznek, megfojtanak, elömlenek mindent, ami igazi irodalom, s nem tudom, meddig tart még... meddig szabad még tartani megvetésünk nyugalmának?

2.

Kérdés érkezett hozzám: tudom-e, hogy az egyik költő - akinek verseiről a *Nyugat* mult számában bíráló megjegyzéseket tettem - valóságos és hamisítatlan parasztfiú? Ha tudtam volna, bizonnyal egészen más szemmel néztem volna költészetét.

Itt a feleletem: tudtam és nem néztem más szemmel. Nem vagyok hajlandó más mértéket alkalmazni a paraszti, s mást az úri származású költőre. Arany János is paraszti származás, Burns is az volt hajdan. Egyik sem igényelt külön mértéket. A kritika nem vehet tekintetbe enyhítő körülményeket: csak az eredményt nézheti.

De nem is erről van szó, s a paraszti származás nem mint enyhítő körülmény szerepel, hanem mint külön dicsőség, költői érdem, mely egymagában is előre fölszökteti a költő verseinek értékét, presztizsét. Oly babona, mely mindinkább kezd elharapózni irodalmi életünkben, s mely ellen hangosan tiltakozni kell. Értem, ha Móricz Zsigmond különös melegséggel fedezi fel a parasztszármazású írót; de nem értem, ha valaki a paraszti származást mint irodalmi glóriát fonja a költő feje köré. Ez fontos a költő megértésénél, de nem megítélésénél.

Bizonyos, hogy gyermekkorunk miliője döntő hatással van egész lelkünkre, és sokszor mondták már, hogy az író abból él haláláig, amit első húsz évében látott és szenvedett. A parasztfiú nagy kincseket hozhat magával a népkultúra ismeretlen mélyeiből; de mégsem nagyobb kincsek ezek, mint amiket bárki hozhat az emberiség titokzatos mélyeiből. S elsősorban: lássuk a kincseket! Suhancok érkeznek egyenesen a faluról, gyalog! s hetykén követelik, hogy portékájukat megbámuljam. Mutasd előbb: nem szórtál-e el minden jót útközben? s nem cserélted-e be a külvárosban hitvány vásári cifraságért? Nem érdekel, honnan jöttél, s minő alkalmatossággal? Csak egyetlenegy érdekel: mit hoztál?

Melledre ütsz s büszkén hivatkozol rá, hogy te vagy a nép gyermeke, a falu szíve, s talán még azt is hozzáteszed, mint különös rangot, hogy sejtelmed sincs a műveltségről. Nekem ez a rang kevéssé imponál, inkább bizonyos gyanút kelt: ha költő vagy, minden életre s lelki gazdagságra szomjas, hogyan van hát, hogy nem iparkodsz mohón fölszívni a kultúrát, amelybe annyi élet és lelki gazdagság ívódott bele, és öröklődött rád? S ha eredetiségedet és „őserődet” félted a kultúrától: micsoda gyönge legény lehetsz! Arany és Petőfi nem féltették a magukét. Ők csakugyan türelmetlen szomjjal itták a vén Európa szellemi italait, pedig ők még sokkal szűkebb csatornákon kapták, mintahogyan már te megkaphatod.

Nem adok hát semmit arra az ostoba magyar babonára (mely még a Baczur Gazsik korából származik), hogy a műveltség árt a költészetnek. A világirodalom éppenséggel nem bizonyítja ezt. Még kevésbbé adok arra a kasztszellemre és osztályelőítéletre, mely a paraszt- vagy proletárszármazást tekinti a költői tehetség kritériumának. Jelen voltam, mikor egy ismert fiatal írónk fülig elvörösödött, s majd a föld alá süllyedt szégyenében, mert leleplezték, hogy az apja nem parasztzsellér volt, hanem magasrangú állami tisztviselő. Mintha egy álgrófot

lepleztek volna le. A parasztgőg és proletárgőg époly arisztokratikus osztályérzés, mint a grófgőg. Ezeket a szempontokat valóban korbáccsal kellene kiverni a kritikából. A költészet birodalmában nincsenek kasztok és származási előnyök. Mindenki az, ami; de legbelül csak ember. S ez az egyetlen rang vagy kaszt, ami költővé avathat. Óriás csak akkor lehetsz, ha kinövöd ruháidat. Ahogy Tolsztoj kinőtte a grófságot; s Petőfi s Arany a parasztságot.

EGY MAI TÖRTÉNETÍRÓ

1933.

Olvasni, mindíg csak olvasni: élet ez? De mi mást tehet a beteg? Még tilos minden mozgás és izgalom, kivéve az olvasmányok szelid izgalmát s képzelt turáit: *lectucán* visznek ki a kertbe mint Cicerót, ott készen vár a matracos nyugágy, reám és a könyvre. Blazirt basaként naponta váltom ágytársamat. Minden érdekel és semmisem elégít ki. Kapni és csak kapni, sohsem elég; az elme, mint a szív, nem nyugszik meg, amíg ki nem csordul. Sajnos, amit a beteg sok mozdulatlan hónapja összeolvas: mindenről írni, s méltón írni, nem tud. Első nagy olvasmányom Szekfű Gyula hatalmas történeti művének zárókötete volt: a *Tizenkilencedik Század.* Hogy vállalhatnám most, betegen, törötten, azt a tanulmányt amit erről a műről írni kellene? Csak futtában s zárójelben merek szólani róla: de már nyitom is a zárójelet. Ez a könyv jóval több egynapos ágytársnál; évről-évre lestem köteteit, s most hogy betegágyamra hullott az utolsó, nincs nyugtom mig szóba nem ejtem.

*

Persze, nem vagyok historikus. Nem vagyok illetékes biráló. Tudós-becsét föl nem mérhetem a műnek, mely újkori „magyar századaink" első nagy szintézise megváltozott sorsunk távlatában. De ez a tudományos szintézis egyúttal írói alkotás. Amivel nemcsak kompoziciójának nagyvonaluságára gondolok, vagy a részletekben meg-megcsillanó írói erőre s művészi formálóképességre: hogy pl. Izabella királynő menekülését, vagy a szabadságharc rövid történetét drámai hatással tudja elbeszélni, s Rákóczi alakját egy kitűnő regényíró mély és gazdag pszihológiájával eleveníti meg. Szekfű munkája írói alkotás ott is ahol stílusa nem ragyog; ahol talán szürke vagy pongyola. S nem is az teszi irodalmi érdekűvé, hogy, mint igazi *szellemtörténet,* minden élet gerincének a szellem életét látja és rajzolja, s az események történetét oly szervesen ágyazza bele a kulturhistóriába, mint magyar történelemben senki még. Ez a mű nemcsak a magyar szellem életével foglalkozik: hanem maga is megnyilatkozása ennek a szellemnek, ahogy a háború és béke nagy katasztrófái után önmagára eszmél s lelkiismeretvizsgálást tart. Szigorú és modern történet ez; irodalom a szó ibseni értelmében: ítélőszék önmagunk, régi énünk fölött. Kiméletlenül leplezi le dicső és átkos ópiumainkat, s gyanakvó ujjakkal kopogtatja végig a jóakarat üreges tégláit, melyek mélybevivő utunk kövezték ki. Bizalmatlan és kegyeletlen amilyen maga a nemzet kell hogy legyen önmagával szemben, egy uj Mohács napjaiban. Mohácstól Mohácsig: soha nagyobb szüksége, égetőbb órája nem volt a történeti szintézisnek, lelkiismeretvizsgálatnak mint ma. Multunkra emlékezni mindig líra; de Szekfű lírája épen nem hasonlít a háboruelőtti magyar történetírás hazafias lírájához. Nem a ragyogó s véres tények beszélnek itt amiket Klio rendesen följegyezni szokott: hanem a nemzet sívár mindennapjainak tényei. A „magyar ugar" beszél: lápok, sivatagok, legelők s rengetegek; durva udvarházak, nyomorult pórviskók, bujdosó hegyhágók, vad karámok s elhagyott vásárhelyek. Izgató lapok maradtak emlékemben az ország területének elvadulásáról (a török hódítás után), vagy a jobbágyság helyzetéről, vagy a nemzetiségi tömegek lassu beszivárgásáról, vagy a települések történetéről (a XVIII. században)! Minden mondat tényszerű s kérlelhetetlenül pozitív; de a tényekben nem a kutató célját, inkább az író eszközét éreztem: színeket amikkel a magyar sors nagy képét megrajzolta, úgy ahogy egy mai, kijózanult magyar lelkében él. A mult híres dicsőségei gyászosra sápadnak e perspektivában. Szekfű kegyetlen és kegyelettelen az illuziók iránt; szellemtörténeti módszere segíti a korokat a saját szempontjaikból látni, lehámozni a modern előítéleteket, felfedezni az ideológiák születését és relativitását. Történetíró alig mutathatná meg élesebben a tényfedezet nélküli eszmék lidércszerű veszélyességét, a nemes szándékok

ártalmassá fordulását, emberi nagyság és hibák különös mérlegét, a végzetterhes állapotok halk és gyógyíthatatlan érlelődését, mint ő például a Rákóczi vagy Kossuth alakjának, vagy a magyar nemesi gondolkodásmód bűnös csökönyösségének, vagy a függetlenségi eszmekör zsákutcájának tekintetnélküli jellemzésével. Hőse nem a délibábok hőse, hanem aki hátat fordít a délibábnak; aki nem lázong, hanem számolva a helyzettel, óv és alkot amit lehet. Ideálja a XVIII. századi barokk tekintélytisztelő világa: békés és „reakciós", de civilizálódó (sőt mű-szomjas) és magyar! egy szerény birtokreform, egy kastély- vagy templomépítés, könyvtáralapítás nagyobb tett előtte, mint a harcok és összeesküvések. Illuziónélküli önismeret - nevelés - művelés: ezek végső reményei e kiábrándult, háboruutáni szellemnek, mely dicstépő a multtal, bizalmatlan a jövővel szemben, pesszimista, és igen! végletesen konzervativ, (mert könnyü belerohanni az uj rosszba, de nehéz megtartani a régi jót). Mindez nem kedves a magyar pszihének mely a glóriatépést csak a forradalmi illuziók lázában, s a konzervativizmust csak a nemzeti frázisok görögtüzében tudja elképzelni. Szekfű ujból megzavarta a Prokrustes-skatulyákat, melyekbe nálunk minden szellemet azonnal begyömöszöl a közvélemény. Jutalma, bevett szokás és magyar sors szerint, gyanu és vád: egyfelől „Rákóczi-gyalázó" s „hazafiatlan", másfelől „opportunus alkalmazkodó", alig van meghajszoltabb alakja hajszolt irodalmunknak. Mindenben egyetérteni talán mindenkinek nehéz vele; nemzeti vagy forradalmi délibábjainkra egyformán hideg szél fú lapjairól. De ez a szél edző és szükséges. S puszta ideológ ellenszenvből meg nem becsülni multunk egyetlen nagy, őszinte s mai vizsgálatát, uj illusztrációja volna Szekfű örök témájának: az Ideológia és az Alkotás ellenségek. Az alkotásról ezúttal nem írhatok méltón, de ezt el akartam mondani, legalább zárójelben.

NÉPMESE ÉS REGÉNY

1935.

1. A műfaj.

Tamási Áron tehetsége egészen különös. Merhetném-e például igazában regényíró-talentumnak nevezni? Ez nagyon izgató kérdés, mert azt hallom, a fiatal magyar irodalom ép a regényírókban szenved hiányt. Lirikusok és esszéírók vannak a fiatalok közt igen kiválóak, s még novellista is akad igéretes. De hol az új regényíró? (ha a piac rutinos és kisebb igényü kiszolgálóit nem tekintem.) Pedig a közönség még mindig regényt kíván...

Az egész magyar irodalomról beszélek, s nem ép az erdélyiről. Én az erdélyi írókat is csak magyarországi távlatból nézhetem. S tán így is van rendjén: az irodalom nem országhatárok dolga... De ha Erdélyt csak külön nézném is! Igazi, született regényíró az erdélyiek közt sem oly sürün akad... S az erdélyi regényírók nagyrésze is inkább csak novellista-tehetség. Ami tudvalevőleg egészen más, mint a regényírói.

Tamásit is csak novellistának éreztük eleinte. Első regénye minden pompás részletszépségeivel is, határozott csalódás volt. Úgy tünt föl, hogy látása széttördeli a világot, mint az üvegkristály, apró, friss fényekből, újra és újra fölcsillanó szinekből sokszorozza. Írásainak egységét nem a művek szerkezete adta, hanem az író lírája. A virágcsokor egysége volt ez, s nem az épületé. Az ily író regénye szükségkép szétesik, gondoltuk. Különben sem látszott képesnek a valóság összefüggőbb alakítására. Amit a regényekben keresni szoktunk, az mind hiányzott belőle. Nemcsak a cselekmény, de a jellemzés is kívánnivalókat hagyott. Egy-egy alak tökéletes konkrétséggel villant meg, egy-egy részleten az élet minden zamata érződött. De következetesen érdekes jellemrajz, vagy valószerü s jelentős történet nem épült ezekből a villanásokból.

Így itéltünk akkor. S nagyon is hajlandók lettünk volna Tamásit végkép a rövidlélekzetü novellára utalni, mint tehetségének megfelelő műfajra, mely egy-egy ilyen zseniális villanást maradéktalan visszaadhat, további kivánalom nélkül.

Pedig a zárt, egységes novella nem a Tamási műfaja. Egy-egy villanás őt sohasem fejezhette volna ki elégségesen: ő a sok-sok villanás embere. S ahogy az évek folyamán lassankint kialakította a saját műfaját, az nem a novella lett. De nem is a regény, a mai irodalmunkban megszokott építményes és cselekményes értelemben, ahogy a regény valami hosszu novellához vagy elbeszéléssé szélesített drámához hasonlít. Inkább az a fajta, amit régebben *pikareszknek* neveztek; kalandok csillogó sorozata, egy hős napjainak időfonalán. Kedvelt műfaja elmúlt századoknak, melyről az irodalomtörténet sokat beszél. A *Don Quijote*, a *Gil Blas*, a *Robinson*, mind ilyen *pikareszk*. A Tamási-féle azonban nem ezek utóda, és semmi köze az irodalomtörténethez. Ha van példaképe és mintája, mely kialakulását megkönnyítette, akkor az csak az emberi fantázia ősi és niav *pikareszkje*: a népmese.

2. A mű.

Ahogy Tamási a népmeséhez jutott, nem a szándék tudatossága vitte, hanem lelkialkatának természetes gravitációja. Képzelete eredendőleg mitoszalkotó, látásmódja, komponálása meseszerü akkor is, ha témája százmértföldnyire van a népmese témavilágától. Rendesen nem is a népmesei motivumokból indul ki, hanem inkább beleesik azokba. Új könyve, a *Jégtörő*

Mátyás, úgy kezdődik, mint egy fantasztikus regény. Egy büntetett szellem földi vándorlásait mondja el, míg különböző állati formákon át emberi testbe ér. Ez fantasztikumnak elég szokványos, s népmesének kissé túl spirituális; a történet elsőszemélyes előadása sem ad éppen népmesei tónust. S mégis ez a könyv, önmagától és szinte észrevétlenül, valóságos népmese-regénnyé válik, s ép ezáltal hoz új különös műfajt a magyar irodalomnak.

Ami legföltünőbb: a mese-hangulat Tamási regényébe valahogy nem is a fantasztikum ajtaján lopózik be. Maga a csodás história, a szellem vándorlásának története állatból állatba csöpp meseszerűséget sem mutat. Inkább - a fantasztikus regények régi receptje szerint - különös realizmussal dolgozik itt az író, szinte természetrajzi pontossággal festve a vándor lélek változó életét, a különböző állati testekben: pókban, méhben, gólyában vagy sasban. A mese nem ebből a szellemhistóriából indul, hanem ép ellenkezőleg, a földi valóságból, egy intim falusi képből, a paraszti környezet rajzából, amelybe a számüzött szellem állati minőségében belecsöppen, hogy rámért „szolgálatát" teljesítse.

Azaz Tamási legotthonosabb vénájából nő ki. A könyvet a székely leánynéző és esküvő leírása nyitja meg, bájos rajz, az író ismert, izes modorában, melyet lehetetlen nem szeretni. Ahogy az olvasó meleg rokonszenvvel kiséri a kedves új pár fészeképítését, lassankint szinte öntudatlanul megérzi a barátságos vagy ellenséges erőket, amelyek köröskörül a világban munkálnak és a fészeképítést segítik vagy veszélyeztetik. Ezek az erők részint a néma vagy nem-értett nyelven szóló természetben laknak, növényekben és állatokban, részint az emberi környezetben, apában, anyában, szerelmes csábitóban és irigy anyósban.

Az olvasó teljesen azonosítja magát a naiv hősökkel, s az ő szemszögükből nézi ezeket a természeti és emberi erőket is. Az ő szemszögükből pedig babonás, végzetes erők ezek. Az olvasó is így érzi őket, s mennél valóságosabban beleéli magát az ábrázolt élet konkrét folyásába, annál természetesebb és kikerülhetetlenebb lesz számára az erők játékának átlelkesítése és mithizálása. Így virágzik ki a regényből a népmese, szinte magától és észrevétlenül, ép azon a ponton, ahol az elbeszélés leginkább enged az emberi valóság szuggesztiójának és átissza magát annak levegőjével.

A növények varázserőt nyernek, az állatok emberi nyelven szólalnak meg, az emberi irigység és rosszakarat boszorkányképet ölt. A tojásokból különös hatalmu kis lények, lidércek kelnek ki. Lassanként az egész világ e furcsa erők csatatere lesz, a regény a mesebeli hatalmak harcának eposza. Ezek a hatalmak nem szimbólumok, sőt nagyon is testies és egy csöppet sem filozófikus fantázia teremtményei. Harcuk annál több igazsággal szimbolizálhatja e földi élet küzdelmeit. Amiket valóban nagyon reális erők vívnak, de ezek a reális erők mégis egy titokzatos és spirituális világ harcának hadseregei.

Persze nem gondolom, hogy ilyesféle szimbolizálás az író tudatos szándéka lenne. De kétségtelen, hogy Tamási elképzelései mögött lappang valami naiv pantheisztikus világnézet. A lélekvándorlás regéje nem csupán irodalmi formát és mesekeretet jelent számára. Jelenti ez a naiv pantheizmust is, a természet átlelkesítését és a minden-lelkek rokonságának ösztönös hitét az író lelke-mélyén. Ami nem áll olyan nagyon messze a népmesék primitiv és babonás világnézetétől.

Ez a világnézet, mint némely ősvallások, az egész világot lelkes valaminek látja, amelyben egyszerü és egyetlen küzdelem folyik: a Jó és Rossz öröktőlfogva tartó küzdelme. A regény mindinkább ennek a nagy eposzi küzdelemnek mitológikus epizódjává árad, ahol a voltaképi regénytartalom, az emberi hősök alakja és sorsa, nem is fontos többé, csak hordozója, könnyed eszköze, pehelyként dobált játéka a nagy varázsharcoknak és boszorkányságoknak, akár a legidősebb népmesékben. Jellemzés, egység, motiválás s más efféle regénykellékek az új Tamási-könyvben még mellékesebbek, mint a régiekben. A naiv és kedves hősök s egyéb

emberi figurák gyermeteg bájukban teljességgel stilizáltak, szinte csak jelények, akár a népmese alakjai.

Annál élesebb s konkrétebb a miliő rajza, annál egyénibb maga a hangulat! A regény lírája, mely egyformán árad a rajzolt képek szineiből s a párbeszédek izes szavaiból. S melyben, akárki ajakán át szól is - vagy akárki csőrén át, hiszen itt a madarak is beszélnek, - mindig az író legszemélyesebb hangját s líráját érzem és élvezem.

Ez a hang, ez a líra, a *Jégtörő Mátyás* fantasztikus meséjét époly igazi, tőrülmetszett Tamási-könyvvé avatja, mint amilyen akár az első *Ábel*-kötet volt. Valódi hőssé ebben a könyvben lassankint maga az elbeszélő lép elő, a vándorló és mesélő szellem, aki állatból állatba jár különös küldetéssel, hogy mindig a jóknak segítsen. Könnyü benne magának az író szellemének szimbolumát látni, aki leereszkedik a lét naiv és primitiv formáihoz, megérti minden élet nyelvét, s az út végén jelentésteljes diadallal ölt emberi alakot a tavaszi gyermek formájában, aki „megtöri a jegeket". A „jószándéku bimbó", egy „szegény óriás" szolgálatában. De akármennyire szellem és szimbolum is, meg tud maradni annak a kedves suhancnak, mulatságos kópénak, vagy, *pikareszk*ről lévén szó, *picaró*nak, aki Ábel-korában volt.

ERDÉLY

1935.

Az én erdélyiségem. - Szeretném hangerősítővel ismételni a Schöpflin szavait amiket a *Nyugat* mult számába az erdélyi irodalomról irt. Igen, eljött a nap amikor a kertésznek le kell akasztani fogasáról a nyesőollót. Ez mogorván hangzik, de bók rejlik benne: azt jelenti hogy az erdélyi irodalom kinőtt a dilettántizmusból. Furcsa hogy a magyar kritikus milyen elfogultan, óvatoskodva közeledik még most is az erdélyi irókhoz. De ahol valami okból nehéz a kritika, ott annál szükségesebb. S aki komoly aggodalommal csügg egy serdülő fejlődésén, nem hunyhat szemet hibáira és veszélyeire.

Igaz lenne, hogy mi, a *Nyugat*, „nem rokonszenvezünk az erdélyi irodalommal"? Micsoda visszás vád ez! Én a magam részéről soká éltem a „szép Erdély messze zugában", közvetlen a régi határ mellett. Magam is egykicsit erdélyinek érzem magamat. A transzilván színek kitörölhetetlenek lelkemből s könyveimből. Minden ami erdélyi, érdekel és izgat. Az uj erdélyi irodalomhoz sok személyes emlék köt; számos iróját szeretem és nagyrabecsülöm. Emlékszem Reményik első verseire; még könyve sem volt akkor és senkisem ismerte; erdélyi irodalom még nem is létezett... Emlékszem az elragadtatásra amivel a *Fekete Kolostor*t olvastam; én irtam róla az első cikket a *Helikon*ban; szegény Dadi még olvasta korrekturában a halálos ágyán, s örült neki... Emlékszem az örömre mikor Tamási Áront megismertem és sikerült utjait egyengetnem...

Igy hát nekem megvan az alibim; cikkeimet amiket az erdélyi irodalomról irtam, az *Erdélyi Helikon* annakidején épen nem találta ellenségesnek vagy rokonszenv nélkülinek. És mégis igaz az hogy az erdélyi irodalmat én sohasem mint külön „autonóm" kis literaturát néztem és méltányoltam. Számomra ez az egységes magyar irodalom egy része volt. A *Fekete Kolostor*-ban a magyar, sőt európai „kincsesház" nyereségét üdvözöltem, a székely „helyi színekben" a magyar szellem szinskálájának gazdagodását. Az első cikk amit az erdélyi irodalomról (ezt is ép a *Helikon*ban) irtam, a regionálizmus tulzásaitól és veszélyeitől óvott.

Az igazi veszély azonban nem a „helyi szinek" tultengésében, vagy egy sajátos erdélyi hagyományhoz való ragaszkodásban állott. Mindazt amit Erdély, népi mélyeiből vagy régi iróinak örökségéből, felszinre hozni tudott, a magyar szellem mindig otthonosnak és a magáénak érezte. Ezt inkább keveseltük, mint sokaltuk. Sőt néha azt panaszoltuk magunk közt hogy az uj erdélyi irók átlaga tulságosan is szintelenül illeszkedik a mi pesti „nyugatos" kórusunkba. A regionálizmus szelleme ezeknél az íróknál, sajnos, egészen más formában jelentkezett. Éspedig a regionális öntudat formájában. Amely kedvezett a dilettántizmusnak, és nem kedvezett a kritikának.

*

Védekező kollektivitás. - Eszem ágában sincs hogy kritika tárgyává tegyem az ugynevezett „transzilvánizmust". Ezt történelmi szükségszerüség hozta létre és nemes lelkesedés fűti. Lényegében nem irodalmi fogalom. Az irodalomban a külön erdélyi öntudat még a transzilvánizmus fogalmának megszületése előtt kifejlődött. Kényszerüség szülte azokban a szomoru években mikor a kulturális kapcsolat Erdély és Magyarország között egyidőre szinte teljesen megszakadt. Az erdélyi magyar kultura magára maradt, s mint a mostohába került gyermek, kényszerült egyedül a maga erejéből fejlődni s boldogulni. Igy alakult ki az erdélyi irók közt is külön közszellem, amelynek természetes szerepe és feladata kezdetben csak egy lehetett: egymást bátoritani és gyámolitani. Mint Magyarországon Kazinczy korában, minden

költő vagy iró küldetést teljesített, akármilyen szerény volt is tehetsége. Nekem erről mindig az jut eszembe, mikor kis hegyi kertemben töltést csináltam: mennyire örültem amint az első eső után a friss földtermést fölverte a gaz! Ez erősitette a töltést, s a sivár, csupasz talajt az élet szinébe öltöztette.

Ahol a pusztaság fenyeget, ott öröm a fü, akármilyen alacsony, s még a kórót is virágszámba vesszük.

Ezek az idők elmultak már; de a „mentalitásuk" valahogy megmaradt. Megmaradt az erdélyi irókban a védekező kollektivitás szelleme, az az összetartás mely nem annyira irodalmi mint politikai közösségeket szokott áthatni, s mely tagjainak minden támadás ellen védelmet biztosít. S minthogy ebben az összetartásban nem az irodalmi érték, hanem az erdélyiség a döntő tényező, a kritika könnyen támadásnak minősül. Az erdélyiség maga fémjelzésnek és irodalmi nemeslevélnek számit. Megmaradt az a megszokás mely még a legszegényebb erdélyi irásban is a nyelv és szellem elnézést és hálát követelő szolgálatát látta. Egyszerüen a másodrangu irástudást, vagy ép az irodalmiatlan giccset látni benne - s pláne még az egész erdélyi irodalomnak bizonyos hiányaira és lejtőire rámutatni: ez valóságos szentségsértésnek tűnik föl! S egy magyarországi folyóirat részéről legalább is *casus belli*nek! S ha erdélyi iró követte el: árulásnak!

*

Presztizs és minőség. - Ilyenforma az erdélyi gondolkodás; de a magyar kritika nagy hibába esnék, ha engedne annak a szuggesztiónak, amely ebből a gondolkodásból árad. Maga az erdélyi irodalom sem köszönné meg ezt az engedékenységet. Hisz fejlődésének oly pontjára jutott már, melyen az ily kritikai *salvus conductus* elég kétes előny. Irodalmonkívüli erők hozták létre; de csak irodalmi erő, a saját belső gazdagsága, tarthatja fönn az elfáradás és közöny veszélyei ellen. Csak az irodalmi érték tarthatja fönn, az pedig elvész és elapad a kritikátlan termelés unalmában. Panaszokat hallok az erdélyi közönség közönyéről, mely únja a saját iróit, s magyarországi vagy fordított könyveken kap. Az erdélyi könyvnek állnia kell a versenyt, tisztán belső értékére támaszkodva; s így állnia kell a kritikát is.

Méginkább állnia kell ha a magyarországi piacot ambicionálja. *Salvus conductus*a végkép érvényét veszti, mihelyt a pesti könyvkereskedő kirakatában megjelent. Semmi kíméletre nem tarthat többé igényt. Erdélyisége presztizsével ugyis előnyben van a hasonlórangu magyarországi származásu könyv fölött. S ennek a presztizsnek elsősorban a léhább és olcsóbb termékek látják hasznát. A közönség mindig kap a könnyün... Hát még ha azt ilyen presztizs is támogatja. Amelyet nem igen tud az irodalmitól megkülönböztetni.

Szabad-e hogy a kritika ennek a presztizsnek még meg is adja az irodalmi szentesitést? Evvel hozzájárul a közönség megtévesztéséhez. S az irodalmi fémjelzések meghamisításához. A háboru utáni erdélyi irodalmat rendesen csak önmagában szokás tekinteni. Ideje volna egyszer a magyar irodalom egységében, s arra gyakorolt hatásában is vizsgálni. Ez a magyar kritikus természetes joga és kötelessége. Az erdélyi irodalom hatása a magyar irodalmi életre nem egy tekintetben üdvös volt. Friss példáját adta egy romlatlanabb, lelkesebb és szabadabb irodalmi szellemnek, erősítette az irodalom fontosságának tudatát, megtanított a magyar kultura ügyét különválasztani a politikai határok és lehetőségek esetlegeitől. De igen könnyen lehet hatása káros is, ha elbátortalanítja a kritikát s olcsóbb és szórakoztató, nem egyszer gyenge minőségü termékeit is a komoly irodalmiság nimbuszával küldi piacunkra.

Könnyü és szórakoztató irásokra bizonnyal szükség van. Bizonyos az is hogy az erdélyi irók könnyü fajsulyu műveikben is többnyire igen tisztességes szándékkal és eszközökkel szórakoztatják a közönséget. Már témáik is magasabbak és intelligensebbek mint amilyenek általában a könnyü regény témái szoktak lenni. Történelmi helyzetük komolysága a komo-

lyabb, történelmi és világnézeti témák iránti érdeklődést nevelte föl bennük. De épen ezek a komoly és „művelt" témák alkalmasak arra hogy a közönséget csalódásba ejtsék. S mihelyt erdélyi könyvről van szó, szívesen és szinte szándékosan csalódik maga a kritikus is. Igy kerülhetnek aztán a jószándéku és felületes, olcsó kulturával pompázkodó feuilleton-regények a jámbor olvasók és tájékozatlan irodalomkedvelők „köztudatába", sokszor nagyobb hangsullyal mint az igazi irodalom standard-művei. Kérdezni lehet, fontos-e ez a köztudat? És fontos-e hogy például a *Stradivari* cimű erdélyi regény, ahogy mondják, több példányban fogyott a pesti piacon mint a legjobb magyarországi könyvek nemtudomén hány százaléka együttvéve? A példányszámot nem kell sajnálni még Courths-Mahlertől sem. A tömegek közt még a ponyva is bizonyos hivatást teljesíthet; s aztán nemcsak a *Stradivari* fogyott nagy példányszámban, hanem a *Fekete Kolostor* is, aminek csak örülni lehet. De a *Fekete Kolostor* erdélyi bélyeg nélkül is az volna, ami! Nincs-e valami irodalomellenes abban a közszellemben és kollektiv „sugallatban", amely a giccset ugyanavval a presztizzsel viszi előre, mint a remeket s amely a kritika ellen kollektive háborodik föl és azt kollektive kikéri magának?

*

Erdélyi csillagok. - Mindez nem kritika akar lenni az erdélyi irodalom ellen. Csak védőbeszéd a kritika szabadsága *mellett.* Az erdélyi irodalomról elhangzott kritikával én nem mindenben értek egyet. A fölvetett kérdések némelyikéhez - mint például az erdélyi irások „társadalmi" hatásának kérdéséhez - hozzá sem tudok szólni. De elszomorít az hogy magyar irók védekező csoportban tarthatnak össze a magyar kritika ellen, s kivált még hogy erdélyi irók a magyarországi kritikában külföldről jött támadást láthatnak. „Külföld" politikai fogalom; a kulturának semmi köze az országhatárokhoz. Ahogy már mondottam: magyar irodalom csak egy van, egyetlen föld, melynek termő talaja a magyar nyelv.

Ebből a talajból hajtottak ki az erdélyi magyar irások és a magyarországiak egyformán. A régi erdélyi irók még sokkal messzebb voltak magyarországi társaiktól, mint a maiak. Politika és vallás, háborus és közlekedési okok szinte még tudomásukat is elzárták egymástól: egységes magyar irodalom ekkor még létezni se látszott. Az a székelyes-franciás kis literatura amely Erdélyben a fejedelemség korában kivirágzani kezdett, mégis édes és spontán hajtása a magyar nyelv közös talajának, mely a Királyhágón inneni ország késő virágait is megtermékenyítette. Az Aporokat és Mikeseket, minden különös erdélyiségükkel, a magyarországi iró époly joggal tekinti őseinek mint az erdélyi; nem is beszélve Pázmányról, akit a marosvécsi *Helikon* tízéves találkozója alkalmából kiadott *Erdélyi Csillagok* cimü könyv szintén az „erdélyi csillagok" közé soroz.

Én azt gondolom, hogy a „transzilvánizmus" leghelyesebb fogalmazásához épen ezek a gondolatok segithetnek; s az *Erdélyi Csillagok* irói sokhelytt közel állnak ehhez a fogalmazáshoz. A transzilvánizmus nem elzárkózni, hanem gazdagítani akar: erdélyiségében magyarságát őrzi és Európát gazdagítja. A transzilvánizmus a politikán tul és minden politika dacára kulturális nemzeti érzést jelent mely nem szétválaszt, hanem összekapcsol; az európai nacionálizmus formái között ez egyike a legszabadabbaknak és legemberibbeknek.

Ez a transzilvánizmus nem találhat jobb és szebb kifejezést az irodalomban, mint ha azoknak a nagy erdélyieknek hagyományait követi, akik egyszerre tudtak erdélyiek és magyarok és európaiak lenni, s erdélyiségükkel a magyarságot és Európát dúsabbá tették. Ilyen értelemben a marosvécsi Helikon nagyon jól választotta meg ünnepi kiadványának anyagát. Szivbeli örömmel olvastam ezeket az esszéket Erdély nagyjairól, noha egyik-másik némi provinciális naivsággal tulozza hősének európai jelentőségét, s szerzőik irástudása sem mindig tökéletes. Vannak köztük lelkes szakemberek irásai akik védtelenül esnek a frázisba és a képzavarba. De még ezeken is áthat valami igaz melegség és lira: egyiksem száraz, tudákos értekezés, s legtöbbjük hangja nagyon távol áll a felületes és fölényes ujságiró-tónustól is. A legjobbakat a

legjobb erdélyi irók irták, s némelyikük valóban szép példája a nagyközönség elé szánt ismeretterjesztő esszének. Hőseikről bizonnyal nem sok ujat mondhatnak, de annál több ujat és érdekeset tudnak mondani az erdélyi sorsról és lélekről, s a magyarsághoz és Európához való viszonyáról. Ezt példázzák a különös és tragikus erdélyi nagyok, akiknek sora a könyvben a hires Kolozsvári-testvérekkel kezdődik, a prágai Szent György-szobor alkotóival... őt követve vonulnak föl egymásután Dávid Ferenc, a hitujító, Misztótfalusi Kis Miklós, a nyomdász, a két Bolyai, matematikusok, Körösi Csoma, a világjáró. Sorsukban csakugyan meglepő párhuzam érződik; titánok ők, de Szizifusz is titán volt, s Prométeusz is, akit végül vadon sziklához láncoltak az írigy istenek. Mindegy hogy a szikla kaukázusi-e, erdélyi vagy tibeti. A sziklán is a fény szomjasai: „Erdélyben születni s Európát kivánni", mint az egyik esszé szerzője kifejezi. Ez végzetük az erdélyi iróknak is, akiket a kötet fölsorakoztat, Rodostó rabjától kezdve a legnagyobb magyar regényirón át egészen Ady Endréig, akit mint Pázmányt, e könyv szintén erdélyivé avat. Az az erdélyiség melynek példáit és hagyományait ez a névsor adja, sohasem lehet idegen a magyarsággal és Európával.

A NEMZEDÉKI KÉRDÉS VITÁJA

1935.

I.

Ami „megnyugtat”.

Halász Gábor nagyon érdekes cikket írt egy folyóiratban az *Európai Irodalom Történetéről*. De van ebben a cikkben egy különös passzus; lehetetlen nem idézni. „Megnyugtat” - mondja Halász - „hogy az életpéldán kivül semmisem következik belőle reánk; sem dogma amit vállalnunk kell, megvan a magunké; sem tanitás amit átveszünk vagy megtagadunk, megkapjuk azt másoktól; a személyiség radioaktivitása sugárzik felénk a könyvből” és így tovább.

Mennyi furcsa és jellemző elszólás! Előszöris világos, hogy a többes első személy itt egy generációt jelent, s a különös, hideg és védekező hang egy ifjabb nemzedék hangja az öregebbekkel szemben. Szinte követeli hogy fölfigyeljenek rá. Persze amit itt mond, az elsősorban engem személyileg érint. Hadd induljak hát ki ebből a személyi részéből a dolognak. Bevallom, az első érzésem valami értetlen csodálkozás. E hang ellenmondó s indokolatlan. Értem, ha valakit „megnyugtat” az hogy nem kell idegen dogmákat „vállalnia”; noha akkor sem tudom, mért van itt szükség egyáltalán a megnyugtatásra, mi okozta a nyugtalanságot, mi szükség ártatlan irodalmi fejtegetések olvastára mindjárt dogmát szimatolni s védekező pózba helyezkedni? De ami a dolgot főleg különössé teszi, az, hogy az írónak igazában nincs is kifogása a dogma mint dogma ellen. Hisz maga mondja, hogy az ő nemzedékének is „megvan a magáé”. S idegen tanitások átvétele ellen sem tiltakozik elvileg. Csak épen tőlem nincs szüksége a tanitásra, sem neki, sem nemzedékének; mert, ahogy kifejezi, „megkapják azt másoktól”.

Bizony elég csüggesztő ilyesmit olvasni az írónak, aki mindig táplál magában egy szemert a tanítóból is, s szeretné gondolatait áthagyományozni az ugynevezett utókorra. Nem szivesen látja, hogy tanításait a fiatalabbak *a limine* visszautasítják, s hatása elől tüntetőleg elzárkoznak. Hogy jóhiszemüen előadott komoly véleményeiben és gondolataiban nem hajlandók egyebet méltányolni, mint egyéniségének bukfenceit. Amiket esetleg megbámulnak, de akkor is szépen megmagyaráznak, személyi hajlandóságokból és „rögeszmékből”. S kivált hogy ez a magyarázat „megnyugtatja” őket: még örülnek, hogy a tanítást ilyenformán nem kell túlkomolyan venni.

Ahogy mondtam, az első érzésem a szomoru csodálkozás volt: miért tiltakoznak ezek a fiatalabb irók annyira épen az én gondolataim hatása ellen, s miért megnyugtató számukra, hogy a tanitást megkapják „másoktól”, s nem kell azt tőlem átvenniök? S amint az okokon tünődöm, sok minden jut eszembe. Végig gondolom Halász Gábornak és kortársainak viszonyát hozzám és az én nemzedékemhez, ugy amint az több éven át, furcsán, kialakult. Nem érdektelen irodalompszihológiai tanulmány. Gondolom, érdekelheti a közönséget is. Engem magamat pedig, amit e tanulmány során fölfedezek, az nemcsak „megnyugtat”, hanem akár arra is alkalmas, hogy büszkévé tegyen.

Noha épen nem tiszta öröm.

A nemzedék mint „komplexum”.

Először is: igaz-e csakugyan amit a fiatalabb nemzedék szószólója ilyen keményen szemembe mond? Igaz-e hogy ennek a nemzedéknek irodalmi dogmái olyan teljesen függetlenek az enyéimtől? Csakugyan „másoktól” kapták ők a tanitásokat, s gondolataimból rájuk „semmi-sem következik”? Irásaikból ennek épen az ellenkezője tűnik ki. Ha Halász Gábor cikkét olvasom, ebben épugy mint régebbi dolgozataiban, minduntalan fölismerem a saját gondolataimnak visszhangját vagy továbbfejlődését: még ahol a cikk éle ellenem fordul is. Majdnem azt mondhatnám: csak szinleg és részletkérdésekben fordul ellenem. A „dogma” amely szavai mögött áll, igazán nem látszik olyan veszedelmesen különbözni az én irodalmi dogmáimtól, amik az *Európai Irodalom Története*ben is kifejezést nyertek. Szellemi attitüdjét seholsem érzem egészen idegennek. Még mondatainak hangsúlyával is mintha olykor az én mondataimat idézné. Akárcsak az a másik irodalmi „vezére” nemzedékének, aki néhány év óta szinte minden irásában egykicsit engem támad és „revideál”, oly különös dühvel amely már igazán megtisztel... Nem furcsa helyzet-e mikor az iró-elődöt épen azok iparkodnak a nyilvánosság előtt ilyen tüntetőleg megtagadni, akiknek egész szellemiránya, minden irodalmi nézőpontja, műveltsége, sőt olvasmányainak iránya, és még irásainak stilusa is szinte átivódott az ő szellemének hatásával s gondolkodásának ízével? Micsoda ragályos betegség, s különös tanitványok! Akik nemrég még hangosan esküdtek a szegény mester zászlajára, s mindenesetre nagyon jól tudatában voltak szellemi tartozásuknak és leszármazásuknak... Minden elszánt tagadásuk mellett ehhez a leszármazáshoz maig sem lettek egészen hűtlenek. Tagadó és kicsinylő kijelentéseiket én teljes nyugalommal olvashatom: mert amit megtagadnak, akaratuk ellenére is tovább él bennük, s bár névtelenül s kicsit zavaros csatornákon át, valahogy mégiscsak elszivárog a jövőbe...

És persze semmise véletlen. Ez az elszánt és minduntalan megismételt nyilvános tagadás alig származhatik egyébből, mint a tartozásnak tulságosan is erős érzéséből. Ez a folytonos lázadás az eltitkolhatatlan függőség rossz lelkiismeretét árulja el. Fiatalok rendesen akkor lázadnak elődeik ellen, ha gondolkodásuk, nagyonis különböző azokétól, a *message*, melyet hoznak, nagyonis uj és forradalmi. A Halász Gábor nemzedéke különös példát ad az ellenkezőre. Ez a nemzedék lázad, mert nem tud belenyugodni abba hogy nincs miért lázadnia. Tagad magáért a tagadásért. Megtanult minden megtanulhatót, átvett egy súlyos örökséget, s tehetetlennek, szegénynek érzi magát a rászakadt gazdagságban. A tehetetlenség könnyen kelt irigységet, s hajlamossá tesz az önáltatásra. Ez a generáció ugy érzi, hogy a költészetben nehéz ujabbat és nagyobbat alkotnia, mint amit az előttejáró alkotott. Ez elégedetlenné teszi, és gáncsoskodóvá, önmagával szemben is. A próza, az esszé terére menekül; de itt is elődökre talál, akiknek gondolataitól nem tud szabadulni, akiknek öröksége teher módjára nehezedik rá. Fogyatékossági érzése valóságos kinzó komplexumként veti elébe a nemzedéki problémát. Valami irodalmi Oedipus-komplexum ez; avval a különbséggel hogy az apagyilkosság itt nem lelkifurdalás, hanem feladat. Egyszer már emlitettem az irodalmi trónörökléssel kapcsolatban az ókori Nemi papjait, akik csak akkor nyerhették el a papi széket, ha sikerült elődjüket meggyilkolniok. Halász Gábor és nemzedéke ezt a különös feladatot érzi maga előtt.

Nehéz és problematikus feladat; mert megölni a szellemi életben csak azt lehet aki már ugyis halott. Senkitsem lehet megölni amig igazán él - sőt benne él épen abban aki meg akarja ölni.

A nemzedék mint norma.

Egészen természetesnek találom hogy a generációs probléma épen annak a nemzedéknek irodalmi gondolkodásában jut különös jelentőségre amely többé-kevésbbé tudatosan érzi hogy alkothat ugyan kitűnő műveket, de lényegi megujulást az előbbi nemzedékhez képest, forradalmat mint az, nem remélhet hozni. A harc melyet ez az utánunkjövő generáció folytat,

nem a fiatalabbak természetes harca az érvényesülésért. Hisz az ő érvényesülésüknek semmisem állt az utjában. Mi nem gáncsoltuk el őket hivatalos nagyképpel és zárt pozíciókban, mint minket az előttünkvoltak. Sőt magunk segítettük őket a legjobban. Mi adtunk helyet nekik az irodalomban, s mindig szeretettel támogattuk előrejutásukat. Előre is jutottak, jobban mint mi magunk. Örülünk ennek, s annak is hogy a hivatalos Magyarországhoz s közéleti kivánalmakhoz ők jobban tudtak illeszkedni mint mi. Persze ez nem akaratukon mult: mi hiába is akartuk volna. Egy bizonyos: panaszra nincs okuk. Ami panaszuk mégis volt: azt épen már a fogyatékossági érzés hisztériája szülte.

Ez a fogyatékossági érzés szülte a „nemzedéki elmélet" hangoztatását is. Ami különben nem pusztán magyar, hanem európai jelenség. Hisz Európában mindenütt gyengébb nemzedékek léptek az irodalom szinpadára, az elmult nagy század utolsó irógenerációjának hatalmas alakjai után. S a generációs elmélet egykicsit párhuzamos a fajelmélettel. Amint a legyőzött és pozíciójukat vesztett fajok egyéb híjján magát a fajt igyekeznek ranggá és pozicióvá avatni: ugy avatják irodalmi ranggá és értékmérővé ezek a magukat gyengének érző generációk magát a generációt - a generációhoz-tartozást. A korszellem sugallatát követve a generáció is kollektív és hadakozó szervezetté válik, amelynek „megvannak a maga dogmái", s amelynek elfogultságai „kötnek és köteleznek". Az elfogultság nem is bűn többé, sőt dicsőség és kötelesség, ha ennek az ifjabb nemzedéknek dogmáiból és irányzataiból következik. De azonnal megbocsáthatatlan rögeszmévé válik és bűnös elfogultság bélyegét kapja minden vélemény mely az idősebb generáció szellemiségét árulja el. Bizonnyal voltak és vannak elfogultságok bennünk öregebbekben is. De mi azt tartottuk dicsőségünknek ha azok fölébe tudtunk emelkedni, s gondolkodásunkat sikerült függetleníteni minden generációs megkötöttségtől. Az uj nemzedék szerint azonban ilyen, nemzedéki korlátoktól független gondolat nyilván nem is létezik, vagy ha mégis létezni mer, akkor az „szigoruan magánügy".

Ilyen magánügy Halász Gábor szemében az *Európai Irodalom Története*: egyszerüen azért, mert itéletei nem generációs ítéletek. A kritika melyet a könyvre alkalmaz, teljességgel generációs kritika. Minden szempontja generációs szempont, s még a tizenkilencedik század egyes iróira vonatkozó véleményeket is a generációs közvélemény szemüvegén át vizsgálja fölül. A generáció itt normává, mértékké, esztétikává lett. Az imént azt irtam, hogy Halász Gábornak s legjobb kortársainak irodalmi attitüdjét és dogmáit nagyjában nem érzem idegennek a magaméitól. Van mégis egy dogmájuk amely mindenesetre teljesen idegen mindattól amit én valaha hittem, és, ahogy mondani szokás, hirdettem; s ez épen a generáció mértékké és értékké emelése. Ez az egy elég hogy őket ellenmondásokba sodorja, s egész gondolkodásukba bizonyos zürzavart vigyen.

Megkisérlem ezeket az ellenmondásokat kicsit kitapogatni. A kép melyet ilymódon az egész nemzedékről festek, bizonnyal igazságtalan és egyoldalú. Ahogy az a kép is melyet e nemzedék kritikusai a mienkről festenek, gyakran bevallottan s programmszerüen igazságtalan. Hidegségemet ők nem vethetik szememre: ez az az „elfogultság, amely köt és kötelez". Próbakép egyszer a saját mértékeikkel mérek. Az enyimekkel talán máshogy ütne ki: kedvezőbben. Egy nemzedék értéke az én szememben nem függ az előzővel való szembenállásának szögétől. S én nem egy költőjét ennek a nemzedéknek igazán szeretem. És sokratartom. De itt nem is annyira a költőkről van szó. Inkább a kritikusokról: a „kritikai nemzedék" kritikusairól, akikben ez a „generációs tudat" dolgozik s termi különös ellenmondásait.

Nemzedéki elmélet és konzervativizmus.

Az ellenmondások épen magának Halász Gábornak gondolataiban a legszembetűnőbbek. Ő az aki legtipikusabban mutatja nemzedékének azt a jellegzetes vonását, melyet jobb szó híjján konzervativizmusnak nevezhetnék. Ez a nemzedék karakterére és hajlamaira nézve igazán

távol van attól, hogy forradalmi legyen. Még reformtörekvései is igazában konzervativ törekvések, s jelszavuk az lehetne: „mentsük ami menthető!" Szellemük adottságai az ujitás helyett a tanulásra, az örökség fölhasználására, az elért eredmények számbavételére utalják őket az irodalomban is. Kedves műfajuk, mint mondtam, az esszé, s forradalmi világnézetü költőik is hagyományos formákhoz térnek vissza.

Halász Gáborban tökéletesen tudatos nemzedékének ez a konzervativizmusa. A hajlamból ő csinált legvilágosabban programmot. Irásaiból ultratradicionális világnézet, s valami neoklasszicista irodalmi felfogás árad. Nyilvánvaló, hogy az én irodalmi gondolataimnak is konzervativ oldaluk érintett benne leginkább rokonhurt. Ezt „termékeny konzervativizmusnak" minősíti most is. S ezt a jelzőt bátran lehet az ő konzervativizmusára is alkalmazni, mindaddig amig következetes marad önmagához, s az irányok és eszmék változásai közt arra fordítja a figyelmet, ami legalább az irodalomban független-érvényü, maradandó és továbbtenyésző.

De mi lesz ebből a konzervativizmusból, ha a nemzedéki szellem veszi át a diktaturát? A nemzedékeknek kétségtelenül megvan a maguk kollektiv ízlése, megvannak a divatos véleményeik, jelszavaik és itéleteik. Ami az irodalomtörténeti ítéleteket illeti: minden nemzedéknek megvannak például a kedves irói, s megvannak pillanatnyilag lebecsült és divatból-kiment csihásai is (ahogy a német mondja: *Prügelknabe*). Nagy hiba lenne ha az irodalomtörténetiró döntő ítéletként tekintené valamely nemzedéknek ilyen közhangulatát, amelyet a következő nemzedék változott hangulata már megcáfolhat. Kétszeresen így van ez a közelmult irodalmára vonatkozólag, mikor a szellemekben még nem ültek el a friss reakció hullámai. Ramon Fernandez egy Meredithről szóló cikkében beszél az „irodalmi halhatatlanság purgatóriumáról", amelyen a legtöbb nagy iró keresztülmegy, rendesen a halála után következő időkben, néha már előbb is. Meredith most szenvedi dicsőségének purgatóriumát az ifjabb generáció körében, s Halász Gábor kiméletlenül bennemarasztalja ebben a purgatóriumban. Vajjon a *dernier cri* jólinformáltsága, az *up to date* vélemények előtt való pontos meghódolás konzervativ erények-e? Mindig sajnálom, ha az irodalmár nemes sznobizmusa ehhez a legolcsóbb és legmulóbb arisztokráciához szegődik: az időpont arisztokráciájához. Halász Gábor bizonyos megvetéssel beszél a „korszerü átértékelésekről", s maga mégis beleugrik ezeknek az átértékeléseknek. Ha irodalomtörténetet irna, abban alighanem röviden járna nemcsak Meredith, hanem az egész Viktória-korszak, melynek az irodalmi tőzsdén ma csakugyan *baisse*je van. Én nem mondom hogy ez a *baisse* nem érthető vagy jogos. Magam is magyarázgattam a könyvemben. A nagy korszak tulérettsége, polgári elégültsége és veszedelmes tökéletessége szükségessé tette a reakciót. De azért mégis nagy korszak volt ez, tökéletes meghamisítás egyszerüen a reakció szemeivel nézni. S ahogy legnagyobb szellemeiben maga is már folytonos reakció volt önmaga ellen, ugy másrészt az utánajövő kor sem szabadulhat hatásától, akármennyire gyűlöli is és lázad ellene. Mindez csak egy példa amely megvilágitja a Halász Gábor önellenmondását is. Hiszen ő maga írja hogy „a közvetlen hagyományokat nem lehet egyszerüen megtagadni".

Ugy van: a közvetlen hagyományokat nem lehet egyszerüen megtagadni. Ez nem sikerülhet Halász Gábornak és kortársainak sem akiknek számára a közvetlen hagyományt mi öregedő bátyáik jelentjük, magával avval a ténnyel hogy vagyunk és előttük vagyunk. Annál kevésbbé mert ők maguk érzik legjobban hogy nem sikerülhet. Ahogy mondtam: józan, óvatos és tanulékony generáció ez, amilyenre a magyar szellem életének ép ma szüksége is van. Sok tekintetben kitünő generáció, minden fogyatékossági érzése mellett is: tökéletesen hivatott érteni, óvni, kiteljesíteni, a kor igényeihez alkalmazni s jövendő koroknak átszolgáltatni mindazt amit mi továbbadtunk neki. De lázadó gesztusai furcsa paradoxonként s önmagukat meghazudtolva hatnak. Mintha valami hiányt akarnának, ahogy mondani szokták, „tulkompenzálni" a lázadás folytonos vágyával és ábrándjával. Némely idegorvosok szerint a vágy-

álom is tulkompenzálás. E „fiatalok” egy uj józanságnak, s a hazugság és romantika megvetésének pózában járják a világot, kegyetlenül szeretnék leálcázni az emberi önáltatást, s vágyaik legbenső templomában mégis egy romantikus, sablónos irodalmi recept szerint elképzelt, lázadó, mindent fölboritó és senkitől sem függő fiatalság önáltató s hazug képe lebeg. Néha azt képzelik hogy lázadásuk már meg is történt. „A tiltakozásunk támadó volt” - irja Halász Gábor - „világnézetet, morált, esztétikumot göngyölített föl szenvedélyes rohamával. Merev szembeállításokkal dolgoztunk, és a meglepő ellentétekből diadalmasan csiholta ki a türelmetlen fiatal intellektus uj igazságait”. Hökkenve kérdezzük: melyek azok az uj igazságok, mikor történt a szenvedélyes roham, és hol vannak a meglepő ellentétek? Volt-e valaha generáció; mely ennyire nem ismerte önmagát?

II.

Különös, mennyi félreértést kölykezhet még a legjóhiszeműbb vita is. Először is igaz-e hogy én Halász Gábort és nemzedékét az eredetiség hiányával „vádoltam”? Hogyan lehetett ezt igy érteni? Hisz én világosan és szószerint megirtam, hogy „egy nemzedék értéke az én szememben nem függ az előzővel való szembenállásának szögétől”. Én csak dicsérőleg beszéltem a Halász generációjának okos konzervativizmusáról, tanulékonyságáról, örökségőrző erényeiről. Én épen „lázadó gesztusaikat” furcsáltam. Nem mintha a lázadást magát, mint afféle „iskolamester” elvileg helyteleníteném. Hanem mert ezek a gesztusok az önismeret tökéletes híjjára vallanak, fogyatékossági érzésből származnak és önmagukat hazudtolják meg. Amit igazában a szemükre vetettem, az nem az eredetiség hiánya, hanem az önismereté és önmagukhoz való őszinteségé.

Az eredetiség hiányát ők maguk vetik, ugy látszik, önmaguk szemére. Persze titkon és tudat alatt. De sok minden elárulja. Például ép a megokolatlan lázadó gesztusok. S az a különös érzékenység amivel mindjárt és mindenben eredetiségük elleni merényletet vagy „vádat” keresnek. Vagy mindakettőt egyszerre. Halász panaszkodik hogy keveslem az „eredetiségüket”. S pár sorral tovább már azon panaszkodik, hogy sokallom, s iskolamester módjára el szeretném fojtani. Az ellenmondás nem bennem van. Én nem tartom kötelezőnek a forradalmat minden uj nemzedék számára. Sem lehetségesnek. De nem is látok a Halász Gáborék utjaiban semmiféle forradalmat. Itt nem Goethéről van szó, akinek nyomában a romantika lázadó hada fölrobogott. Halászékat a romantikusokhoz hasonlítani, majdnem oly visszás dolog mint egy mai költőt Goethéhez. (Ami vagy képtelen hódolat, vagy nem egészen méltányos fegyver.)

Hogy Goethe „nem akarta befolyásolni a kísérletezőket”? Vajjon? Egyszer például kijelentette, hogy nem adja elő színházában a Kleist vad darabjait, „még, ha fél Weimar kívánja is”. Ez talán nem volt befolyásolás? Dehát minden iró befolyásolni törekszik azokat az irányokat, melyeket helyteleneknek lát! Ha szelídebb eszközökkel is: például mikor kritikát ir. Maga Halász Gábor sem tesz kevesebbet. Ő, aki olyan sokat tart a kritika szabadságára, nekünk, idősebbeknek, nem engedi meg a kritikát? Az ifjabb nemzedék fölül áll talán a kritikán?

Én ha valakit valaha irodalmi dolgokban befolyásolni akartam, mindig csak kritika által akartam. Ehhez pedig jogom van, melyről nem mondok le. De ép Halász Gáborékat még igy se nagyon akartam befolyásolni. Hisz irányzatukban szinte a magaménak folytatását láttam. Nem is irodalmi irányuk ellen szólaltam föl. Csak egyes különös kijelentéseik ellen, melyek ok nélkül védekeztek, s még oktalanabbul támadtak. Különösnek találtam, hogy ellenem érzik szükségét ennek a védekezésnek és támadásnak. Kutattam az okát. Érthetően érdekelt. Cikkem Halász Gábor egy mondatából indult ki, mely tüntető daccal vágta szemébe az

idősebb kortársnak: „nem tanultunk tőled semmit!” Az egész cikk ennek az egy mondatnak felelt. Halász most kimagyarázza ezt a mondatot. Csak egy speciális kérdésre vonatkozott, a tizenkilencedik század viszonyára előzőihez. S nem is az egész nemzedék nevében szólt. Többesszáma csak *pluralis majestaticus.* Eszerint mindaz, amit hozzáfüztem, tárgytalan. Az egész cikkem tárgytalan. A támadás, amelyre feleltem, nem történt meg. Tagadhatatlan, a Halász válasza sok félreértést tisztáz...

Dehát hogyan lehetséges ily félreértés? Egy írásmű mondatai nem külön és elszigetelten szólnak az olvasóhoz, hatásuk függ az összes többi mondatok hatásától. Légkörük van, *aurájuk,* s ez a légkör színezi és módosítja értelmüket. Ez vezeti a megértést vagy félreértést. Halász mondatainak légköre gyakran ködös. A ködöt ezuttal a „nemzedéki elmélet” háttere süríti. Minden elmélet ködöt csinál, amely önkényes abstrakciókat kényszerít a valóságra. A „nemzedék” ilyen önkényes abstrakció, épugy, mint a „század”, és Halász irodalomszemléletének még több más kedvelt rekvizituma is. A stilus mindig megfelel a gondolkodásnak. Halász stilusa is szivesen göngyöli az éles és kemény valóságot bizonyos abstrakt és puha ködbe. Ez mindenesetre könnyebben formálható, hálásabb anyag. A kritikus ennek formálásában éli ki elvetélt művészi ösztöneit. Irása szépségének sokszor használ ez. De semmiesetre sem használ érthetőségének. Vagy, pontosabban kifejezve, egyértelmüségének.

A „nemzedéki gondolatot” azonban bajos lenne másfajta, kevésbbé burkolt nyelven hirdetni. Hamar kiderülne hogy ennek a gondolatnak kevés a valóság-alapja. Nem kérdem most, kiket tekint Halász az uj nemzedék tagjainak, kik az abstraktum konkrét hordozói, s micsoda kollektivitást képzel e nagyonis külömböző iró-egyének közt. Noha ezek is eléggé zavarbaejtő kérdések lehetnek. De Halász maga fölvet egy másik kérdést. Megpróbálja, mintegy védekezve körvonalazni az uj nemzedék külön hivatását, sajátos feladatát, amely elválasztja a mienktől, s szembefordulását igazolja. „A nyugodt birtoklásból a mi tudatunkban izgalmas probléma lett, magának az őrzésnek és átmentésnek a gondja, a tiszta irodalom, az izlés, a humánum uralmának ujraalapozása a változott körülmények között. Kell-e több ujság hogy egy uj raj elindulhasson?” Nem, még ennyi sem kell; s ez az ujság külömben nem várta meg az uj rajt. Az őrzés és átmentés gondja minket is izgatott, emlékeinknél fogva talán még égetőbben és még fájdalmasabban, mint az ifjabbakat. S mindenesetre sokkal hamarabb: mióta az „irástudók árulásának” problémája felvetődött. Ez nem az az ujság, amely a lázadó attitüd jogát megadná. Dehát „az indulók szerepköre hogy hivatást érezzenek, ha igazolatlanul is.” S „a hivatásérzés már önmagában kegyeletlenség az előttünk voltakkal szemben”.

Ha ez nem csupán paradox, vagy freudi elszólás: ennyi kegyeletlenséget mindig szivesen látunk az ifjabbakban. De nem látjuk szívesen, hogy ki akarják osztani számunkra a „szerepkört”, korosztályok szerint sematizálni az irodalmat, megkülönböztetni a feladatokat, mintha nem lenne minden feladat mindenkié, aki meg tud birkózni vele. Némely öreg soha nem éri el azt a „belső érettséget” ami némely fiatallal veleszületik. S a „továbbkérdezés szenvedélye” nem alszik ki az íróban, ha iró, haláláig. Nem a fiatalság privilégiuma az. Az iró mindig egyén s csak egyénileg lehet megitélni. A fiatal épugy egyén mint az öreg, s csak egyéni értékei avathatják iróvá, sohsem a *numerus.* Mint iró csak egyén s nem *numerus.*

Az irodalom nem politika, s nem tűri a politikai gondolkodást. Itt nincs szó rohamcsapatokról és történeti pillanatokról. Itt csak jó és rossz írókról van szó. Az irodalmi gondolkodó sohasem ejtheti mérlegbe a rossznak helyzeti előnyét a jó fölött. S itt nincs szó közügyről és magánügyről sem. Minden jó mű közügy és minden rossz mű magánügy. Micsoda ok lehetne rá, hogy az idősebbek műve (ha jó mű), s harca (jó ügyért és töretlen erővel) inkább legyen magánügy, mint a fiataloké? Ilyesmit állítani époly felelőtlen, mint azt hogy „Goethe nem akarta befolyásolni a kisérletezőket”. Felelőtlen, de nem minden pártosság nélküli, s komoly hangsulyával alkalmas a megtévesztésre.

Halász gondolata, igazi célzatában, ott leplezi le magát, ahol alkalmasnak véli az egész idősebb generációt minden eshetőségre, s még ha bármilyen remekműveket irnának is még hátralevő napjaikban, egyszersmindenkorra mintegy skartba tenni. „Ha szabad evvel a megkülömböztetéssel élnem", mondja, „irodalomtörténeti feladatukat betöltötték, bármennyi tennivalót lássanak maguk előtt, és bármilyen remekművek szülessenek aktivitásukból". Egykicsit persze homályos, mi az a megkülömböztetés, amelyről beszél. Ahogy mondtam, Halász ritkán beszél egészen világosan és egyértelműen. De amennyire kivehető, ugy látszik, az irodalomtörténetet külömbözteti meg az irodalomtól. Mintha az irodalom igazi életét valami politikai vagy irodalompolitikai, talán generációs harcokban és eltolódásokban látná, s nem magukban a művekben, az alkotásokban. Ami a saját vallott elveivel is ellenkezik. Az irodalmat megkülömbözteti a remekművektől. Nem, evvel a megkülömböztetéssel nem szabad élnie.

Mosolyogva olvastam azt a passzusát ahol kinevez bennünket „hivatalos irodalomnak". De büszke örömmel és sok megnyugvással olvastam cikkének azokat a szép részleteit, ahol a nemzedéki „beállítottság" nyügétől pillanatokra megszabadulva, komoly és olykor mélyenjáró irodalmi eszméket vet föl s reánk, öregebb kortársaira is objektiv és nemes szavakat talál. Cikke nemes és gyarló elemekből van összegyurva, mint minden ami emberi. Nemes és gyarló elemek alkotják a nemzedékeket is; ritkán lehet valamely nemzedékről sommás ítéletet hozni, s akkor is számolni kell a kivételekkel. Az irodalmi nemzedék egyének csoportja s nem homogén tömeg. Ha a közös történeti élmények valamely kapcsot formálnak is a kortársak között: vannak más kapcsok, melyek az egyeseket olykor szorosabban füzik előzőikhez mint kortársaikhoz, s keresztmetszet helyett az irodalmat hosszmetszet irányában tagolják.

Nekem sem lehetett hát célom e cikkekben az ifjabb generációt együtt és sommásan megitélni. Annál kevésbbé elitélni. Azt hiszem, az idősebbek közül senkisem becsüli ezt a generációt általán többre mint én, aki legkiválóbb tagjait szinte oldalam mellett láttam fejlődni, sokszor valóságos apai izgalommal. Bizonyos hogy izgalmamra nem hoztak ők szégyent. Igaz, ha már valami közös itéletet kell formálni róluk, hogy nem forradalmi nemzedék ez. De nem is epigon nemzedék. Java költőik legalább távol állnak az epigonságtól. S amely ilyen költőkre tud rámutatni, annak a nemzedéknek nincs oka a kisebbségi komplexumra. Kritikusaik is, nagyobb műveltségükkel, általános érdeklődésükkel, szellemesebb irásmódjukkal, kétségkivül uj lendületet adtak az esszé műfajának. Ők is kitűnőt alkotnak mindannyiszor, mikor eszmei viadalaik arénája köré nem a könnyű teóriák nagyképű gőgje emel sorompókat. Hanem az elfogulatlan itélőképesség, az elméletmentes igazságszeretet s a gondolatok felelősségének érzése.

KOSZTOLÁNYI

1936.

A költő aki eltűnt közülünk, fiatalságom első barátja volt. Ezt talán nem kellene itt említenem, személytelenül kellene róla írnom. Kit érdekel, hogy mi volt ő *nekem*? Arról van szó, mi volt mindnyájunknak, a *Nyugat*nak, a magyar irodalomnak, az egész magyarságnak... Barátságunk különbenis osztozott az „ifjúkori barátságok" rendes, szomoru sorsában. Eltávolodtunk, bár ez mindakettőnknek fájt; félreértések is estek köztünk, amiket a régi szenvedélyes rajongás emléke csak nehezített. Később a felhők eloszlottak. De az óra már délutánra hajlott, a reggeli friss, forró ragyogás nem tért vissza többé. Betegsége még messzebb vitte tőlem. Míg most a halál egyszerre megint közel hozta.

Mintha levetett volna valami álcát, úgy lép megint elém, visszafiatalodva, ahogyan legmelegebb éveinkből emlékszem rá. Olvasom régi leveleit, amiket hajdan oly izgalommal vártam s ugy kaptam ki a póstás kezéből, mintha szerelmes levelek volnának... S hirtelen azon fogom magam, hogy megragad a régi izgalom, szeretnék ujból írni neki, fölvenni a régi fonalat, kiönteni a szívemet, mint ifjan... Micsoda naiv giccs: ő már azt sohasem olvasná! S ő már előre megfelelt mindenre, előre és végleg. Személytelen, mindenkihez szólva, ahogyan csak megfelelhet az élet kérdéseire egy ember, akinek sikerült kifejezni magát. Egy író.

Az ember elment, az író itt maradt. Ami belőle az enyém volt, külön az enyém, az eltünt. S elvitte magával az én életemnek egy darabját is; egykicsit én is meghaltam vele. De most nem rólam van szó, s nem arról, ami elmult. Az író élete nem múlik el, csak befejeződik, elkészül mint egy könyv. Ez épen annyira kezdet, mint vég. Tedd el a fiókba a személyedhez címzett régi leveleket, s vedd elő azt a mindenkinek szóló nagy levelet, művét. Az mindenre felel s mindig időszerü. Őszintébb is, mint a legbizalmasabb magánlevél. Könnyeidet az elköltözöttért, aki nem hagyta meg címét, tartsd meg magadnak. A nagy levélen rajta van szellemi adressze; immár örök és változhatatlan, mint egy állócsillag helye az égi mappán.

Ez mind igaz; de mily hamisan hangzik mindez, ha őrá gondolok! Ugy érzem, hogy itt áll mögöttem, beletekint az irásomba, neveti páthoszom, s ingerkedve ismétli jelzőimet. „Időszerü"? „Őszinte"? „Mindenkihez szóló"? Hirtelen elszégyellem magam. A jelzők csakugyan rosszak; noha a szavaknak ezer értelmük van. Igaz minden lehet. A nagy feladat: *jellemzőt* mondani. Ez volna egyedül méltó hozzá, az egyetlen, ami őt is érdekelné. Szinte látom feszülő figyelmét, mint valami jó mesterségbeli torna előtt. Megfogni lényét, körülirni, bekeríteni! Megtalálni a legpontosabb kifejezését. Szuggerálni a nyelv kitanult mágiájával... Ha ő volna a helyemben!

S egyszerre érzem, mily más vagyok, mint ő! A feladat nem tud ugy izgatni, ahogy őt izgatná. A torna, a mesterség ópiuma nem igér számomra megnyugvást és paradicsomot. Elborítanak az érzelmek, a gátlások. Nem - nem tudok személytelenül szólni róla, mint a csillagász a csillagokról. Halála óta már egy hónap eltelt, de én még nem tudok halottként gondolni rá, aki egy más világ lakója. Küzdök vele s mérkőzöm, mint társsal; minden szavam magamról vall.

Ez az egyetlen mód, ahogyan beszélhetek róla: magammal kapcsolatban, magamhoz mérve, magamon át. De ezt talán ő is így jobban szeretné. Hisz az életét szerette, élni kivánt! Ugy érzem, ahogy én meghaltam egy kicsit benne, ő viszont tovább él bennem, közös multunknál fogva! Nagyon küzdelmesen, s egyáltalán nem a halottak módjára. Ugy beszélek róla, mintha magamról beszélnék, ennenmagam határairól és korlátairól. Nagyon külömböztünk, noha az első pillanatban megállapítottuk, hogy teljesen egyek vagyunk: „szellemi ikertestvérek",

ahogy fiatal s még rajongó barátom az első elragadtatás lázában írta. Testvérek csak a vágyakban és eszményekben voltunk. De ezek még fontosabbnak látszottak számunkra, mint a tények és adottságok.

Mindaketten vágytunk a világ teljes átélésére és kifejezésére. A kifejezés eszközét a nyelvben kerestük, a magyar nyelvben; melyet mindketten imádtunk; de elégedetlenek voltunk azzal a móddal, ahogyan ezt az eszközt idősebb kortársaink használni tudták és merték. Korunk magyar irodalmát megvetettük; halványnak, nyavalygónak, illatos selyempapirosok zizegésének tűnt föl előttünk majdnem minden, amit ebben az időben magyarul írtak. Erősebb példákért a multhoz fordultunk, főleg a mult utolsó nagyjához, Arany Jánoshoz. De körülnéztünk a messzeségben is, a külföldön, megismertük a századvég dekadens vágyakozását, mely az ujra, soha nem ismertre szomjazott.

Tudatosan tűztük ki feladatunkul irodalmunk fölgazdagítását. Erősebbé, modernebbé, tartalmasabbá akartuk átformálni. Fiatalkorunk dacára teljesen tisztában voltunk a céllal; de másmás út vonzott. Kettőnk közül ő volt a józanabb, gyakorlatibb. Az írói mesterség hőse, akivé lett, már korán jelentkezett benne. Szilárdan megvetette lábát a hagyományban, s makacs munkával akarta kiharcolni az állandó ihletet. Eszménye Arany volt, Flaubert, Stendhal és a parnassienek. Esztétikáját én is elfogadtam, de levontam belőle a végső következéseket. Szakítottam a költészet regényes konvencióival és gúnyolva beszéltem az ihletről. Viszont teljesen ki voltam szolgáltatva az ihletnek, amelyben nem hittem. Sohasem tudtam rabbá tenni, mint ő; kedvemre idézni s rendelkezni vele, akár a mese hőse a szolgáló szellemekkel, melyek egy gyürüforgatásra megjelennek. Neki mindig rendelkezésére álltak; elkisérték az ujságirás robotjába; segitő sugalmuk tökéletes műremekké emelt egy-egy röpke cikket, levelet, riportot. Ő valóban megtörte a paripát, keményen kilovagolva, hogy minden lépése tánc lett. Az írás munkafegyelmét számtalanszor jobban bírta, mint én, kinél a görcsös erőfeszítéseket hosszu csüggedések követték. Zsenge barátságunk folyamán mindig ő volt a biztató, a bátorító: noha fiatalabb nálam, s maga is a lelki kataklizmák korát élte.

De ő szilárd talajt talált a hagyományban; és pedig nemcsak az irodalmi, hanem az életbeli hagyományban is. Hamar kiábrándult a divatos modern jelszavakból, s valósággal fölháborodott egy alkalommal, mikor Arany János nyelvét „dekadensnek” mertem nevezni. Pedig közel állt hozzá a dekadens életérzés; az ősökben azonban erőt és egészséget akart látni. Erőt és egészséget látott az életben is, melyet többre becsült az irodalomnál; a valóságban, melybe ugy fogózott, mint iskolába adott ideges gyermek izmos és paraszt apjába. Melegen érezte a tények erejét, a mult hatalmát, az élet ősi, örök folyásának szépségét és változhatatlanságát. Megejtette a hagyományok ellenállása; otthon, család, haza meghitt varázs módjára hatottak rá. Származás, örökség, vérségi emlékek s rokoni ereklyék kincset és ihletforrást jelentettek neki. Mig én gyermeteg daccal üzentem hadat a családi gőgnek, s egy ideig még nevemet is, familiám nagy megütközésére, tüntetve s mintegy demokratikusan az ősi irásmód ellenére írtam: ő büszkén viselte nemesi előnevét s szívesen emlegette ősfészkét s nagyapáit.

Gyermekek voltunk mindaketten; de kettőnk közül ő volt a felnőttebb gyermek. Ő volt az, aki nem báva elképzelésből és ifjui ábrándból indult ki, hanem az eleven és forró valóságból, amelyhez különösmód a társadalmi konvencióknak több közük van, mint a puritán igazságnak és logikának. A megállapodott, s megállapodásszerü emberi életformák, amelyeket legszebb költeményei később a lét mélységeinek, szerelemnek és halálnak eszméivel is társítani tudtak, olyasminek tűntek föl előtte, mint a versek rímei. A rím néha fontosabb, mint a tartalom. Igy fogadta ő el a konvenciókat és külsőségeket, s nem kereste hozzájuk az erkölcsi vagy értelmi igazolást. Álláspontja egy költő álláspontja volt. Míg én már akkor is dugdostam magamban egy szemernyit abból, amit ő utolsó idejében kissé megvetőleg *homo moralisnak* nevezett.

Egyek voltunk az arisztokrata és művészi világnézetben. De arisztokratizmusunk különbözött: én mindent az egyén erejére és érdemére akartam építeni. Toronybavonulásom egyúttal ítéletet jelentett, a logikátlan és csunya világgal szemben. Biró fia voltam s véremben az ítélkezés. Az ítélet jogát követeltem a költő számára; sohasem tudtam belenyugodni abba, amit eszem vagy igazságérzetem nem szentesített. Mindezt ő naivságnak érezte volna; s a köztünk lappangó ellentétet élesen kihozta egy évtized mulva a háboru nagy lelki megrázkódtatása. Ő éppen úgy iszonyodott vérontástól és barbárságtól, mint én. De elfogadta, mint az élet tényét, mely ellen hiába volna a lázadás. Hozzátartozik a nagy képhez és témához: ő csak szemlélő és ábrázoló lehet... Sőt volt talán művészlényének egy szöglete, egy rejtett ideg, mely önkénytelen még élvezni is tudta az új világosságot, amit a rettenetes események az emberi állat természetrajzára derítettek. Ahogy a művész élvez egy erős színt, vagy a klinikai tanár egy jellegzetes „szép” kórképet.

Semmi sem lehetett volna idegenebb neki, mint az én iszonyom és lázadásom, ki sohasem voltam hajlandó megbékélni egy ténnyel, (vagy éppen még értéknek is látni) csupán azért, mert tény. Ezzel az ellentéttel sok minden összefüggött, még irodalmi izlésünk is. Az ő nagy példája s választott istene Shakespeare volt. Engem nyugtalan hajlamaim Dante felé vontak. Milyen ellentétes eszmények! Övé az ezerlelkű: aki tárgyilagosan gyönyörködik szépben és rútban, jóban és rosszban, erényben és bűnben egyformán; nem is kíván eligazodni az élet őserdejében; ábrázol egyedül az ábrázolás kéjéért s személyileg szinte el is tünik; véleményeit, rokonszenveit még sejteni sem lehet... Enyém a lirikus, a szenvedélyes és intellektuális; aki pártállást vállal és ítélkezik, matematikai rendbe szeretné szoritani a zűrzavart s minden igazságtalanság felháborodással tölti el; a gyakorlatot sohasem hajlandó az elmélettől különválasztani, s személyileg is kiveszi részét a küzdelemből, melynek végén a számüzetés mostoha asztala vár. Igy követeltem én is a költő számára azt a természetes, minden embert megillető jogot: küzdeni a jóért vagy a rossz ellen, még ha a küzdelem balgának, donkisottinak látszanék is, vagy annál inkább!

Kettőnk közül ő volt a fölényesebb, a józanabb, s bizonyos tekintetben mégis a hősiesebb is. Hívebb az író hivatásához s keményebb és mozdulatlanabb az őrhelyen, amely a kultura őrhelye volt, noha ő kultura helyett talán inkább csak mesterséget mondana. Én azonban sohasem voltam tőle oly távol, mint akkor. Elhidegülésünk már régebben kezdődött, s talán egyszerü visszahatása volt annak a szerelemhez hasonló szenvedélyes barátságnak, mely ifjuságunkat összekötötte. Soha zsendülő szellemek nem bámulták egymást lelkesebben, mint mi, s induló költőtől nem lehetett volna többet és nagyobbat várni, mint amit én vártam őtőle. Ő pedig a forró, közös évek mértéktelen magasratörése után, mintha hirtelen leszállította volna igényeit, előkelően kiejtve kezéből a súlyosabb értékeket. Könnyü és kicsi dolgokkal látszott megelégedni, kinálkozó, tetszetős hangulatokkal, érzelmes rajzokkal és játékokkal, puskini szinezésü halk és elegáns vázlatokkal. Ez elég volt, hogy nevet és népszerüséget szerezzen számára a finomabb olvasók körében, de előttem szinte árulásnak látszott. Hogyan, ez lenne ő, kin azelőtt avval szoktam csúfolódni, hogy semmi sem elég jó neki, ha nem legalább kétezer méter magas és örök hó nem fedi? Ugy tünt föl nekem, hogy hütlen lett nagyratüzött céljainkhoz, s olcsó sikerekkel éri be. Szerénység volt ez? az alkotó óvatossága, aki lassan épit könnyü anyagából, mint a pók a legkisebb körökön kezdve? tartózkodó előkelőség, mely nem megy túl a saját portáján? úri dac, a többretörő s erőszakosabb pályatársak igényeivel szemben vagy fölényes közöny, mely az irodalmi törekvésben is donkisottizmust lát? Legyenek mások *vates*ek, a nemzet prófétái, a magasságok légtornászai! Ő megmaradt a fiatal és pompás ujságiró s gyermekemlékeit csengető dekadens poéta szerepében. És pedig minden tüntető halkság és visszavonulás nélkül. Hisz igy is tudott elérni sikereket, nem csekély népszerüséget, komoly hatást közönségben és irók közt egyformán. Kialakitotta stilusát, külön

modorát s légkörét, melyet poétikus külsőségekkel, enyhe pózzal is hangsulyozott, tintája szinével, nyakravalója formájával, rímeinek tüntető mesterkéltségével.

Én ezt nem tudtam megérteni. Én a költészetben mindig maximalista voltam, alig képzeltem költőt, aki nem a legnagyobbat akarja, amit tud, csodálkoztam e hanyag ujjgyakorlatokon. A szenvelgő, könnyü versek, hevenyészett műfordítások szinte fájtak tőle. Azonkivül mind jobban gyűlöltem a pózt, s nem akartam belátni, hogy a póz gyakran az őszinteség egyetlen lehetséges formája. Ez talán visszahatás volt saját ifjatag pózaimmal szemben: bántott minden, ami készakart, modoros, tüntető. Túljó rímei is kedvetlenitettek. Mi szüksége ezekre az olcsó ékszerekre? Én is szerettem a rímet, de csak ha ugy nő ki a sor végén, magától, mint az ágon a virág. Első novellái nem tudtak megkapni. Prózája művészetét meglátni nem volt még szemem. A prózától azt kivántam, hogy *mondjon* valamit; ő pedig szinte kéjelgett a témák jelentéktelenségében, amiben én csak szegénységet láttam.

De egyszerre a költő nőni kezdett. Egynéhány verse, a *Hitves*, a *Boldog, szomorú dal*, az *Ádám fiam útravalója* váratlanul lelkembe zengett, mint a hirtelen megkondult harang. Déli harangszó volt, az emberélet szomoru teljében, mely már eszünkbe juttatja a halált. Ezektől a versektől alig tudtam szabadulni, csengésük elkisért az ágyba, a félálomig, ezeknek ütemére jártam az utcán, ezeket mondogattam kedvesemnek. Régi barátom megint velem volt, ha csak szellemben is; mert egyébként keveset találkoztunk. Néha együtt mentünk egy-egy felolvasó útra, s ilyenkor a vonaton a költészet mesterségbeli kérdéseiről beszélgettünk, a vers válságáról, ami a levegőben volt, s őt épugy izgatta, mint engem. Ő ekkor egy könnyed mozdulattal egyszerüen eldobta a rímes és mértékes formát, mely mindaddig oly fontos volt neki, s megpróbálta szabadversekben fejezni ki magát. Ez nem adhatott igazi megoldást, s a *Szegény Kisgyermek* költője mindinkább a prózairásra tért át. Egy nap elhozta hozzám *Pacsirta* cimü regényét, kéziratban. Most fedeztem fel benne a magyar próza nagyját.

A regény a *Szegény Kisgyermek* helyszinét és levegőjét idézi vissza. De elhagyva mindent ami a régi versekben olcsónak látszhatott. Puritán, szinte sivár igazsággal... És mégis költőien; ami a nyelv különös mágiáját mutatja. Nincs ebben a nyelvben semmi lirai! Csak a szokatlan pontosság és jóhangzás, a mondatok szabatossága s a szavak tisztasága - hiánya mindennek, ami henye, bősége mindennek, ami jellegzetes - ezek árulják el a versen iskolázott irót. Aki tudvalevőleg a legjobb prózairó. Azonban nem cél itt irodalmi méltatást csinálni. Én is irtam prózát, s az én prózámnak is használt valamit a vers palaestrája. De külön tanulmány tárgyává tenni a próza titkait, mint egy különös versforma titkait: ki csinálta ezt más őkívüle magyar? Flaubert jut eszembe, vagy régi francia akadémikusok, latin retorikusok, klasszikusok... A költő fegyelme nem volt elég erre: a stiliszta szakfegyelme kellett, a tudós fegyelme, a nyelvész fegyelme. És mindehhez az ujságiró külön fegyelme, mely bátorságot ad, a könnyü munka gyakorlatát és megszabadit a naiv sulyosságtól, az ostoba komolyságtól... Kiben van mindez együtt? Magyarországon nem volt senkiben. Csak ha az ő prózáját olvasom, csak akkor érzem meg, milyen mélypontra sülyedt mai irodalmunk nyelve, micsoda Csáky-szalmája ez, milyen bűnösek a stilus körül még legjobb iróink is. Én egy csöppet sem vagyok purista, nem hiszem, hogy az egyes nyelveknek önmagukba kéne zárkózniok, nem egyszer vitatkoztunk vele erről. De az ő fanatizmusára szükség volt: hogy eszméltessen! Egyetlen fanatizmusára ennek a fanatizmus nélküli munkásnak - a szerszáma iránt! Ez valami, ami józan és érdemes; nem lemosolyognivaló nagyratörés és donkisottizmus. Munka. Mesterség. Művészet. Kifejezni az életet, az imádandót és veszendőt, türelmesen, szerény darabjaiban, egyszerüen és hivalkodás nélkül. Próza.

S a prózának ez a művésze mégsem igazi prózairó. Szive a vershez vonta, a vers sorsa izgatta őt, a versköltőket érezte vetélytársainak. Még a prózában is a vers isteni könnyüségét, tökéletességét és tartalmatlanságát kereste. Boldog iró, aki a gondolat keserves sulyosságából

mindig csak épen annyit tart meg, amennyire szüksége van, hogy az ár el ne kapja hajóját; s nem kockáztatja a gyönyörü futást s tökéletes lengést valami otromba sulytöbblet terhével! Kifejezni az életet, igen; de nem az Életet, nagy É-vel; s a hangsuly inkább a kifejezésen van. Feloldatlan rögök nincsenek őnála, se nehézkes magyarázatok. Ahogy a versben a rím hozza a gondolatot... Édes Annának gyilkolni kell, nem valami bonyolult lélektani tétel kedvéért, csupán a regény irama kedvéért. Az élet igazában megfoghatatlan. Esti Kornél ellensége a mélységnek, s többre becsül egy könnyed és üres; de tökéletesen megcsinált hirlapi cikket valami mély költeménynél vagy töprengő tanulmánynál. Pedig súlyos és töprengő időket élünk, a céltalan és boldog lengések aranykora lejárt, még a versek is tele vannak gondolattal és szándékokkal. Esti Kornél borzadva látja az izlés hanyatlását, a politika és társadalmi jelszavak elharapózását a versekben, a világnézettel űzött szélhámoskodásokat, zseni-pózt, a magyar sors és az emberi műveltség veszedelmein való céltalan és színészkedő mellveregetést. Ő gyűlöli a *vates*eket, s károsnak és rombolónak érzi a fő-fő *vates* mindent elöntő hatását, aki pedig nagy költő, a legnagyobb, Ady Endre.

Miért éreztem én magamat bántva, miért kellett tollhoz nyulnom és visszabántanom őt, mikor - igazában híven önmagához, mert álláspontja kezdettől fogva ugyanaz volt, s az őszinte irástudó bátorságával a közvélemény terrora ellen - kimondta véleményét a nagy költőről, akit ő nem tartott oly nagynak? Valami mély ellentét szólalt meg itt is közöttünk, vagy csak az igazságtalannak tudott kritika ingerelte föl amugy is rossz egyensulyu idegzetemet? Sok-sok ideig nem érintkeztünk azután, s bizonyos, hogy Esti Kornél szavai sokszor keltettek bennem ellenmondást, olykor belső tiltakozást is, noha művészetét mindig jobban bámultam, s írásait elbűvölve kényszerültem élvezni. Az elegáns és népszerü rímelőből, fiatalságom első barátjából, szemem előtt lett nagy író és költő, ahogy már akkor tudtam, hogy az lesz; de nem éppen olyan, amilyennek akkor jósoltam és képzeltem volna a jövőről alkotott ábrándokban. Nem mentünk egymás mellett, mint „szellemi ikertestvérek”. S hiába ujítottuk meg a régi barátságot, nem találtuk többé az utat egymáshoz. Őt könnyü vitorla vitte a gáncstalan művészet sima hullámán, az én hajómban pedig meggyült a szomoru sulyag, amelyről Esti Kornél oly megvetőleg beszél. A gondolat, a mondanivaló egyre keményebb terhe, mely oly ellensége a művészetnek, ahogy ő értette a művészetet.

Az utolsó műveiben neki is belopózkodott művészetébe egy sulyos és kemény gondolat. Oly sulyos és kemény, hogy egy másik magyar költő egykor hősnek mondta, aki ezt a gondolatot agyában viseli. Nem volt már a téma mindegy neki: volt valami benne, amit különösen és minden áron ki akart mondani. Itt nem csak a kifejezés tornája érdekelte. S most ugy tűnik föl mintha ennek a gondolatnak csirája kezdettől fogva benne ült volna lelkében. Lassan nőtt föl, mint egy rettenetes embrió; ha jelenlétére gondolok, egyszerre más szinben látom minden írását, ifjusága dekadens rímeitől kezdve egészen a végső novellák cinikusan ható hitetlenségéig. Egész életműve mintha csak előkészület lett volna arra a néhány utolsó versre, amelyben ez a gondolat megérik és kiteljesedik: a halál gondolata. Imádta az életet minden kis jelenségében, minden legapróbb borzongásában; ezeken kivül csak a Semmit hitte. Ez volt a sötét háttere könnyüségének, művészete boldog céltalanságának: mert semmi sincs ingyen. Imádta az életet és félt a haláltól már kora ifjúságától kezdve. Képzeletét delejes erő vonta a sötét partok felé. Művei tele vannak orvosok és betegek rajzaival. Most egyszerre maga is ott állt a határon. Mily soká kellett ott állnia, s belenéznie a sötétbe. Rettenetes küzdelmet vivott a Rémmel! Lélekzetfojtva figyeltük, önzően, mert magunkra gondoltunk. Utolsó versei, melyek a magyar költészet csúcs-alkotásaihoz sorakoznak, mindenkinek a saját haláláról énekelnek.

KARINTHY

1938.

Minduntalan rajtakapom magam, hogy ugy gondolok rá, mintha élne. Például az imént arra gondoltam, mit szól majd ehhez a cikkhez? Tudok-e olyant mondani, ami őt is érdekelheti? Milyen csalódás rádöbbenni, hogy ő ezt nem olvassa már! Nemcsak ezt: semmitsem fog már olvasni, akármit csinálok. Ő nem halt meg bennem: de én meghaltam őbenne. Csak most jutok tudatára, mennyire megszoktam őt, mint életem tanuját. Kortársaim sorra dőlnek ki mellőlem; ahogy ő mondta: „erősödik a tüzelés". Én úgy érzem: egyre sürübb a csönd. Az ember másokban él. Minthacsak hegyek dőlnének ki, minden naponta visszhangtalanabb. A levegő ritkul körülöttünk.

Lám, lám, magamat siratom, pedig őt kellene... Dehát nem tudom őt halottnak érezni! Tudat alatt valahogy meg vagyok győződve, hogy él és hogy ezt a kalandot is épolyan tiszta öntudattal, éber kiváncsisággal tapasztalja végig, mint két évvel ezelőtt az agyműtétet, melyről hires könyvét irta. Hisz lényéhez tartozott, hogy éljen és figyeljen. Nem csodálom, hogy halálhirével kapcsolatban mindenki a „mennyei riportot" emlegette. Szinte nem csodálnám, ha meg is csinálná ezt a riportot.

Abban az agyműtétről írott könyvében arról beszél egyhelytt, mennyire külön érezte mindig a lelkét a testétől. Csupa értelem és gondolat volt, érdeklődő, bíráló és élcelő, a saját életével szemben is. Érzésem természetesnek találná, hogy az maradjon a halálával szemben is. Sok író szelleme teljesen együtt vonaglik a tényekkel, mondhatnám, testi életük tényeivel, mintha csak e tények függvénye volna. Ő nem tartozott ezek közé. Az ő szelleme fölülemelkedett a tényeken: a lehetőségek, a logika birodalmába. Ezért ugy tünt föl, mintha a testi élet tényei ezt a szellemet nem is érinthetnék. Egy csöppet sem lepett meg, hogy betegségét, kínjait, szédüléseit, sőt önkivületeit szinte a kivülálló nyugodt figyelmével tudta leirni. Az lep meg, hogy a halálát nem tudja így leirni.

Valahogy csakugyan kívülről nézett mindent. Pedig igazán benne volt mindenben, s forrón izgatta az élet, minden, amit látni és átélni lehet. A riporter is látni és átélni akar. De *egészben* látott, mint aki kívülről néz; valahogyan mindig szembenállt az élet egészével. Igy nézte az életet, partjaival, határaival és végleteivel. Túl látott rajta, ahogy rendesen nem igen láthat tul aki egészen benne van. Nemcsak az élet érdekelte, hanem a halál is és az élet összes alternativái, az idegen, nem emberi, életformák, az állati vagy fantasztikus lét minden elképzelhető formája, a lehetséges és lehetetlen túlvilágok.

Különös érzéssel gondolok ma erre: ha a halált túl lehetne élni, épen nekivaló kaland lenne! Más írók a halált is csak az életben látják, az életre való hatásában, az élettel való kapcsolatában. Mi van az életen túl, az nálunk talán csak őt izgatta. A halál, mint utazás, mint kisérlet... Mi van az életen tul, s mi minden lehet még az aktuális emberi életen kivül? Az ő számára, ahogy mondtam, nemcsak a tények léteztek, hanem a lehetőségek is, akár egy matematikus számára. S a tények a lehetőségek közé ágyazva úgy tüntek föl, mint furcsa véletlenek...

Mert, aki ebből a távlatból néz, mi más lehet annak a tényleges élet, mint furcsa véletlen? Mért épen úgy vannak a dolgok, ahogy vannak? A sok lehetőség közül mért éppen ez az egy? Mindez valóban fantasztikus és nevetséges. A világ egy otromba *csak*-kal felel a kérdésekre, s a logika alig tehet egyebet, mint hogy kacag, ez jobb mintha sírna, és kritizál. Valóságos swifti kacagás ez és swifti kritika. De mégsem olyan kétségbeesett, hisz a nevetséges és ostoba valóságot épen nem tekinti szükségszerűnek. Ez a valóság távolról sem az egyetlen s

végleges; s különben magától is folyton változik s alakul. A tudomány napról-napra csodákat valósít meg s a csodák állandósulnak, megmaradnak. A csodák világában élünk, semmi sem lehetetlen, s ez a nevetnivaló világ egyuttal izgatóan érdekes is, tele határtalan kilátásokkal.

Ilyen világnak volt ő irója. Egészen különös vegyülék: skálája a legbohózatosabb humortól utópisztikus és filozófikus messzeségekig ível, s titkos, mély összefüggés van humora és fantasztikuma közt. Dehát mindannyian ismerjük őt. Ismerjük műfajait az ujságkrokitól a filozofáló esszéig, a fantasztikus novellától a regényes utópiáig: egykicsit Bernard Shaw, egykicsit Bertrand Russel, egykicsit H. G. Wells, s mégis annyira különböző mindenkitől! De sohasem különböző önmagától, mindig egészen Karinthy! Szabályszerü regényre nem képes, pedig erős a valóságérzéke s pompás a megfigyelése: de valahogy nincs előtte elég tekintélye a valóságnak. Annál képesebb a versre, ami pillanatra talán meglepő, hisz logista, észember, s a logikai lehetőségek kategóriáiban nézi a világot. Dehát a matematikusok szeretnek muzsikálni, s a logikának rejtélyes kapcsolatai vannak a ritmussal.

Helyzete egészen kivételes, mondhatnám, csodálatos volt az irodalomban. Ő maga gondolkodónak érezhette magát, a kor egyik szellemi vezetőjének, és joggal: címszavakat irt egy nagy Enciklopédiához. A fogalmak tisztázását tartotta feladatának, eszméltetést a lehetőségekre. Igazában komolyan és fölülről nézett a világra, mely furcsának, bohózatosnak és ostobának tűnt föl előtte. A világ viszont fölülről nézett őrá, s őt tekintette bohócnak és mulattatójának. Titokban azért mégis érezték, hogy annál sokkal több. Ez valami kétértelműséget adott népszerűségének, amellyel szemben neki nem volt semmi ellenállása. A kétértelmüség az ő magatartásából sem hiányzott. Nem volt előtte semmi tekintélye az életnek. S mégis szenvedélyesen izgatta az élet! Így, vállalta is a bohóc-szerepet, s haragudott is érte. Sokat idézték mostanában azt a híres mondását: „Humorban tréfát nem ismerek!" De volt egy másik mondása is: „Humorista az, *akivel* viccelnek". Ővele vicceltek s az egész világ csak egy furcsa vicc volt. Az egész világ viccelt vele: de ő maga nem viccelt. Ő maga komoly volt, s megelégedett azzal, hogy rámutatott a világ vicceire.

A nagy irói teljesitmény mindig: egy uj attitüd az élettel szemben. S voltakép nem is fontos, hogy ez irásművekben jelenjen meg, ha meg tud jelenni és az utódokra örökül maradni máshogyan. Vannak irók, mint Sókratés vagy dr. Johnson, vagy ilyen például Oscar Wilde is, akiknek igazi vagy legfőbb irói teljesítményük az emberi alak és magatartás, mely nem annyira írott műveikben, mint inkább kortársaik által leirt viselkedésükben s följegyzett szavaikban jutott az utókorra. Karinthy remekműveket hagyott ránk. Mégis nem csodálom, hogy a halála alkalmából iródott megemlékezések szinte többet foglalkoztak az emberrel, mint az iróval. Az uj attitüd az élettel szemben, a jellegzetes Karinthy-attitüd, épúgy kifejezésre jutott emberi karakterében, s szinte legmindennapibb, elejtett szavaiban is, mint legigényesebb irodalmi alkotásaiban, sőt néha talán jobban. A kettő egy volt és együtt hatott. Karinthy iró volt abban is, hogy *írt* és abban is, hogy *volt*. Mint iró, bizonnyal nem adta ki egész tehetségét; még sokat lehetett volna várni tőle. Életműve kevésnek tűnik föl, lángeszéhez és nagy erejéhez képest. Alakja mégis teljes, s küldetését befejezettnek érezhetjük. Önmagát, az élettel szemben való attitüdjét, egészen kifejezte.

Az irodalommal egyébként nagyjában hasonló volt a magatartása, mint az élettel. Az irodalomban is benne élt és mégis igazában kívülről nézte; pályájának természetes indulás volt az irodalmi karrikatura. Az irodalom lehetőségei érdekelték: hogyan irnak az irók és hányféle módon lehet irni? Paródia-sorozata voltakép az irodalom lehetséges formáinak végigpróbálása és leleplezése: irodalmi fantasztikumok és utópiák. A közönség az *Így irtok ti* után valami *Így irok én* féle kiállást várt; de Karinthy nem volt hajlandó „egyéni" stílust és modort vállalni. Az irodalomnak époly kevéssé volt tekintélye előtte, mint az életnek. Sokat irt mesterségből és kényszerből, és sokszor pongyolán. Itt is hijjával volt minden nagyképüségnek és ellensége

minden modorosságnak; itt is a logikát kereste, a fogalmak tisztázását, a tiszta mondanivalót, melyet annyiszor eltorzit az iró „egyénisége” és önmutogatása. Ő figyelmeztetett, hogy az igazi nagyoknak nincs is „egyéniségük”. Igazában puritán volt, s minden grimásza a grimászok kicsúfolása. Mondatain szinte meztelenül jött át az, amit mondani akart, s kiméletlen tudott lenni minden tetszelgéssel és cifrázással szemben. Talán ő volt legkomolyabb irónk.

Az imént föltettem a gramofonra a lemezt, amely a hangját őrizi. Némi szorongással tettem föl: valami kisértetes érzéstől féltem, amely a szellemidézőt rendszerint meglepi. De a hang oly természetességgel és egyszerűséggel szólalt meg, mintha csakugyan ő maga beszélne valahonnan a másik szobából, s egyszerre megint nyugodt voltam: lehetetlen őt halottnak érezni! A hang komoly volt, élénk és magától értetődő. Komoly, póztalan és halhatatlan.

A SZEGEDI KÖLTŐ

1938.

Vannak lakáscimek amiket sohasem felejtünk el; s ezek közé nemcsak régi kedveseinké tartozik. Épenolyan kitörölhetetlenül belénkvéső dik az utca neve és a ház száma, ahol első fiatalságunk valamely meghitt barátja lakott valaha. Valaki, akivel közös célok és tervek kapcsolták össze indulásunkat, akinek lakását hosszu és lelkes viták után bátorságban megerősödve és hitben meggyarapodva hagytuk el, avval az érzéssel, hogy nem vagyunk egyedül a harcban. Nem csoda, ha még az utcanév is bűvös ige lett emlékezetünkben és a házszám valóságos kabala.

Ilyen büvös lakcím számomra a szegedi *Ipar-utca tizenhárom*, noha már nagyon régen jártam ott és összesen sem sokszor. Alacsony, régi ház volt, szürke kis udvarral, abban a városrészben, amelyet a nagy árviz még meghagyott a régi Szegedből. Azóta már ez a maradék is eltünt s nagyszabásu uj építkezésnek adott helyet. Számomra azonban a régi ház még ma is áll és örökre lebonthatatlan; itt élt barátom, Juhász Gyula, ide tért mindig vissza, szomoru életének nagy szakaszain át, ahol, gondolom, már az apja és nagyapja is éltek. S ámbár a halál néhány utcával odébb érte el, a felsőváros felé, egy másik és valamivel ujabb házacskában, én csak ezt tudom látni körülötte, mintha a régit magával vitte volna az újba is, ahogy titokzatos módon magával vitte Szakolcára és Máramarosszigetre és folyton gyérülő budapesti látogatásaira. Valahogy mintha lényéhez tartozott volna ez az ó-szegedi ház és egész szegényes környezete, le a Tiszapartig, a körtöltésig, sőt azontúl, a malmos Tápéig és a tanyákig.

Nem mintha tudatosan ragaszkodott volna hozzá, és nem iparkodott volna inkább szabadulni tőle. Egész életében számkivetettnek érezte magát, de legszámkivetettebb akkor volt, amikor otthon volt. Verseiből untság és elkeseredés beszél, teljes meztelenségében látja szegény és ósdi környezetét, nem szépit semmit, szürke boruban áll előtte minden, s költői álmai nem aranyozzák meg ezt a képet, azok az elérhetetlen, fényködös messzeségben járnak, valahol Indiákon, vagy Párisban, vagy a hanyatló Róma aranyutcáin. Odavágyott, mint Ovidius Tomiból; odavalónak tudta magát, de a sors jobban tudta, a sors gunyosan visszavitte mindig, s egyre erősebb kötelékkel láncolta Szegedhez. A messzeség csak messzeség maradt, igazában elképzelni sem tudta, csak álmodott róla. Szeged és az Ipar-utca azonban ő volt maga.

Alig van magyar költő, aki annyira azonosodott volna egy várossal, egy tájjal. Egészen bezárult ebbe a légkörbe, minden más vidékre ennek az egynek szineit vetítette, Szegedet képviselte, még mikor elvágyott is. Szenvedve szerette, mikor talán azt hitte, hogy legjobban gyűlöli: ahogy magunkat szeretjük és gyülöljük egyszerre. Egy város és egy táj költője lett, vidéki költő, s egyre tudatosabban az. E vidéki végzet ugy nehezült rá, mint egy eredeti bün, mely magában hordja büntetését, a mélabút és a fogyatékossági érzést. Mikor hajdan mint ifju, lelkesitő és erőtadó kézfogással távoztam az iparutcai házból, nem gondoltam, hogy börtönt hagyok el, melyben a vidéki rabság és csüggedés életfogytiglani elitéltje ül. Ez kergette a kétségbeesésbe, s ez nyomta bélyegét költészetére is, mely nem olyan, mint a nagy boldog dalnokoké, mindent átfogó s egész világot bejáró. De birja a titokzatos líraiság varázsát, amely egy hangba, egy jelzőbe érzelmi mélységeket tud süriteni, s néha érthetetlenül sziven üt egy hanglejtéssel, egy alliterációval. Se nem hangos, se nem hatalmas, se nem hibátlan és mégis olykor szivesebben nyulunk érte a polcra, mint a nagyokért. Vidéki költészet, nem nagy skálája és szürke, mint a tanyai homok. De a homok fölröpül az érzelmek forró szelében, szállni tud, mint a felhő s néha egy homokszem megcsillan, mint a gyémánt. Juhász verseiből nem könnyü választani, mert nem az egyes darabok tökéletessége a döntő

őnála, hanem a homokszemek szállongása. Szinte azt mondhatnám, nem a legjobb versei a legjobbak és hogy a költő jobb mint a versei. A versek rövidek, könnyüek, édesek. A költő azonban nehézlelkü és keserü.

AZ ERDÉLYI KÖLTŐ

1940.

Erdély Reményik Sándort ünnepli, egy családias évforduló alkalmából; de ennek a költőnek ünnepe nem pusztán családi és erdélyi ünnep. Vagy ha az, mi is jelentkezünk, mint a családhoz tartozók. Reményik magyar költő. A magyar költő mind egy család. Akár innen, akár túl a Királyhágón, szelleme egyazon családfáról szakadt. Ismerem rokonságát, meg tudom állapítani leszármazását. Minden magyar költő egykicsit erdélyi is, mert a szellemi családfa gyökerei Erdélybe is elágaznak. De viszont mindenki, aki Erdélyben magyarul versel, ha igazi költő, több mint csak erdélyi.

Reményik Sándor is több mint erdélyi. Mondják, ő az aki „Erdély legsajátosabb érzéseit" fejezte ki; de ezek a legsajátosabb erdélyi érzések akkor minden magyar érzései voltak. S ma is azok. Ahogy kevés lenne „erdélyi költőnek" nevezni őt, épúgy nem lehet csupán egy időpont vagy egy helyzet költőjét látni benne, s átutalni a történelembe vagy politikába.

Az évfordulóra új könyve jelent meg, *Magasfeszültség* címen. Ez a könyv eleven bizonysága annak, amit mondtam. Az erdélyiség csak annyi benne, mint a levegő zamata, az otthon levegője, mely minden igaz költő sorait átlengi. A kép, amit ez az új könyv a költőről az olvasó elé rajzol, alig hasonlít ahhoz, amely az „erdélyi költőről" a köztudatban áll. Egy halk, magános, egyéni töprengésekben élő, inkább elmélkedő és szemlélődő, mint szenvedélyes vagy szónoki hajlamú ember szemei néznek ránk... S ez ugyanaz a költő, aki páratlanul válságos években egy honfilázban-égő ifjúság leghangosabb lelkesítője tudott lenni! Akinek rímeitől zengtek a dobogók, a Székelyföldtől a Dunántúlig! Egy sokatszenvedett, izgatott közösség vezérdalnoka, harcos énekese!

Pedig valóban ugyanaz. S talán érdemes megállani kissé ennél a jelenségnél. A költő nem változott, lényeges sajátságaiban mindvégig hű maradt önmagához. Sőt, egyike azoknak, akiknek épen ez az önmagukhoz-való hűség egyik fő lényeges sajátsága. Érdemes egyszer megvizsgálni ezt a látszólagos ellenmondást, megfejteni a csaló kettősség titkát, végigjárni a költő „házát és birtokát" a *másik oldalról indulva*: nem amelyik kifelé tűnik szembe a világnak, hanem a csöndesebb és meghitt belső front felől. Mondják, a történelmi fordulók rendesen kitermelik a maguk dalnokait, akik népek s nemzeti közösségek érzéseit fejezik ki vagy villanyozzák föl. Többféle típust ismer az irodalomtörténet. Vannak naivul lelkendezők, s vannak színészies hatásvadászók. Mily érdekes és meglepő a mai Erdély költőjében felfedezni egy harmadik típust, egy egészen modern változatot.

Régi olvasója vagyok Reményiknek, sőt Magyarországon alighanem én vagyok egyik legrégibb olvasója. Hogy úgy mondjam, már „történelemelőtti" időkben ismertem, mikor még könyve sem volt, s külön erdélyi irodalom sem volt. A *Fagyöngyök* csak később jelent meg, s külön erdélyi irodalom még akkor sem volt. 1918-ban volt ez.

A Kolozsvárról érkezett versek szerény és magános költőre vallottak. Külső formájuk semmivel sem vonta magára a figyelmet, holott azidőtájt a magyar líra ép javában tombolt a lázadó formák vajudásaiban és csillogásaiban. A költő ma, visszatekintve, „fésületleneknek" mondja ezeket a régi verseit. Ez nem a legtalálóbb szó rájuk, aminthogy a maiakra sem volna találó az ellenkezője. A jólfésültség ma sem jellemzi a Reményik-verseket, legfeljebb csak annyira, hogy a külső forma még pongyolaságával se tűnjön szembe. Én, ahogy most itt hever előttem a legújabb Reményik-könyv a legrégibb mellett, úgy látom, hogy ez a formai szerénység és igénytelenség mélyen hozzátartozik a költő jelleméhez. A költő magános és befelé-élő; s ha

elhagyva magányát, mondanivalóival kilép a világ elé, irtózik attól, hogy szokatlan vagy különc megjelenésével keltsen feltűnést. Újabb költeményeiben olykor szinte minden dísz, sőt öltözet nélkül látszik elénklépni a mondanivaló, de mégsem abban a meztelenségben, mely már maga is jelmez, mégpedig a legfeltűnőbb, legrikítóbb minden jelmezek közt. Még a „szabadvers" legzajosabb tombolásainak idején sem kérkedett soha szabadságával vagy prózaiságával. Verse, mint a halk és igénytelen hang, semmi mással sem akar hatni, mint csak avval, amit mond.

Igazában avval sem akar *hatni*. Majdnem kedve és akarata ellenére mondja el azt, ami föl-fölgyűlik benne, valami kötelességérzettől, hivatástudattól hajtva. Nem egy helyen ennek kifejezést is ad; úgy érzi, hogy maga a szavakba-ömlés, a lírikus lelkén való átszűrődés elrontja a természet ártatlan szépségét s magának a lirikusnak örömét is:

Oly szép minden önnön körén belül,
Mig az én mohó, sötét, salakos,
Békétlen lelkemmel nem egyesül...
Oly szép az erdő tündér-egyedül,
Mig az én versembe nem kényszerül.

De belekényszerül. S egy másik költeményében (ez egy kis egyéni *ars poetica*, egy fiatal költőnőhöz írott parenézis) a titokzatos kényszerűség lebírhatatlan erejét panaszolja a költő. A magányos; szemérmes léleknek fájdalmas ez a kényszerűség: mindent a maga mélyein átszűrve, kitárni a világ elé, avval a „szent szemérmetlenséggel", mely más néven maga a líra. „Nem a magunké vagyunk", mondogatja, „vallani kell, örökké vallani". A „mohó, salakos" mélység óhatatlanul fölszivárog, akármiről van szó, s ha magányról vagy szeméremről beszélsz, ép ezáltal juthatsz el a szemérmetlenségig, önáltató, ravasz kerülővel. Reményiknél tartózkodóbb, szűziesebb költőt alig lehetne képzelni, s új kötetének egynéhány versében mégis igen kényes titkokat leplez le.

Nem mintha például szerelmi életét vinné a nyilvánosság elé, mint némely hangosabb kortársai. Ez divat dolga lehet, s bizonyos temperamentumnak nem is kerül nagy önlegyőzésbe. Kényesebbek a magányosság titkai; s mondhatnám így, egy Ady-féle szóval: a szerelmetlenség titkai. Az irodalmi pletyka szívesen fecseg a költők szerelmeiről; a valóság azonban az, hogy a költő nem okvetlen szerelemre termett lény, s szerelmei igen gyakran inkább csak szeretkezések, vagy, a másik végletben, intellektuális barátságok. A teljes közösség, a végső odaadás, az önfeledő egybeolvadás, amit a szerelem jelent, a költő számára talán nehezebben elérhető, mint másnak. Mennél mélyebb s bensőségesebb viszonyban van lelke az egész világgal, annál kevésbé tud kielégülni s mintegy elveszni egyetlen lény igézetében. Egy kitűnő angol író szerint a nők ösztönszerűen érzik ezt, s idegenkednek a költők szerelmétől. Ez az angol író (Somerset Maugham, nemrég megjelent önéletrajzában) megvallja, hogy akármennyit szerelmeskedett s barátkozott is nőkkel, igazi, életfontosságú szerelme sohasem volt, teljes odaadásra nem képes és sohasem ismert senkit, akihez életét kötni kívánta volna. Majdnem ugyanily vallomást tesz Reményik is:

Szeretem a virágot,
De választott virágom
Nem volt nekem soha,

s nem elégedve meg a virágnyelvvel, folytatja és kiegészíti: „Egyetlen választottként Én nem szerettem senkit" „Nem ámítottam senkit Örökkétartó szerelemmel", „Beértem egy-egy fényes, tiszta perccel, S a percnek nem volt sodró szenvedélye". „Amit itt átéltem a szerelemből, Talán nem is volt szerelem". S szüleit, akiknek sohasem adott amolyan igazi, hús-vér unokát, verseire mutatva vígasztalja: „nyolcszáz legény, megannyi unokátok", s anyjukra, a Múzsára: „ő a ti menyetek".

A Múzsa azonban csak jelkép; a Múzsa szerelmese mindenkié és senkié. Reményik lefesti magát, mint az „örök-hűtelent”, ki „minden dolgok lelkébe szerelmes”, s hiába sóvárogná szívni a „hűség halálos kéjét”, szállnia kell mézet gyüjtve és harmatot, „hogy költemények szülessenek”. De mellérajzol egy másik önarcképet; itt egyedül ül a padon, boldog szerelmespárok szomszédságában, s beletörődő szomorúsággal gondol rá, hogy hiszen „övé minden csillag és minden asszony”.

Ez a szemlélődő tragikuma: minden az övé, de minden csak látvány. A költő ilyen szemlélődő, aki (hogy megint a saját képét használjam), kis zseblámpájával járja az elsötétülő erdőt:

> Futtatom magam előtt fényemet
> S fel a fákon, mint víg mókusokat
> Táncoltatom a szelid sugarat.

Ámbár ezt a szelíd sugarat kissé merész dolog víg mókusokhoz hasonlítani. Vígság és ugrándozás nem nagyon jellemzi. Ide-oda száll ugyan, hol erre, hol arra világítva, de nem valami játszi szeszélyességgel, inkább mélán töprengve. Fénye alatt az erdő is kicsit méla és szomorú lesz, s bizony épenséggel nem mutatkozik a maga naiv valóságában s „tündér-egyedülségében”. Ez a fény a költő tünődése, mely körüllebegi a dolgokat: a Reményik-versek zöme úgynevezett elmélkedő költemény. De ez nem hideg elmélkedés. A költő, aki magányos életében alig talál megvallanivaló érzelmet, szívesen vall azokról az érzelmekről, amiket a külső világ kelt benne, minden amit lát s ami körülötte történik. *Vele* nem igen történik semmi. Mindinkább tiszta világszemmé válik, csöndes és mélabús nézőjévé a dolgoknak, schopenhaueri értelemben vett költővé. De mindinkább érzi a világszem felelősségét is, a költői hivatástudatot. Valami komoly lelkiismeretesség fejlődik ki benne. Aki mindent kívülről néz, az mindent egykicsit az ítélő szemével néz, összeráncolt szemöldökök alól. Még az Istent is bírálja, mikor „önnön dicsőségébe tép”, s fenséges erdőségeit vad viharokkal dönti és pusztítja.

Még kevésbé tűrheti szó nélkül a történelem viharait, amiket emberi erők szabadítanak el. S ez a költő közelről láthatta a történelem viharait. A hazáját rázták meg.

A magányos költőhöz közelebb van talán a haza, mint máshoz: minden emberi dolgok közül ez van legközelebb. A nagy történelmi katasztrófák fájóbban érinthetik. Más költő ilyenkor visszahúzódhat egyéni életébe s otthona körül ernyőt vonhat a vihar elé. Az ő számára ez a menedék nem adatott. Kisebb családja, szűkebb otthona nincsen, mint a haza. Ez a haza - Erdély - Reményik számára valóban az otthon, egy nagy otthon, melyből alig mozdult el életében, s nemcsak a betegség és a körülmények tartották ott fogva. A madár ragaszkodik a fészkéhez, pedig szárnya van. Az örök-hűtlen költő lelkéből sem hiányzik a hűség ösztöne, s nem ismeretlen előtte a hűség halálos kéje sem. Aki önmagához hű, az hű kell hogy legyen otthonához is. Reményik ezt a hűséget kötelességnek érzi, s mások elé is kötelességül írja: „Tizennyolc éve prédikálom: *maradni*, s a fészken megülni!”.

> Holttestemet vetném elibéd akadálynak,
> Csak azon át inthess bucsut Erdélyországnak.

A hang egyszerre magas lesz, szokatlanul erős és kiáltó, mihelyt erről van szó. S az erős szó a halk költőből még erősebben szakad ki, s még szuggesztívebb hatású, mint mástól. Aki hallja, érzi a titkos mélységet, amelyből előtört. A hangos ember pátosza nem lep meg és nem hat rám, a halk ajaké egyszerre lenyűgöz váratlanságával és őszinteségével. Különös, hogy Erdély leghangosabb hatású dalnoka ez a csöndes, tartózkodó, szemérmes jellemű költő lett; különös, de nem érthetetlen. És bizonyos, hogy jól történt ez így. Nagy dolog verssel hatni a tömegre, zengő hangot adni egy közösség indulatainak; - de egyúttal felelősség is ez. A hangosakban, a könnyűszavú, kész-pátoszú poétákban ritkán van meg a leírt szó felelősségének érzése. S

nemcsak a szóról kellene itt beszélni, hanem a magatartásról, minden mozdulatról, az egész emberi egyéniség sugalmazó erejéről. A költő Reményik évei nehéz évek voltak. Nehéz és küzdelmes kisebbségi évek, ezer veszéllyel és kelepcével. Azt hiszem, ebben a helyzetben senkisem tudott volna tökéletesebben viselkedni, mint Reményik viselkedett. A költői tehetség nem volt elég itt, sőt nem is volt a legfontosabb. A versekhez ember kellett, s a költő értékei emberi értékek. Ember, erdélyi ember és magyar.

PAJZZSAL ÉS DÁRDÁVAL

1939.

I.

Paizzsal és dárdával.

Hitviták korát éljük mint valaha Magyari és Pázmány idején; egymás hiteiben keressük az „országban való sok romlások okait”. Amit egyikünk imád, a másik elégeti; különös eretnekségek támadnak s legdrágább szentképeinket jelölik máglyára. Jellegzetes terméke ennek a lelkiállapotnak Németh László uj könyve: *Kisebbségben.* Paizzsal és dárdával kell kiszállni ellene; ahogy a régi prédikátorok szálltak ki irásaikban egymás ellen.

A cím nem szerénységet fejez ki; ellenkezőleg! Kisebbségben lenni gőgöt jelent, legalább a szerző szótárában, aki szerint, ugy látszik, a magyar kultura és irodalom egész ujabb történetén át mindig a kisebbségnek volt igaza. A kisebbség gőggel, támadólag, és szinte terrorisztikusan lép itt föl, amint ma a politikában is divat. Kizárólagos jogot formál itéletre és igazságra. Ezért kell a paizs és dárda. Igazi eretnekség jelent itt meg, mely ha követőkre akadna, kész szakadást jelentene a magyar kultura életében. Luther avval vádolta meg a római Egyházat, hogy eltért az igaz kereszténység ősi szellemétől. Igy vádolja meg Németh László egész kulturánkat, hogy ujabb fejlődésében, mondjuk talán Bessenyei óta, hűtlen lett az igazi magyarság ősi szelleméhez, sőt „fölhigitotta” a magyarságot; „a nemzeti jelleg legmélyebb hordozói” kiestek irányítóinak sorából, s „nagyobbak vagy kisebbek, de felületesebbek” uj, „hígmagyar” szellemet tettek itt általánossá, melyben a valódi „mélymagyar” idegenül érzi magát, s érvényesülés híjján elsorvad.

Alchimiai háttér.

Bevallom, bizonyos gátlásaim vannak a Németh László könyve elleni polémiában. Talán legjobb itt evvel eleve leszámolni. A szerző, kinek tehetségét sokra becsültem, s akit valamikor egyideig barátaim közé véltem számithatni, egyszer egyik napról a másikra valóságos ellenségemmé vált. Azóta (s immár több éve mult ennek) megtisztelő szívóssággal támad, s termékeny képzelete szenvedélyesen keni rám a legfurcsább szineket. Igazi okát ma sem tudom. Minden iróban van valami hisztéria. Nagyzás és üldözöttség téveszméinek bonyolult összefonódása külömb szellemeket is vitt már csodálatos utakra. S irónál az ilyen meghibbanás, amely más embert talán belsőleg megrokkantana s jellemileg aláásna, sokszor még hasznos is. Az iró lelkében az érzések alchimiai folyamatokon mennek át. Sokszor a kicsinyes emberi indulat is megnemesedik s a műalkotást táplálja s tüzeli. Nem egy közérdekü s értékes mű fakadt már egyéni sérelmek s képzelgések visszahatásaiból. Németh László gondolatai még nem szakították el teljesen a köldökzsinórt. A kulturtörténeti fejtegetések redői alól előbujócskáznak a személyi érzékenységek ördögének lólábai, s a Baumgarten-alapitvány müködése néha úgy tűnik föl, mint a magyarság minden romlásának betetőzője. A mű középuton marad pamflet és tanulmány között. Pamflet-része személyileg érint és feszélyez; erre nem is akarok több célzást tenni ebben a cikkben. Itt csak azokról a gondolatairól beszélek, amelyek már függetlenné váltak a személyi háttértől, s igazságuk vagy hamisságuk semmiképp sem személyi ügy. Ezek engem egyénileg nem érintenek. De nem hagyhatnak közönyösen, mint magyart.

Tehetség és felelőtlenség.

Hogy úgy érzem, írnom kell a könyvről, azt dícséretnek veheti a szerző. Efféle különcködő elmefuttatás, mely évszázados fejlődést itél el egy korszerüen fogant s bizonyitásra alig alkalmas ötlet vagy tétel kedvéért, voltakép egyetlen szót sem érdemelne. Ez a könyv azonban veszedelmes, mert hatni tud. Különös módon itt együtt van a tehetség és felelőtlenség: holott ekkora tehetség rendesen fokozott felelősségérzettel szokott együtt járni. Újat mondani könnyü, s minden nagyobb olvasottságu s fürgébb szellemü ember végezhet olyan átértékeléseket, alkothat olyan elméleteket, mint amilyent Németh László könyvében találunk, akár naponta. Mindez nem volna jelentősebb a kávé fölötti eszmecseréknél, ha nem támogatná olyan nagyszabású fölkészültség, magas ambició, a legjobb mintákon nevelt színes és szellemes stilus, s halálos komolyságu magatartás, amely rendesen sokkal mélyebb és gyökeresebb gondolatok eszköze és szolgája szokott lenni.

Tehetség persze sokfajta van. A halálos komolyság szuggesztiv hatását bármely nagy szenvedély megadhatja, akár az irói hisztéria szenvedélye is, mely hatalmas erőt jelent, mint minden hisztéria, s feltűnést keres, mint minden hisztéria. Ez minden erőfeszítésre képes, s mindent hajlandó áldozatul vetni a pillanatnyi póznak vagy hatásnak. Ebben rejlik felelőtlensége. Szavainak lirai sulyát nem a mondanivaló igazságának, hanem saját szerepének átérzése adja meg. A mondanivaló igazi feladata az hogy a szerepet jelentőssé vagy feltűnővé tegye. Ez előbb-utóbb rendesen ki is derül, s ez magyarázza az ily jellemű írók köztudatbanélő képének végletes ingadozásait, a bohóc és az apostol közt. Elég Szabó Dezsőre gondolni. Az ő nevét Németh László is sokszor emlegeti, sőt zászlóra irja. Pedig alighanem tisztában van irói fogyatkozásaival.

Dehát rokonok ők, egyazon szellemi család gyermekei. Ennek a családnak szerepe és hatása jellegzetes tünete a mai magyar irodalomnak. Be kell vallani, kissé balkáni tünet. Nagy tehetségek hisztérikus felelőtlenséggel másutt is voltak már. De ezek nem lettek nemzeti prófétákká. Ami máshol és máskor legfelebb mulatságos vagy gondolatizgató paradoxon lenne, azt ma nálunk egy nyugtalan és szomjas fiatalság figyeli, katasztrófa előtti hangulatban, lesve a megváltó igét. Szellemi kulturára nem sok alkalma nyilt ennek a fiatalságnak. De ösztönös áhitat él benne a kultura iránt, s mohón néz mindenkire, aki mondani tud neki valamit. Megragadja a tehetség szuggesztiv ereje, s akár még a habzsolt, kirakatba tett erudició is. Igazában olyasmit kíván amit a felelőtlenség ma könnyebben adhat meg neki, mint a komolyság és felelősségérzet. Nem mintha ő maga komolytalanul és felelőtlenül akarna a viharba dobni mindent. Ellenkezőleg, óvni és megtartani szeretne mindent, elsősorban a legféltenivalóbbat: magyarságát! Annál inkább megejti minden ige, mely a magyarság nevében szól; s kivált ha korszerü, faji és népi alapon.

Ha biró előtt állnánk.

Pedig Németh László gondolatának hatása a lelkekben ép a magyarságra jelent nyilvánvaló gyengülést és kockázatot. A magyarság helyzete soha nem volt bizonytalanabb a világban. Minden értékünkre és önérzetünkre fokozottabban szükség van, hogy helyünket megtartsuk. S ez az iró meg akarja velünk tagadtatni szellemi értékünk és önérzetünk nagyobb, büszkébb felét. Elképzelése azzal fenyeget, hogy megingatja előttünk kulturánk európaiságának hitelét, amely eddig magasra emelt a saját szemünkben, de sőt a szomszédságunkban élő kis népek literátorainak szemében is. Mit jelent ez, mindenki tudhatja, aki nemzetünk kulturáját igazán átélte magában. Leértékelni ami a magyar szellemben modern és európai, oly devalváció, mely koldussá tesz bennünket. Nem ok nélkül nevezte egy irónk azt amit Németh László a magyarságtól kiván, öncsonkitásnak. S mély józansággal figyelmeztetett Szekfü Gyula ennek az öncsonkitásnak történeti veszélyeire: „ki fogunk lyukadni a keleteurópai paraszt államok,

‚életterébe', ahova azonban eljövendő testvéreink, a románok és szlávok gazdagabb multtal fognak belépni, mert ők nem fogják feláldozni a saját Kazinczyjukat és Arany Jánosukat a népi közösség oltárán."

Mindezek az érvek azonban aligha győznék meg a fiatal és vérmes olvasót aki az író hatása alá került. Ők az elitélt és „hígmagyarrá" bélyegzett kultura mögött egy másik magyar kultúrát sejtenek. Egy mélyebb, sűrűbb, gyökeresebb magyarságot, melyet a hígmagyarok nyugatias kultúrája eltakart és elnyomott, s amely, ha egyszer ismét érvényesülni engedik, gazdagon fog kárpótolni azért, amit vele szemben elitélünk és megtagadunk. Végelemzésben minden azon fordul meg, igazuk van-e, és igaza van-e Németh László könyvének? Igaz-e hogy az ujabb magyar kultura, legnagyobb értékeiben is, jobbára csak hígmagyarságot képvisel? Igaz-e egyáltalában hogy kétféle magyar kultura van, egy hígmagyar és egy lappangó mélymagyar? Van-e az ilynemű állításoknak szabatos értelme, s lehet-e azokat bizonyítani? Ha bíró előtt állnánk, a bizonyítás kötelessége a könyv szerzőjét terhelné, aki ily súlyos s a köztudattal merőben ellenkező állításokat kockáztatott meg, mint aki jólismert s mindenkitől tisztelt nevekre próbál szavaival váratlan árnyat vetni. Elvégre az egész magyar műveltség rangjáról és hiteléről van itt szó. De ha érvek nélkül is rombolhat a szó, nem térhetünk ki a kötelesség elől, hogy meghazudtoljuk. Amit nehéz lenne bizonyítani ha igaz volna is, könnyü talán cáfolni ha nem igaz.

Csinálták, hogy legyen?

„A nagy baj nem hatvanhéttel kezdődött, ott van az egész kisérletben, mellyel a magyarság, mint annyi más keleteurópai nép - a német példa nyomán - önálló irodalmat és nemzetiséget akart magának teremteni. A nagy irodalmak, a görög, ófrancia, olasz, angol, spanyol, lettek, mint az őserdő, anélkül, hogy abba az akaratnak különös belejátszása lett volna; a németet, de még inkább a mienket, csinálták, hogy legyen, s az idegent fölválthassa. Egy ilyen irodalom amilyen csoda eredményében, olyan veszély fogyatkozásaiban. Különösen, ha csakugyan megkapja, amit vakmerően követel: műveltjei egész lelkét s a nemzeti sors nagy perceiben az irányítást. Keserű igazság, de le kell nyelnünk, hogy a magyar szellem fényesnek tanított korszakaiban is súlyos fejlődés-zavarokkal küzdött s hatvanhétre a magyar szellem annyira felőrölte magát, hogy az asszimilánsok csak beköltöztek az ürességbe."

Az okoskodás tetszetős, s tömör és szép fogalmazásával első pillanatra szinte meggyőző. Mégis majd minden szó ferdit valamit a történeti igazságon, mint egy torzító tükör görbületei. Persze, mondhatom, hogy nem hatvanhétben kezdődött a baj. Az irodalmi hanyatlás okait s csiráit mindig meg lehet találni már a megelőző fénykorban, sőt a klasszikus fénykorok után rendesen ilyen szürkébb korszak következik. A szellem intermittens, s a nemzeti lélek váltógazdaságot folytat erőivel. De ez, ha már a korszerű problémákra akarjuk alkalmazni, legfelebb annyit jelent hogy nem az „asszimilánsok" betódulása mindennek az oka.

Nincs ok tehát a feltevésre hogy a magyar irodalom a tápláló ősnedvek hijján merült volna ki, mert nem autochton növekvésű, mert ugy „csinálták, hogy legyen". Amint különben a németet sem gondolom hogy ez kimerítette volna. S egyáltalában nagyon kérdéses, hogy az irodalmak eredetében vagy növekvésében ebből a szempontból olyan lényegi különbség volna. Németh László azt mondja hogy a nagy irodalmak „lettek, mint az őserdő". Azonban mint művelt ember, ő is nagyon jól tudja hogy magukból azok sem lettek. A szellem exogam, s talán még az őserdők szépségéhez is köze van a szeleknek s lepkéknek. Az irodalmaknak is megvannak a maguk szelei s lepkéi, melyek néha a szomszéd erdőkből, néha még sokkal messzebbről hozzák a magvakat és virágport. Mit ér a „nagy irodalmak" felsorolásából óvatosan kihagyni a latint, s a franciát sznobisztikusan és indokolatlanul az ó-franciával helyettesíteni? Minden irodalomnak voltak korszakai, melyekben „csinálták, hogy legyen", és

pedig külföldi vagy klasszikus minták után, s ezeket többnyire épen nem kimerülés, hanem ellenkezőleg új felfrissülés, virágzás követte. A külső hatás csodálatos folyamatokat kelt a már-már lankadó őslélekben, kihozza izeit, s energiáit, s váratlan alkotásokra sarkalja. Az angol költészet dicsősége Chaucerrel kezdődik, az olasz importtal, s még a görög is keleti megtermékenyüléseknek köszönheti hogy magára talált. Viszont ép a kínai fallal körülvett kulturák azok melyek előbb-utóbb kimerülnek.

Persze, kulturát csinálni a semmiből, idegen példa nyomán, idegen kultura importjával, valóban nem lehet. Dehát az uj magyar irodalom sem a semmire és ürességre épült. Magyar kultura létezett már Kazinczy előtt is, és az sem igaz hogy evvel a régi magyar kulturával az új magyar kultúra megteremtőinek semmi kapcsolatuk sem lett volna, vagy a kapcsolatokat elvileg elvágni igyekeztek volna. E „hígmagyarokban" mélyen élt a „mélymagyar" lélek, Kazinczy lelkesült Zrinyiért és a magyar régiségekért, kiadta és terjesztette azokat, Kölcsey, akárcsak a *Tündérvölgy* költője, verses stilutánzatban mutatta meg, mennyire egy tud lenni a régi magyar költészet szellemével egész a nyelvig, formákig s az átélés erőfokát legjobban eláruló külsőségekig. Céljuk nem az volt, hogy ezt a régi magyarságot irtsák, szegényítsék vagy helyettesítsék; ellenkezőleg, gazdagítani akarták. Finomságokat és kényességeket importáltak Nyugatról, de aki azt hiszi hogy például Kazinczy csupa ilyen finomság és kényesség, az nem ismeri Kazinczyt. Kazinczy kitűnő író, s még a nyelvnek azt a durvaságát és erejét is amit magyar őseitől örökölt, használja olykor és tudja használni. Ez persze nem zárja ki hogy ne üldözze és irtsa a durvaságot, ahol abban csupán a naivságnak és ügyefogyottságnak jelét látja. Nem szabad felejteni hogy a magyarnyelvű irodalom majd egy évszázad óta jóformán szünetelt, s a magyar nyelv irodalmi használatra valóban naivnak és ügyefogyottnak látszhatott. Még képtelenebbül hangzanék Kazinczyék fülében a vád, mely őket a magyarság meghigításáról vádolja. Hisz egyik főtörekvésük épen az volt, hogy a magyarságot tömörebbé tegyék. A magyar nyelv híg volt, körülíró és szószaporító; s ahol híg a nyelv, ott bizonnyal híg a szellem is. Hasonlítsunk össze egy Kazinczy előtti és egy Kazinczy utáni magyar szöveget: minden bizonnyal az ujabb szöveg a tömörebb, a kevesebb szóval többet mondó. A nyelvújítók nemzeti küldetésnek érezték ezt a sürítést, tömörítést, mely nyelvünket képessé tette megállni a kifejezés modern versenyében, s a nehézkes magyar gondolkodást európai ütemre kényszerítette.

A középszerüség, mint tanu.

De a vád épen ez, a magyar nyelv jellegének, a magyar szellem ütemének meghamisítása; Németh László úgy találja, lehet például egy szöveg gondolatban s kifejezésében tömörebb, s magyarságában mégis hígabb. Így lett szerinte a magyarság nyelvünkben és irodalmunkban áramló „fluiduma" hígabb. Ezt persze ő nem magyarázza meg ilyen világosan; voltakép még segítek is neki, mikor iparkodom gondolatát tisztává s ellenmondásnélkülivé tenni. Ő egyszerűen odaveti: „Olvassunk el akármit a magyar tizenhatodik-tizenhetedik századból... s olvassuk el ezek után az olvashatatlant: azt, amit a tizenkilencedik század középszerüségei hagytak maguk után nyomul. Lehetséges az atmoszférányi nyomáscsökkenést észre nem venni? Pedig..." és így tovább.

Nem gondolja-e a szerző, hogy túlságosan is szubjektív alapra, nagyrészben talán csak egy optikai csalódásra építi föl tragikus súlyú és messzemenő következésű ítéleteit? A középszerüségek végreis mindenkor hígabbak voltak a nagyoknál, nemcsak gondolatukban és kifejezésükben, hanem nemzeti ízükben, magyarságukban is. Azonkívül a középszerüségek az irodalmi divat függvényei. S ahogy mai ízlésem számára sokkal elviselhetetlenebb például a mult századvégi kalap vagy ruha, mint a háromszázéves, mely már a történelmi jelmez erős hangulatával és érdekességével hat, úgy a letünt irodalmi divatok emlékeiből is csak azt

tudom élvezni, amin már a századok erős zamatát érzem. Németh László sok nyelvet tanult meg könyvből, autodidakta módon, s így bizonyára tudja hogy egy távoli s félig még ismeretlen nyelven minden véletlen olvasmány könnyen remekműnek tűnik föl. Ilyenformán van a régi magyarsággal is, mint egy előtte félig idegen nyelvvel, melyen mint a ködön át, minden megnő és szebbnek látszik.

Bevallom, magam is így vagyok vele. Mindannyian egykicsit így vagyunk, a régi magyarabbnak tűnik föl előttünk mint az új, egyszerűen talán azért mert ezt *nevezzük* magyarnak. Magyarságunkat őrizzük, nem akarunk kivetkőzni belőle, ezért természetesen kapaszkodunk a régihez, magyarságunk önvédelme ez. Mindazonáltal a magyarság folyvást változik, mint minden ami él, nem is volna jó ha nem változna. A magyarság élő, időben létező valami, s az életet nem lehet visszacsinálni, sem megcsonkítani. Fölfrissülhetünk a régi kor emlékeiben, mely, közelebb még gyermekségünkhöz, bizonnyal gazdagabb otthonos ízekben, naiv áradásban. De nem szabad hogy megcsaljon nosztalgiánk. Nem szabad összetévesztenünk múló korok tünékeny varázsát a magyarság örök fluidumával. Az ítéletet mely egész büszke „férfimunkánkat" elmarasztalja, csak súlyos és megfellebbezhetetlen bizonyítékok alapján hozhatnók meg. A vádló az autodidakta hiuságával utal egy kevéssé ismert régi szövegre, s aztán, csak úgy általában, a tizenkilencedik század középszerüségeire. Ez semmiesetre sem elég döntő és megfogható. Vajjon komolyabb-e amit a nagyokról, az ismertekről és megfoghatókról mond?

Ami „lemarad" és ami „tovább megy".

> „Gondoljunk végig Bessenyei óta a legnagyobbakon: kik csukódtak be önnön műveikbe s kik folytak a közszellemmel tovább. Bessenyei megbukik s egy Báróczi lesz példa. Aztán Csokonai s az egész debreceni iskola sűlyed le a Hortobágyba, Berzsenyi elrothad Niklán s továbbmegy Kazinczy és Kölcsey. Lemarad Katona s továbbmegy Kisfaludy." ..... „Aztán Jókai - egy félszázadon át. S elvész: Kemény, Vajda, Zilahy, Péterfy." ..... „Aki a közszellemben - bár többnyire rossz tulajdonságaival - továbbszállt, sokszor külömb volt annál, akit otthagytak műve csonthéjában: Petőfi, Jókai például. - De ki tagadhatná, hogy aki lemaradt, szabályszerűen az volt a magyarabb?" ..... „Nem kell ott valami fejlődészavarnak lennie, ahol .....?" „Mi történik itt?" ..... „Vagy az egész irodalomcsinálás indult volna olyan felszínesen, a szellem volt olyan internacionális-híg, hogy a nagyobb „faj"-súlyú lelkek kiülepedtek belőle?"

Próbáljuk ellenőrizni a kiinduló adatok igazságát. Bizonyos hogy a magyar irodalomban, mint a legnagyobb s legzavartalanabbul fejlődő irodalmakban is, voltak félreismert és üldözött, vagy csak haláluk után észrevett nagyságok. De igaz-e hogy „Bessenyei megbukott és Báróczi lett példa"? Báróczi stílusa példa volt a maga korában néhány irodalmi ínyenc számára, míg „Bessenyei fellépésétől" korszakot számított az irodalomtörténet, s alakja még diákfantáziánkat is izgatta az iskolában, ezelőtt negyven évvel. Ugyan hányan olvasták az elmult száz éven át a *Kasszandra* drága tíz kötetét, mely Németh László szerint az egész korból egyedül hatott a tizenkilencedik századra? Viszont a kiadatlan Bessenyei szavát még a lomtárból is kihallottuk. Ahonnan törvényszerü biztossággal lép elő, hogy egy késő kor fiatalsága, élén Németh Lászlóval, lelkesen üdvözölje.

Minden irodalomban vannak tehetségek, akiknek hatása nem rögtönös, de annál biztosabb és erősebb. Csokonai, mint Stendhal, jóval halála utáni időre jósolta csillagának feltüntét. De Csokonai azonnal is hatott, hisz Kazinczy és Kölcsey épen hatása ellen érezték szükségesnek szót emelni. Szavuknak nem sok foganatja lett az utókor előtt. A megrostált, túl-kritizált költők, Csokonai és Berzsenyi, sokkal, de sokkal erősebben hatottak a következő évszázadra, mint szigorú kritikusaik. Erről a magam életére visszamenőleg én is tanu vagyok. Ifjonta minden kortársam lelkesedett Csokonaiért, a jobbak Berzsenyiért is; míg Kölcsey közömbös

volt s Kazinczy szinte ellenszenves. Azt mondani hogy Csokonai s Berzsenyi elsülyedtek, míg Kazinczy s Kölcsey „továbbment", majdnem olyan képtelenség, mint az hogy Bessenyei megbukott s Báróczi lett példa.

Ilyen ingatag alapokon nyugosznak ezek a fejtegetések. Különös módon mintha még itt is személyi ügyről lenne szó: Németh Lászlónak is ellenszenves Kazinczy. Ez teszi szuggesztívvé és igazságtalanná. A széphalmi vezérben kultúránk fő-fő „hibbantóját" látja. „Amilyen apró növés ő maga, akkora pusztulás maradt körülötte", írja, noha ez némileg, úgy érzem, ellene mond annak, amit csak pár sorral előbb írt: „Nagy irodalmak búvárai el sem képzelhetik, mit tud pusztítani kis népek irodalmában egy erős egyéniség, akinek a tehetsége a hiányosan egyensúlyozó kultúra mélyebb érdekeivel ellentétes". Ezt az utóbbi mondatot különben az általános irodalomtörténet tényei világosan meghazudtolják. A kultúra mélyebb érdekeivel szemben még a legerősebb egyéniség is gyenge. Kazinczy minden apostoli szenvedélyével és hatalmas presztizsével sem tudta tartósan megakadályozni például Bessenyei vagy Csokonai hatásának beszivárgását kultúránkba, még ha ezt csakugyan olyan ördögileg akarta volna is. A „pusztulás" legfelebb időleges lehet.

Elért ugyan Kazinczy más dolgokat; s bizonyos, hogy szándéka s iránya sok tekintetben az egész vonalon diadalmaskodtak. Elérte például hogy a magyar nyelv valóban rövidebb és tömörebb lett, s maga Németh László is hiába hangoztatja előszeretetét az „ősi" magyar nyelv szép hosszú szavai iránt, mégiscsak a Kazinczyék által kívánt tömörebb és európaibb modern magyar nyelven ír, s a nyelvujítók köztudatba ment szavait használja. Baj is volna ha nem ezt tenné, s aligha tudná bonyolult s európai eszméktől és kulturától befolyásolt gondolatait magyarul kifejezni, ha Kazinczy szerinte kárhozatos törekvései át nem alakították volna nyelvünket s szellemünket. Igazat szólva Németh László szellemének sokkal, de sokkal több kapcsolata van azokkal akiket elitél, mint azokkal, akikkel a kordivat s személyi sérelmek hatása alapján rokonszenvezni szeretne. S ha valóban következetes akarna lenni s eszméi teljes győzelmét kívánná, alkalmasint Dugovics Tituszként magát is le kellene vetnie a mélységbe, vagy Damjanich hires mondása szerint saját homlokára irányzott lövéssel kellene kiirtania önmagában az utolsó idegent.

De ennél a pontnál már otthon vagyunk; a jelenkorban s a korszerű problémákban. Ki a „szabályszerűen magyarabb", ki a szellemi asszimiláns, s mekkora a lelkek „faji" súlya: oly kérdések, amiket fölvetni századunk bűne vagy dicsősége. Nem akarok kitérni előlük - de előbb hadd lélekzem egyet.

II.

Ki a magyar?

Mostanában sokat tünődtem a „magyar lényeg és jellem" titkain; irásban is föltettem a komoly és nehéz kérdést: mi a magyar? Lassankint rájövök hogy nem ez az igazi kérdés. Legalábbis nem ez ami ma korszerü; számtalanszor inkább izgatja a kedélyeket az a másik és konkrétebb kérdés: ki a magyar? Vagy még pontosabban: ki az aki nem-magyar a magyarok közül - lehetőleg személy szerint és névvel megjelölve? Ez több mint érdekes, ez fölényt és hatalmat ad. Támadó módjára vetjük föl, gőggel és biztonsággal. Magunkat persze *a priori* magyarnak itéljük. Mindenki más kétes és ki van szolgáltatva birói önkényünknek. Ha a legtisztább magyar fajból származik is, még mindig lehet szellemi asszimiláns, „hígmagyar". Igy mindig találhatunk alapot hogy megvonjuk legalább a szellemi polgárjogot azoktól akiket nem szeretünk vagy akik minket nem szeretnek. Fennhatóságunkat kiterjeszthetjük a halottak-

ra is, a régi nagy nevek sem tarthatnak vissza, mindenkit fölülvizsgálunk és igazoltatunk egy uj s minden eddigit érvénytelenítő *shiboleth* alapján. Ujrairhatjuk például ebből a szempontból az egész irodalomtörténetet, mint Németh László, aki még Aranyt és Vörösmartyt sem találja elég sűrű magyarnak. Ő végletes példa s legjellemzőbb tünet. Könyve mindennél jobban illusztrálja, milyen önkényes és akármit megengedő a szellemi fajiságnak ez a *shiboleth*je. Csakugyan magyarabb Kármán mint Kölcsey? S Kölcsey és Eötvös kevésbbé „magvasak" Kármánnál, mert nem „mélymagyarok"? Micsoda játék ez nagyjaink nevével? Önkényes és öntetszelgő játék! És ez így megy egy egész könyvön át, mindenki osztályzatot kap magyarságából, hogy minő alapon, azt esetről esetre a szerző dönti el. Egy egész korszakot el lehet marasztalni, mert az ősi, sürü magyar iz hiányzik iróiból; viszont néha az is gyanus ha megvan, idegen vérre vall, neofita buzgalomra, mint Dugonicsban, Gvadányiban. Kisfaludy Károly elég jó osztályzatot kap, sőt Petőfi apjává lép elő, noha tudjuk hogy Petőfi nem sokra tartotta mint irót. Dehát az irodalmi érték nem számít ebben az osztályzásban. Eötvösről például elismerhetjük hogy nagy író, mégis baj van vele, mert a barátai Pepinek hívták. Igaz hogy Széchenyit is Stefinek hívták. Széchenyi azonban tragikus hős, aki, mint Berzsenyi, mint Kemény, mint Ady, elfuladt a saját dicsőségében, a környező „hígszellem" csapdáiban, nyilván mert nem volt eléggé hígmagyar. Ellenben ha Vörösmartyval, Aranynyal történt ugyanez: az természetesen azt mutatja, hogy nem voltak eléggé mélymagyarok. Léha és szemérmetlen játék! Igy akár Petőfi fölébe állíthatom valamelyik mai kedvencemet, mert ő már azt is ismeri a népköltésből amit csak Bartókék tártak föl. Másoknál persze az se baj ha semmi közük is a népiséghez és magyar ízekhez; elég, ha szembenálltak a „hígmagyar" nagyokkal, s elpusztultak ama bizonyos csapdákban. Így lehet Péterfyből is „mélymagyar", bármennyire Nyugat gyermeke, műveltségében és vérszerint is; s így avatható „lángésszé" például Zilahy, közepes író és zavaros szellem, de kétségtelenül duzzogó és tüdővészes. (Szekszárdon ma is anyám asztalán áll a *Magyar Koszorusok Albuma*; gyermekkoromban sokat forgattam, más híjján és illő unalommal. Zilahy esszéit tartalmazza, díszkötésben. Ki gondolta volna hogy ez a magyartalan és fellengős író valaha a „mélymagyarság" példájaként fog fölásatni?)

Visszametszés.

Nem azért szaladtam végig ezen a furcsa irodalomtörténeten hogy kritizáljam. Az ilyesmit nem is igen lehet. Amint látható, a szellemi fajiság nevében mondott ítélet még sokkal inkább Csáky-szalmája, mint az amely az irodalmi érték alapján válogat. A művészi tökéletességben mégis van valami kényszerítő. A magyarság határait azonban mindenki ott vonja meg ahol akarja. Mi dönthet itt? A tárgy? A mondanivaló? A „nemzeti szellem", ahogy Beöthy Zsolt korában nevezték? Vagy a látható, megfogható, stílusban jelentkező „magyarosság"? A szellemi fajkutatás előtt mindez nem számít. Az mélyebbre néz, és ép azért ellenőrizhetetlen. Bizonytalanabb még a vérbelinél is. Nem csoda ha ítéleteit óhatatlanul személyi rokonszenvek és ellenszenvek befolyásolják. Amikkel nem lehet vitázni.

De ez csak az egyes ítéletekre vonatkozik. Az *egész* ítélkezés mögött van valami, egy elv, egy ösztön, egy hangulat, ami már nem pusztán személyi. Ez magában a „kor lelkében" fészkel, érdemes kitapogatni, mint egy betegséget. Az elv a „visszametszés" elve: a kertész levágja a fölös hajtásokat, hogy a törzs maga zavartalanabbul, erőteljesebben fejlődhessen. Evvel már lehet vitázni: nem biztos hogy a botanika érvényes a szellemi téren is. A kultura hajtásai nem mindenben hasonlítanak a fa ágaihoz. Ha a faágat levágom, sarjad helyette másik, még szebb ág; az Eötvösök és Arany Jánosok ellenben pótolhatatlanok, egyetlenek. Azonkívül a kultúra lényegéhez tartozik a szabadság. A nagy kultúrák úgy nőttek, „mint az őserdő". A szellem mindenfelé kinyujtja ágait, ez a természete. A kritika ollója magától értetődő leg és meghatározás

szerint, csak arra való, hogy a satnyát irtsa, a beteget, vagy az élősdit. A kertészolló viszont a törvényes származású, egészséges galyakat is lemetszi, néha csak azért, hogy kevesebb legyen, hogy a lomb ritkuljon, ne terhelje a fát, ne vigye erejét szerteszét, véletlen és nem kívánt irányokba. A kertész diktátora a fának, és olykor zsarnoka: belekényszeríti egy megrajzolt vonalba, nem tűri hogy koronát eresszen...

Ilyen diktátori ösztön hajtja a szellemi visszametszés hirdetőit is, de ennek a mélyén különös kishitüség lappang. Szeretnék megakadályozni hogy a fa továbbnőjön amerre elindították a századok; visszanyírni egy oly vonalba melyet rég elhagyott. Szívesen lenyesnének minden ágat, mely a környező égtájak szellői felé tapogat. Nem kívánják hogy messzebb egekbe nyujtózzunk s széles terebélyt növesszünk; inkább még félnek ettől. Hangoztatják is hogy ne kacsintgassunk a nagy kultúrákra: a hatalmas fának nincs szüksége a visszametszésre, de mi kicsinyek vagyunk s vigyáznunk kell. Szerintük máris nagyon elkalandoztak lombjaink a törzstől, a fa már egészen elvesztette régi formáját. Ezek a lombok már többé-kevésbbé idegenek, s ahogy mindjobban elborítják a törzset, maga a fa idegenné válik önmagához. Visszametszeni! visszanyesni! ez a fa fertőzött, „hibás fejlődésű", irtani akár a legszebb ágakat is! „ne ijedjünk meg a *tabula rasá*tól!" Mindent levagdosni, hogy csak az ősi, szent tuskó maradjon, a hamisítatlan, vad, vén, dísztelen tönk, mint egy dacos és babonás bálvány! Ez az utolsó reménye kultúránknak, ez a kegyetlen önműtét. Ez a „komor történelmi reálizmus". Itt állunk már félig eltünve, elidegenedve önmagunktól; egyetlen mentségünk még ha kitépjük lelkünkből mindazt ami asszimilált és európai, s leszünk kicsinyek és parasztok, akár műveletlenek is, de legalább szellemben fajtiszták, sűrűen és mélyen magyarok. Egy őrült kertész látomása ez, de már-már egy egész nemzedéket elfog ez a kertészpszihózis. S alapja, mint a legtöbb pszihózisnak: a fogyatékossági érzés.

Kismagyar elgondolás.

Van-e értelme ennek a fogyatékossági érzésnek? Lélektanilag mindenesetre érthető, mai veszélyes helyzetünkben, s egykicsit a megrabolt ember lelkiállapotára emlékeztet aki megmaradt kincseit szeretné utána dobni a rablónak, hogy elmondhassa: „Tőlem most már el nem vehetnek semmit!" Vagy inkább az Arany jégvert parasztjára, aki a pusztulást látván, maga is paskolni kezdi szőllejét: „Lássuk hát Uramisten, kettesben mire megyünk?" Itt is azonban áll a Deák mondása: amit elvettek tőlünk, még visszakaphatjuk; amit magunk adunk föl, örökre elveszett. Ismétlem, lélektanilag érthető a lemondás hangulata, mely mindent inkább odadobna már egy kis nyugalomért és biztonságért. Én nem tudom feltétlen elítélni és hazaárulónak kiáltani azt sem, aki trianoni veszteségünkben még bizonyos előnyt is lát, bár szörnyű áron vásárolva. „Kibogozódtunk a kiegyezés kényszerhelyzetéből; megszabadultunk a nemzetiségektől", mondja az író akinek könyve e cikkek indítékát adta. Nem egy magyar érezte titokban ezt a megkönnyebbülést; de az ilyen érzés nem lehet tartós. Néha jól eshetik kicsinek lenni, de számunkra a kicsiség nem megoldás. Elvégre nagyok azelőtt sem voltunk, s félős, hogy amint még kisebbek lettünk, egyik kényszerhelyzetből csak a másikba zuhantunk. Ez pedig már nem lesz „paritásos". Nemzetiségeink is vannak ismét, csak az elv ingott meg, melyre támaszkodva bírhatnánk velük. Magunk is hajlandók lettünk, beállni nemzetiségnek a saját hazánkban, s fajnak érezni magunkat az apró fajok közt. De mondom, a kicsiség nekünk nem megoldás, nincs hozzá tehetségünk. Nem tudunk apró, egységes faj lenni. Ha nincs országunkban nemzetiség, magunk csinálunk magunkból magunknak, s ha tíz magyar van együtt, már ismét együtt van az egész nagy Magyarország, maga a szentistváni birodalom, népi összetételének ős tarkaságában, Tiszástul-Drávástul, a Marosokkal és Körösökkel, nem is említve a Vágot és Lajtát. Sőt gyakran elég ehhez egyetlen magyar is.

Ami áll a fajról és országról, ugyanaz áll a kultúráról is: abban sincs tehetségünk a kicsiségre. Kicsiség sokféle van, és a kicsiség relativ. Lehet valami kívülről kicsi, és belülről mégis lényegileg nagy és kiterjedt. A magyar kultúra legbensőbb lényegében sokszínű, tág és tárt; hatásokat és benyomásokat magábaolvasztó; különböző fajok lelki hozadékát egységesítő; messze horizontokat átölelő. Hosszan beszéltem már erről más helyen, s nem is egyszer. A magyar kultúrát nem lehet kicsinnyé, egyoldalúvá, fajivá apasztani: mert az akkor már nem is lenne magyar.

A mélyforrások.

Amit mondtam, nem paradox: mennél mélyebb és szűkebb fajiságba akarjuk visszaszorítani a magyar lelket, annál inkább elvesztjük belőle épen azt ami magyarrá s nemzetien különlegessé teszi. Ez különben többé-kevésbbé minden nemzet kultúrájával így van. A szellem világában különös törvények uralkodnak, s nem ellenmondás az hogy ahol a fajiság legősibb s mintegy irodalomelőtti, népi és paraszt mélyeibe szállunk le, ott túljutunk már a nemzeti különbségeken, s egy differenciálatlan, valójában nemzetközi réteghez érünk. Az a „mélykultúra", amelyet az elfeledéstől még utolsó pillanatban megmentett ősízű népmesék és balladák tárnak föl előttünk, nagyjában közös, vándor és nemzetközi, ahogy mindenki jól tudja aki valaha tudományosan foglalkozott vele. Nagyon jellemző erre nézve amit épen a „mélymagyarság" hirdetője - a magyar szellem fajtisztaságának apostola - mond egy újabb népies költőnkről: talán azért lett oly mély magyar költő, mert mint román származás, „a maga román mélyeit is használni tudja". Voltakép a néplélek nemzetközi vagy inkább nemzetelőtti mélyeit „használja".

Távol vagyok attól hogy az ilyen mélységek fölfakadásának ne örüljek, s tudom, mit jelenthet egy költőnek vagy egy irodalomnak, ha ezekkel az ős népi forrásokkal kapcsolatot talál. A kapcsolat persze nem lehet szándékolt és programmszerű... De viszont meg sem szakadhat teljesen anélkül, hogy a nemzeti irodalom gyökereit a kiszáradás veszélye ne fenyegetné. A gyökereknek le kell érniök ezekig a forrásokig. Nagy tévedés volna azonban azt hinni hogy ez a kapcsolat csak a népköltés vagy ősi népkultúra tudatos ismeretén alapulhat. Ezer csatornán és hajszálgyökéren át szivároghat az a nyelv és élet alig felfedhető rétegeiből, vagy akár a művelt irodalom és magas-kultúra közvetítésével, a költő lelkébe, mely tápláló nedveit a legmostohább kőzetek alól is csodálatos erővel tudja fölszívni.

S még nagyobb tévedés azt képzelni hogy a forrás mely a nemzeti irodalom gyökereit táplálja, azonos magával a nemzeti irodalommal. Vagy hogy például az a régi, tiszta fajiságú magyar kultúra, mely (Németh László szerint) a tizenhatodik században még fölhigítatlanul és tömény zamatával megvolt, nem volt talán egyéb, mint ennek a népi mélykultúrának valami kifejlődése és fölvirágzása. A magyar kultúra legkezdetétől fogva és már eredetében és gyökereiben is, egészen más.

Mandula és barack.

A magyar kultúra szentistváni képződmény. Első királyunk szelleme indította útnak, s azóta ebben a szellemben haladt kilencszáz éven át, meg-megakasztva, de vonalából igazában sehol ki nem térve. Természetesen sokféle mélyforrás táplálta, sokféle íz gazdagította zamatait, balkáni és félszláv ízek is. De ez mégsem balkáni vagy félszláv, hanem nyugateurópai jellegű kultúra. A barackot vadmandulába oltják. Azért abból barack lesz és barackot terem. A magyar kultúrának azonban még vad alanya sem volt balkáni, mert ez a vad alany a magyar őslélek volt, és az se nem szláv, se nem balkáni.

A történelmi magyar kultúra egyébként előttünk áll, s arca és növése egyformán mutatják, hogy a nagy nyugateurópai kultúrák édestestvére, kishuga ő. Ez tény, amin bajos lenne változtatni. Kazinczy nem valami félszláv ősiségből emelte ki irodalmunkat; ez az irodalom nyugati volt Majtény előtt épúgy, mint Bessenyei után. Balassa és Zrinyi teljességgel európai karakterű költők, épúgy mint Arany és Vörösmarty. S ha ez hígságot jelent, hát hígmagyarok. Sőt maga a vaskos és zamatos régi nyelv, amely a sűrű és mély magyarság hangulatával annyira megbabonáz, sokkal jobban hasonlít, nem egyszer épen vaskosságában és zamatában, a külföldi kortársak nyelvéhez, mint az ember gondolná. Régi olasz és francia krónikák olvasása közben, Rabelais vagy Montaigne lapjain, olyan fordulatokra bukkanhatunk, melyeket ha magyar íróban olvasnánk, könnyen érezhetnénk jellegzetesen magyaroknak. Épen régi ízük miatt. Még ez a sűrű, régi, vaskos íz is európai bennünk!

Persze azért nem „hatás"; a testvérek nem azért nőnek egyformán, mert utánozzák egymást. S az, hogy irodalmunk nyugati ízű, még nem jelenti hogy hiányzik belőle a magyar zamat. Nyugati irodalom nem egy van. A magyar költő összetéveszthetetlen egy külföldi költővel, épenannyira vagy még sokkal inkább, mint például az angol a franciával. Áll ez legalább a nagyokra, kik nemzeti lelkünk igazi képviselői. S Vörösmartyra és Petőfire még nyilvánvalóbban áll, mint Balassára vagy Zrinyire. Őket méginkább reménytelen vállalkozás lenne maradék nélkül levezetni koruk európai irodalmának áramaiból és szellemi táraiból. A magyarság nem szegényebb, hanem gazdagabb lett bennük. Ez a magyarság azonban nem pusztán valami ős, barbár, szomszédainkkal is közös népiség. Hanem épen az az európai születésű, minden gazdagságot befogadó, belső nagysággá táguló magyar nemzeti lélek, amelyet Szent István korában nyugati megtermékenyülés tett élővé, fejlődővé és messze századokba gyümölcsözővé.

Paraszti vagy nemesi kultúra?

Nem volna-e tökéletes hisztéria és katasztrófapolitika ezt a gyönyörű s immár közel évezredes kincset félredobni és lebecsülni azért a képtelen és perverz ábrándért, hogy visszacsináljuk a folyamatot, mely szellemünket ily csodálatos módon kitágította, s ha már országunk megkisebbedett, legyünk lelkileg is kicsinyek a kicsinyek között? Kérdés hogy ezzel közelebb jutnánk-e a körülöttünk élő kis népekhez, hisz ezek azóta maguk is már rég európai irányokban fejlődtek, maguk sem akarnak kicsinyek maradni, s csakugyan nem adnák oda a maguk Kazinczyjait és Arany Jánosait a népi közösség kedvéért. De meglehetősen következetlennek is látom ezt az egész dolgot. Ugyanakkor mikor szellemünket szűzen akarnók tudni minden idegentől s mintegy fajilag megtisztítani: egyúttal azt is kívánjuk, hogy ez a szellem mégis folytonos kölcsönhatásban legyen apró, idegen fajú népek szellemével, kik véletlenül szomszédunkban laknak, de szellemi kultúránk kialakulására eddig kultúrájukkal alig volt befolyásuk? Ugyanakkor, mikor megbélyegezzük a német és nyugati hatás asszimilálását, örömmel fogadjuk a balkánit, mely számunkra százszor idegenebb? Eötvös ellen óvatosságra int az ereibe kevert osztrák vér, s Erdélyi József iránt bizalmat sugall a román? A művelt, nagy nyugati nemzetek közösségét, ahogy mondani szokás, rüheljük, s mint a megvert gyermek, magunknál kisebbek közé kívánkozunk? Arany és Petőfi a népet akarták fölemelni az irodalommal. Mi úgy emeljük föl a népet, hogy sutba dobjuk az irodalmat?

Jól tudom, hogy a divatos világnézet szerint nem szokás hinni tisztán szellemi eredetű állásfoglalásokban, s minden kijelentés mögött a beszélő vérbeli örökségét s osztályelfogultságait szimatolják. Tudom, hogy ellenem is készen állnak az *ad hominem* érvek, s már ott is settenkednek a tarack-mód burjánzó irodalmi pamflettek sorai között. Azt mondják, azért beszélek így, mert jött-magyar vagyok, s nem népi ivadék. Hallom hogy egy pozsonyi folyóirat többek közt avval akarja kisebbíteni a magyar kultúrát, hogy engem is szlávnak tesz meg, s a kis-

magyar elgondolás hívei szívesen visszhangozzák ezt a vádat. Noha az ő szájukban ennek nem szabadna vádként hangzani, hisz a magyar maga is szerintük úgyis már amolyan „fél-szláv" nép. Nem szeretek származásomról beszélni s eddig nem is igen tettem; de most úgy érzem, egyszersmindenkorra meg kell mondanom hogy nem vagyok „asszimilált". Ha az volnék, akkor sem érezném kevésbbé magyarnak magamat; dehát nem vagyok az. Magyar nemesek voltak már dédapáim is, úgy apai, mint anyai ágon, tolnavármegyei magyarok. Annyi azonban igaz, hogy parasztok nem voltak. Ezért nem fogom szégyenleni őket. Így is közelebb voltak a magyar néphez, mint nagyon sokan azok közül akiknek unokái ma a népiséget prédikálják. Abból a művelt, literátus, gazdálkodó, de vármegyei tisztségeket is viselő magyar köznemességből eredtek, mely a magyar kultúrát, s benne a magyar irodalmat, valamikor megteremtette. Mert a magyar kultúra eredetében és ősi alkatában nem paraszti, hanem nemesi kultúra. S azoknak akik ezt a kultúrát eredeti jellegében, ősi magyarságában szeretnék visszacsinálni, ezt is talán tudniok kellene.

JEGYZETEK

Előszó. - E kötetbe foglalt cikkeim legtöbbje még könyvalakban nem jelent meg. A teljesség kedvéért mégis fölvettem két-három darabot, mely *Összegyüjtött Munkáim* II. kötetében már napvilágot látott, ugyszintén egyet, mely egy régebbi kötetemben szerepelt.

Köszönet illeti az Athenaeum könyvkiadóvállalatot, mely nemcsak ezekhez járult hozzá, hanem szíves engedélyével az egész kötet megjelenését lehetővé tette.

Itt mondok köszönetet Gellért Oszkár barátomnak is, aki a *Nyugatban* megjelent cikkeim bibliografiáját összeállította. Munkáját fölhasználtam az egész könyv szerkesztésénél, valamint ezekben a jegyzetekben is.

Herczeg Ferencről az 1933. év első felében, Molnárról ugyanez év második felében irtam a *Nyugat Könyvről Könyvre* c. rovatában. Irtam azonkívül az idősebb, Ady előtti kortársak közül Gyulairól (1911), Riedl Frigyesről (1912), Berzeviczy Albertről (1912 és 1936), Lévayról (1918), Kozma Andorról (1913), Ignotusról (1910 és 1917), Bródy Sándorról (1934.)

Ezeket az adatokat Gellért jegyzeteiből meritem.

A Nyugat-kor régibb irói közül irtam annakidején Balázs Béláról (1908 és 1913), Lukács Györgyről (1910), Oláh Gáborról (1913), Révész Béláról (1923) és másokról.

Schöpflinnek egy regényéről irtam (1928), Móricznak *Boldog Világ* c. gyermekkönyvéről (1912.)

Füst Milánról mindeddig nem irtam. Szép Ernőről csak első könyve alkalmából (1912). („Nem is tudok Sz. E. verseiről tudós kritikát irni. Nem vagyok esztétikus e versekkel szemben.")

Mindezek még özönvíz előtti idők. Nem tartozik e könyv időhatáraiba a fiatal Békássy Ferencről írott emlékezésem se, aki a világháboruban elesett (1915). Ez az emlékezés egyébként már meg is jelent egy régi kötetemben.

Kronologice viszont már e könyv keretébe esnék a Kaposy József haláláról (1923), s a Voinovich Arany-életrajzáról szóló cikk (1932), de tárgyánál fogva mindkettő távol áll azoktól a témáktól, melyekről itt szó van.

A *Nyugat* novellistáiról alig irtam valami jelentékenyet. A „második nemzedék" legkitünőbb képviselői közül hiányzik e könyvből Márai, a regényiró, Cs. Szabó, az esszéista, Illés Endre, a kritikus és mások.

Megemlítem itt még Komjáthy Aladár első kötetéről irott kis cikkemet (1925.) Komjáthy régi tanitványom és barátom. Mint magában a cikkben kifejeztem, „emberi közelsége nehézzé teszi, hogy *csak a költőt* lássam benne; ahogy bizonyára nehezünkre esnék, hogy pl. a Föld nevü bolygóban ne lássunk egyebet, mint *csak a csillagot*!"

Egy történeti regény 1920-ból. - Laczkó Gézáról az első cikket első regénye alkalmából irtam. Ez volt a *Noémi Fia* (1917.) A cikkben már megpróbáltam jellemrajzát adni a modern iró egy kialakult és különvált tipusának, a flauberti tipusnak, melyhez Laczkót is soroltam, noha regényének értékét nem épen e tipus erényeiben láttam.

„... jó könyv is, szép könyv is; de igényei, ambiciója valahogy nem függenek össze jóságával, szépségeivel. A jóság, a szépségek, mély gyermekkorból hozott érzéseknek, spontán nekilendüléseknek, akaratlan, szinte tudattalan kisarjadásai. Az ambició, ellenkezőleg, egy nagyon is akart, nagyon is tudatos, izzadságos művészet pálmája felé látszik nyujtózkodni."

„A regényideál, mely szeme előtt lebeg, a flaubert-i: mely a müvészetet a formális elemek tulsulyában keresi. A tartalom egy akármilyen életdarab: a legszürkébb, a legjelentéktelenebb, legeseménytelenebb, a leg-válogatás-nélkül-igazabb: minden külön befejezettség, lirai vagy drámai pathétikus érdekesség nélkül. Ezt a szinezésnek és plasztikának, az árnyalásnak, átmeneteknek, a tömöritésnek és jellemzésnek, egyszóval minden illuziókeltésnek legminuciózusabb művészetével megfesteni a regényiró feladata. Ezért érezhető a Laczkó mesélésén mindenütt a törekvés: a történetnek szögleteit

kikerekíteni, minden részletnek egyenlő fontosságot tulajdonítani, és a leírást a miliőrajz, s a mindennapi élet apró jelentéktelenségeivel tulhalmozni. A Flaubert felséges személytelenségére való törekvés... A portré hű *akar* lenni, s minthogy a *belső* hűség olyan valami, ami öntudatlanul, spontán születik, az ambició és akarat, mely amavval mitsem tud csinálni, a *külső* hűség felidézésére veti magát. Tudományos aggodalmaskodással gyüjti a kép színeit, az adatokat, lelkiismeretes gondot fordit egy-egy külső vonás megállapitására, tévedések, anachronizmusok elkerülésére, mennél több apró és igaz részlet összetömörítésére... Módszer, mely művészileg talán megbosszulja magát (a *Salammbô*-nál, a *Bouvard et Pécuchet*nél is megbosszúlta) - de minden esetre megad a műnek egy külön, másnemü értéket. Laczkó könyvének is van ily külön értéke mindazokra nézve, kik magyar irodalom- és színészettörténeti érdeklődéssel birnak: valóságos lexikona e könyv a közelmult vidéki magyar szinészéletének, adatok és képek gazdagságára és teljességére nézve páratlan. Egy egész szinészeti geografia: a vándorszinész életének állomásai, Kárpátoktól Adriáig kaleidoszkópszerü változatossággal... Módszer, mondom, ami talán szerkezetileg nem válik a műnek előnyére (mindenesetre nehéz szerkezeti probléma, mellyel Laczkó néhol nagy erővel birkózott, s nem mindig győzött). De rendkivüli gazdagság és tarkaság érzését költi az olvasóban. A szerző ismeretei kimeríthetetleneknek látszanak; minden szó mögött az elhallgatott, a leírni sem érdemesített adatoknak és ismereteknek még egész tárházát sejtjük."

„... Amint a szerkezet kaleidoszkópszerü, a stilusnak mozaikszerüvé kell válnia: nem az egységes nagy lendülést, hanem a részleteknek lehető legszínesebb, legéletteljesebb, legjellemzőbb, legplasztikusabb kifestését tűzi feladatává. Ismét flaubert-i ideál. Jelzőket találni, melyekben egy egész ember, egy egész szinház, egy egész társadalmi osztály, egy egész város rajzoltatik, melyek egy egész képet, tájat, hangulatot, egyszerre hoznak szemünk elé. A tudós helyét az iróban itt a mesterember foglalja el; festeget, ácsol, ötvöz és ragaszt; és Laczkóban (régtől ismerjük) van is egy, aprómunkára kitünően alkalmas, *précieux* mesterember. Jelzői többnyire képszerüek, gyakran jellemzőek, tömörsége virtuóz, s egyetlen szava sem esik gondatlanul. S mégis (vagy épen ezért) a stilusban találjuk regényének leggyengébb oldalát. Nagyon is akart, nagyon is ötvözött, nagyon is terhelt ez a stilus. A részletmunkában elvész a lendület. Külön-külön minden mondat kitünő, sima, véglegesen megfaragott; egyben a nyelv mégis akadozik. Zökken, mert nagyon is súlyos; és csörög, mert nagyon is apró drágaságokkal van megrakva. Természetesnek, lendületesnek szánt passzusai passzusok maradnak: észrevesszük, hogy természetesnek, lendületesnek *vannak szánva*. Csak ahol a költő felejti pillanatra a mestert, a tudóst, akkor szárnyal fel egy-egy szökkenésre: mint a gyermek akkor csinálja a legbájosabb mozdulatokat, ha felejti a pedáns táncmester szemeit. Ilyenkor elragadó tud lenni. Igy mindinkább a könyv vége felé."

„A sok mozaikszerü apró részlet, sok nyüzsgő, megvillanó alak középpontjában egy igénytelen, de mély történet áll, egynéhány ember egészen intim története, s érzelmi intenzitásával mindinkább győzedelmesen szoritja ki érdeklődésünkből a tulzott, aprólékos miliőrajzot, mely elnyomni, elboritani hiába igyekszik. Amint nehezíti Laczkó regényét minden, ami akart, ugy ad szárnyat neki valami mélységes akaratlan. E képszerünek, leirónak szándékolt regény mégis elsősorban érzelmi regénnyé vált, s elsőrendü szentimentális szépségei vannak. Maguk az alakok... amily külsőséges, adatszerü minden a miliőrajzban, oly belülről és mélyből van mintázva ez a két-három főalak: Lányiné, a kis fiu, még Szilánghy is: de elsősorban maga Arabella, akinek arcképe a gyengédségnek, szeretetnek és mély átérzésnek egészen páratlan mesterműve. Alig tudok a magyar irodalomban nőarcképet, mely az olvasó emlékezetébe ily finoman, mélyen és rokonszenvesen benyomódna. Thackeray nőalakjait lehetne hozzája hasonlítani, anélkül, hogy bármi tekintetben is hatásukra gondolhatnánk. És nem valami idealizált alak ez; ellenkezőleg: a legemberibb szenvedélyig, legkisszerübb gyarlóságig átérzett és megrajzolt asszonykép. S mily pontosan és mélyen összehangolt evvel a másik három alak! S a történet maga, a művésznő katasztrófája, aki fiáért lemond a művészetéről: a történet, mely csak az utolsó lapokon nyílik ki, mint az ég szélén az alkonyfény, micsoda méla szinruhába öltözteti, visszapillantva az egész regényt, mint az alkonyfény az egész tájékot! Mindez igazán mély és művészi: Laczkónak valami nagyon gyökereset sikerült itt kihozni magából."

Az 1938-ban megjelent *Királyhágó* a *Noémi fia* folytatása. A miliőrajz itt már teljesen átmelegedik az ifjukori emlékek hatása alatt, a flauberti feszesség fölenged... A *Királyhágóról* nem irtam birálatot; megjelenése abba az időbe esik, amikor már egyáltalán nem irtam birálatokat.

Magyar tudós szomoru években. - 1922-ben iródott, Király György korai halála alkalmából. A *Nyugat* Király György-számában jelent meg. A következő szám közölte az elhunyt sírjánál mondott gyász-beszédemet: „Tudós ebben a „tudomány nélkül való” országban; tanár, akit az Isten maga nevezett ki!” Király emlékét azért költöm itt föl, mert az egész történet megvilágitja azon idők légkörét, amikor a szellem háttérbe szorult, sőt vád alá. Az „irástudók árulásának” problémaköre ebből az időből származott...

Egy fiatal költő. - 1923. A *Nyugat Könyvről Könyvre* c. rovatában, mely ez évben indult meg. Szabó Lőrinc első verskötetéről, amely még alig mutatja a költő későbbi arculatát. Mindenesetre a legelső cikkek egyike, mely Szabó Lőrincről, mint eredeti költőről megjelent.

Másik fiatal költő. - 1926-ból. Ekkor jelent meg Sárközi első könyve, noha ő voltakép még előbb kezdett versekkel szerepelni a *Nyugat*ban, mint Szabó Lőrinc. Ők ketten azok, akik a *Nyugat* u. n. „második generációjának tagjai közül legelsőnek jelentkeztek.

Egy nagy költő halála. - Tóth Árpád 1928-ban hagyott itt bennünket, s ez az emlékezés ugyanabban a *Nyugat*-számban jelent meg, amelyben a friss sírja fölött elhangzott beszéd.

Tóth Árpádról először 1920-ban irtam, egy *Uj Verseskötetekről* szóló kritikai körszemlében, mely a *Lomha gályán* c. kötet mellett még Balázs Béla és Kassák Lajos egy-egy könyvét birálta. A cikk legnagyobb része azonban a Tóth Árpád könyvét méltatja. A bevezetés általános problémákat vet föl.

„Versírónak írni versekről mindig bajos... Mindenki elképzelheti a perspektiva-nehézségeket: az egyoldaluság veszélyeit az irányához, formáihoz érzelmileg hozzánőtt *artisannál*. Ott aztán a céh-beliség, a nagyon-is-jól-ismerés veszélye: a technikálitásokba merülésé: pedig a költészet nem csupa mesterség, s az jelentős benne, ami a nemzetnek jelentős, nem ami a céhnek. De a legmélyebb nehézség, hogy az árban úszó nem érzi sodrát, s így a költőkritikus ha jól látja is az egyes jelenségeket, nehezen emelkedhetik az irodalmi folytonosság nagy szempontjaiig. Maga Arany, oly kitünő kritikai érzékkel apró kortársainak apró eredményei vagy baklövései iránt (s oly csalhatatlan érzésével egyszersmind a régibb fejlődés minden sodrainak és ereinek), halvány sejtelmét sem hagyta ránk kritikai *oeuvre*-jében a *contemporain* tehetségek egységének, és semmiségének, helyüknek egy nagyobb összefüggésben, a folyamnak, mely minden apró kavicsokat korunk felé görgetett, formált s eltemetett.

„Magam sem remélhetem, hogy ily nagyobb összefüggéseket megsejthessek: mégis úgy tetszik, hogy az előttem fekvő három verskötetben irányfélék tipusait látom. Költészetünket e pillanatban mintha irányokra darabolódás fenyegetné. Nincs egy közös nyelvi és formai alap, melynek fejlődésében egysége egészségesen tükröződhetnék. Az Ady hatása talán érzelmileg elég erős lett volna új tradiciót teremteni (hisz a legkonzervativebb s Adytól legtávolabb álló irányok is érezték és mohón felszívták ezt a hatást), de sajnos az Ady hatása inkább a Petőfiéhez, mint az Aranyéhoz hasonlított, s a kritiká-nak inkább küzdenie kellett ellene, mintsem, hogy elfogadhatta volna a jövő fejlődés alapjául. Ady mint Petőfi az utánozhatatlan s majdnem tradiciótlan költők közé tartozik: azon ritka momentumok egyike az irodalomban, mikor „a hal mintegy kiugrik vizéből”, „sem utóda, sem boldog őse” egyéb poétáknak.

„Utánozhatatlan ez és csak egy pillanatig tarthat: a halnak folyót kell keresnie megint: elemet, amelyben úszhasson, tradiciót, melynek ereje mélyebb és tartósabb lehessen, mint egy pillanatnyi, bármily fényes, bármily gyönyörű ugrásé. E keresés - úgy látom - jellemzi mai költőinket, s a három könyv, amelynek címét dolgozatom élére felírtam, három iránynak lehet a tipusa, három folyócskának, mely medert keres más-más vidékeken.

„Az egyik - azon az úton, melyet magam is hajdan törni segítettem - iparkodik visszajutni a régibb ma-gyar költészet elhagyott nagy kincsesmedrébe, a Vörösmarty, sőt a Berzsenyi formakincseiig. A második idegen - német - áramlatokat akar meghonosítani költészetünkben, és így nyitni új medret folyónknak. Egészen friss medret szeretne ásni a harmadik, vagy inkább medret sem tűrni, csapongni medretlen...

„Az első látszik mindenesetre elméletileg a jövő magyar költészet leghelyesebb és legbiztosabb útjának.”

\- -

„A tárgyalásba vett három könyv egyike sem értéktelen. Három közül a legkészebb művészi ajándék számunkra a Tóth Árpád könyve. A legjelentősebb is: azon ritka könyvek közül való, melyeknek minden lapján érezzük a valóságos, póz és divat nélkül való Költészet fuvallatát... Valóságos kert ez, nem különböző virágok gyűjteménye: saját földjük van, földjüknek ereje van...

„E föld, e lélek, egy rokonszenves, kissé beteges kedélyü költőnek a lelke, messze, magányos föld, magába vonult, magában mulatgató lélek. Egy kissé melankolikus kedélyű ifjúé, aki estéit magányos szobájában tölti, olvasgatva, apró és sokat látott tárgyak formáin eltünődve, elálmodozgatva.

„Világa kicsiny, de e világban minden apróság mélyen és intenziven átérződik... A tárgyak a sok nézéstől átlelkesednek, morbid és groteszk szineket kapnak a morbid és magányos lélekben, melynek a mindennapi szemlélet egyetlen kalandja. A mindennapi látványok mágikus és furcsa elevenségei kisértik kicsinyes és ingerlő melankoliájukkal... Tóth Árpád engem nevezett egyszer furcsa *detail*látónak; s valóban régi magányaimban erős hajlam volt bennem is ilyenre: de mily jellemző, hogy épen ezt látta meg és emelte ki bennem!

„Mert különös tehetséggel bír arra a lélek, hogy csak azt lássa meg, ami az övé: egy egész kis világot tart magának, nem ereszt be semmi idegent: vagy csak erősen belealakítva. S ezért ez a költő, ki nagy tanuló voltánál fogva első pillanatra s külsőségek miatt, hatások alatt állónak látszhatik, alapjában erősen eredeti s egyéni... Régibb verseiben jóformán csak egyetlen formát s annak változatait találtuk: hosszú kanyargó sorokat csöndes harmóniával, melyeknek nyugodt folyásába jól fért a furcsa *detailok* szélengő serege; hosszú és zenés sorokat, mint a francia vers, de nem oly szabályosan: még annyira sem, mint a német nibelungvers, hanem váltogatva az ütemeket, valami egyéni felelőtlen dúdolgatást, melynek egyetlen törvénye, hogy mindig ritmusban maradjon... Majdnem törvénnyé vált itt még az is, hogy a jámbusok lassúak, szomorúak és ne igen tiszták legyenek s hogy melankólikus, tompa rímek között néha bizarr ékszerként csillanjon fel egy-egy különösen, kimesterkedetten csengő és meglepő...

„Veszélye mégis ez egyhúrú, egyéni lírának, hogy monotonná s modorossá válik: s a dúdolgató érezte a veszélyt. De a dúdolgató tanulgató is volt s új versfüzete azt a nagyon kedves meglepetést hozza nekünk, hogy sikerült neki forma és érzésvilágát jelentősen kitágítani.

„A dúdolgató tanulgató is volt s Tóth Árpád egész rokonszenves képében van valami diákos. Egy gyámoltalan, magányos nagy diák képe néz ránk e versekből, szebb, mert nem álarc, mint a gyermekkép, melyet újabban divat költőink közt magukra negélyezni. Tóth Árpádnak még prózai dolgozataiban is van valami diákos: bírálataiban, melyek minden nagy alaposságuk és szakszerű rendszerességük mellett is, sőt épen azzal, gyakran kedvesen emlékeztetnek valami kitűnő önképzőköri bírálatra. Ez a diák szorgalmas és lelkiismeretes, jó olvasó és tanuló s alapjában orthodox, klasszikus ízlésű. És így történik, hogy ez a fiatal, nagyon egyéni és egészen modern költő formakincsét a leghagyományosabb utakon kezdi tágitani...

„Különös tehetséggel bír arra e lélek, hogy csak azt tanulja meg, ami másból is övé, ami másból is ő, mint fémmágnes, mely csak a rokon fémmorzsát vonzza el s asztalon hagyja a papirszemetet... Még a szigorú régi versformák is, egy-egy szándéktalanul is szándékos ütemcsuszamlással, egy-egy furcsa és egyéni rímmel vagy néha épen a diákos metrizálás-hangulattal, egyszerre a sajátjai lesznek, szinte változatai a régi, dúdolgató formának, felelőtlenül, kedvtelésből szabályokba tévedt dúdolgatás. Engem rendesen nagyon kellemetlen érzés fog el, amikor más költőkben saját hangjaimnak visszhangját olvasom, mintha váratlan s torzító tükörben pillantanám meg az arcomat, mintha grimasz volna rám, paródia. Ezért is nehéz nekem már, fiatalabb költőket bírálnom, mert itt is, ott is nyomomat találom s olykor oktalan talán, elfogulok. De Tóth Árpád kivétel... Őnála, ha visszafényleni látom egy-egy szavamat, képemet, azonnal az övének érzem és nem a magaménak többé azokat, már ahogy kiválasztja is az enyémből épen azt, ami valóban, ősileg övé is...”

„Az épen szememben a Tóth Árpád egyik jelentősége, hogy könyvében a magyar irodalom ősi és mindig új sodra folyik tovább, ki sem térve és meg sem rekedve, méltóan...”

Mikor ezeket irtam, még nem ismertem személyesen a költőt. Kerülő uton azt hallottam, hogy cikkem egy-egy részletében rosszul esett neki. Ezért kerestem ismeretségét, s a sors ugy adta, hogy épen ez a cikk hozott össze bennünket, haláláig tartó mindennapi és szoros barátságban. Második cikkemet már barátságunk idején irtam róla, mikor műforditáskötete megjelent. A cikket itt egész terjedelmében idézem:

„Örök virágok. - E gyönyörű cím, s egy mélyen rokonszenves előszó vezeti be a könyvet, mely, egyéb érdemei mellett, egyik legkiválóbb művészünk fejlődésén át szemlélteti a modern magyar versfordítás fejlődését. Tóth Árpád műfordításait két csoportba lehetne osztani. A régiekben nincsen terv és elv; az önmagában gyönyörködő művészet céltalan virágról-virágra röpködései ezek: a fordítás inkább csak ürügy a versre, az idegen mű visszaadása nem cél, csak alkalom egy komplikált és egyéni művészet, s egy tökéletes mesterségi virtuózitás foglalkoztatására és csillogtatására. Mind, akik verseket fordítottunk magyarra az utolsó húsz évben, ezzel kezdtük: szabad portyázás volt ez az európai költészet birodalmában, mielőtt a rendszeres hódító hadjárat megindult. (Ilyen az én *Pávatollak* című kötetem is, avval a különbséggel, hogy Tóth Árpád inkább a formával és tónusokkal kisérletezik - én inkább a vers filológiai részét tekintettem olykor szabad prédának.) Ezek magunk számára készített darabok voltak, műhelytanulmányok, s Tóthnál még inkább a virtuóz otthoni hegedűgyakorlata. Ifjú erőnknek kedves volt e munka, megadva az alkotás kielégülését, mélyebb kínjai nélkül. S akkor Tóth sem az „örök" virágokat kereste, hanem azokat, amik az ő kertjébe illettek: azokat a verseket, amik magyarúl Tóth Árpád-féle verseket adhattak. Így jutott Albert Samainhez. Samain nem oly jelentékeny költője a francia nyelvnek, mint Tóth a magyarnak: mégis rokon vele, s egy Samain-vers, a Tóth Árpád technikájával magyarra fordítva, olyan mintha Tóth Árpád valamely könyvéből vágták volna ki (van is ilyen a *Hajnali Szerenád*-ban.)

„A technika, mellyel Tóth Árpád a francia alexandrin lejtését visszaadni igyekszik, legtanulságosabban különbözteti meg egymástól fordításainak két csoportját. A régibb csoportban (amellett, hogy a hím- és nőrimek váltakozását sem őrzi szigorúan), mint ő maga mondja, még „nibelungizál": azaz helyenkint egy fölös szótagot iktat az alexandrin két félsora közé. Ez nemcsak sajátságos szabad és változatos lejtést ad a versnek, hanem külsőleg is teljesen közel hozza a Tóth Árpád-féle versekhez, mert hisz ez a „nibelungizált" sor éppen az a forma, melyet a költő eredeti verseiben szinte úgy lefoglalt magának, mint Kisfaludy a Himfy-sort. E Tóth Árpád-vers nem merev, kemény és klasszikus, hanem lágy, olvadó s tónusában erősen egyéni. Ezért - (bár bizonnyal van rá mentség oly művek átültetésénél, melyek a francia alexandrinnak is még meg nem merevült, vagy már feloldódni kezdő korából származnak) - mégis a műfordítónak oly korszakát jellemzik, melyben fontosabb volt előtte a saját versének szépsége és szíve-szerint-valósága, mint az eredeti tónusának pontos visszaadása.

„Az új korszak ott kezdődik, mikor tudatos céllal az „örök virágok", a magas költészet átültetését tűzi ki. Tisztelet a nagy költők s szenvedélyes szeretet az „igazi nagy irodalom" iránt nem engedhette, hogy olymódon fordítsa Miltont is és Baudelairet, ahogyan pl. Samaint fordította, akivel szemben bizonyos fölényt érezhetett. Nem csak a verselés kedvéért fordítgat többé; az idegen műalkotást akarja meghódítani s lelkiismerete szigorú elveket szab: a tökéletes formahűség s hangulati szigorúság elvét. Ez újabb darabok szinte iskolai mintaképei lehetnek a szerény és áhitatos fordításnak: mégis, nem kell hinni, hogy a fordító egyénisége bennük kevésbé érvényesül. A versek kiválasztását nem véletlen kormányozza többé; még kevésbé a fordítás sikerét. A fordítás elve szigorú és kemény, mégis: a fordító oly remekekhez vonzódik s olyanok átültetése is sikerül neki leginkább, amelyeknek keménység és szigorúság helyett inkább olvadás, báj, képek és színek ömlő bősége, áradó melankólia s a kompozició bizonyos elomló hanyagsága a jellemző vonásaik. Milton - az *Allegro* és *Penseroso* Miltonja - vagy a színező és árnyalatos Keats közelebb áll hozzá pl. Goethénél; s épp Miltonnal és Keats-szel (hozzávéve még a Shelley halhatatlan ódáját „a *Nyugati Szélhez*") adott oly kincset, mely a magyar műfordítás legfelső thezauruszába helyezendő.

„Kiütközik a fordító egyénisége a módszerben is, mely egyenesen ezekhez a versekhez predesztinálja. Ez a módszer a színek és árnyalatok módszere. Tóth nem faragja egyetlen sziklából sorait, hanem színes szavakból rakja össze, s művészetében van valami fínom, mozaikszerű. Szereti az *enjambement*-t, mint Keats, s a jelzők ötvözését mint Milton. Verse, mondom, nem egydarab, kemény és határozott sorok csatarendje, hanem, szó a szóhoz, édesen illeszkedik és elomlik. Inkább méla mint erőteljes, s otthon érzi magát a bágyadt angol hímrímek közt. Így avval amit ad, függ össze az is, amit nem ad vissza. Kitünő önfegyelmezésre képes, s virtuózitása szinte a lehetetlent győzi: mégis: ahol eredetije valami puritán keménységű sort hoz, valami nyomatékos egyszerűséget, ott a fordítás nem lesz annyira aequivalens, mint a dúshímzésű, s gyakran sokkal nehezebben utánfesthető brokátok másolásánál. Így virtuóz módon fordítja le a Gautier szinte lefordíthatatlannak tetsző versét a *Művészetről*, de az egyik legpraegnánsabb sorát: *Le buste Survit à la cité* (A várost Túléli a szobor) valósággal elejti - így fordítja: A márvány-Arc él a rom között - nem azért mintha technikailag nem tudta volna megoldani;

hanem mert nem a praegnans nyomatékosság a fontos neki. (Ellenben megmenti az árnyalatot: hogy pl. a *buste* csak márványarc, nem teljes szobor.) Mindig kedvesebb neki az árnyalat az egyszerű és könnyű megoldásnál; sohasem fogadja el a kínálkozót. A Poe *Hollój*ánál is elveti az egyszerű és hagyományos „Sohasem" refrainet, hogy a hangharmóniának jobban megfelelő, de értelmileg a szövegbe sokszor csak kissé erőltetve illeszkedő „Sohamár"-ral helyettesítse. Általában fordító művészete nem azokban a darabokban aratja legnagyobb diadalait, melyekben így egy-egy praegnáns szavon, vagy az egész kompozició egyszerű lendületén múlik a hatás; hanem azokban, ahol minden titok a részletekben és árnyalatokban rejlik.

„De ezek - ismétlem - a Shelley ódája a *Nyugati Szélhez* (a világlírának bizonnyal egyik legcsodálatosabb alkotása); a Keatsé a *Görög Vázához*; a többi Keats is; és a Miltonok - mindig a legklasszikusabb magyar műfordítások közé fognak sorakozni. De abból a - nem tudok jobb szót rá - irodalompedagógiai látszögből, ahova ezt a cikket állítani szeretném, talán még fontosabb az egyes darabok sikerénél a Tóth-féle fordítások ez újabb csoportjában egyrészt az a szigorú, tanulmányos hűség, formai és tartalmi szempontból egyaránt, az a semmit kicsibe nem vevő gondosság, az az elvszerűség és fegyelem, melyből sok kitünőnek ismert műfordítónk tanulhatna, másrészt a versek kiválasztása. Ahogyan szegény, s mindig kissé napról-napra tengő, irodalmunkat az igaz, magas Poézis örök kútfejéhez vezeti, meg nem riadva a nehézségektől, meg nem alkudva a léha ízléssel, meg nem zavarva a részvétlenség által.

„Ily gondos példaadóra, ily kérlelhetetlen vezetőre: igazán szükség van."

A megemlékezés, melyet e könyv főrészében közlök, elmondja, hogyan fogadta Tóth Árpád az irodalmi magasztalás tömjénét (melyet különben nagyon gyéren kapott), s főleg amikor ugyanez évben egy új antológia bírálatának kapcsán nagy költőnek neveztem. Sajnos, ez volt az utolsó alkalom mikor életében említettem a nyilvánosság előtt. Ezután már a búcsuztatás és siratás következett. Azóta még kétszer beszéltem róla: pár sorban egy róla szóló doktori értekezés alkalmából (1934), s kevéssel előbb, mikor Debrecen ünnepelte, (ugyancsak 1934-ben), a *Tóth Árpád Romantikája* c. cikkel:

„A Nyugat élete már történelem. Vannak kortársaink, sőt fiatalabbak, akik szemünk előtt sétáltak át a História örökkévalóságába. Mily különös érzés! Tóth Árpád nemrég még utánunk jött, az időben. Ma előttünk ragyog, az irodalomtörténet lapjain, akár Berzsenyi Dániel. Ünnepe az irodalomtörténet ünnepe. Ő talán az első a Nyugat halottjai közül akinek a tiszta irodalmi áhitat gyujt lángot a sírján; mert az Ady fáklyáit más tüzek is táplálták. Magyarországon a költők dicsőségébe a politika is belebeleszól. Tóth Árpádé nem tűri ezt a beleszólást. Ha volt valaha „tiszta költő": ő az. Ünnepi cikk helyet inkább verset kellene róla írni.

„Minden, amit bennem emléke megmozgat: lírai. Mint egy szelíd varázslót látom őt, sápadt, barna arcát, barna szivara füstjében... Rokona annak a mesebeli varázslónak, aki halálát érezvén közeledni, mégegyszer kitárta legszebb, legcsodásabb varázslatát. Fiatal varázsló, s mégis öreg és bölcs, mint mindazok, akikhez közel van a halál. Persze, romantikus kritika az, amelyik a költőket sorsukon át látja. De Tóth Árpádot nehéz lenne megérteni enélkül a romantika nélkül. Az ő költészetét nemcsak utólagosan színezi a tragikus végzet. A fiatal halál beivódott életébe, gondolataiba, rímeibe. A betegség kiemelte őt profán világunkból, megóvta a harcoktól és tévedésektől. Bölccsé tette, majdnem boldoggá, a hősi megnyugvás költőjévé.

„Romantika és bölcsesség ritkán járnak együtt. A Stecchettiek típusa lázadó típus. Ez a „fiatal és tüdőbajos" költő a köztudatban. Tóth Árpád nem tartozik a típushoz. Versei nem átkozódnak, mint Stecchetti. Nem is esdenek az életért, mint a Reviczky „Utolsó Versei". Ő már megbarátkozott a halállal. Mintahogy megbarátkozott az élet örömtelenségével és sikertelenségével is.

„Az egyetlen bosszu, amit a sorson venni kívánt: a művészet bosszuja volt.

„A művészet megállítja az időt. Folytatja az életet a halál után, kifényesíti a sötétséget. Erőssége, reménye, kincse a fenyegetett életnek. Keats mondta, egy másik beteg költő, hogy egy napig sem tudna megélni a Nagy Költészet ópiuma nélkül. Tóth Árpádnak létfeltétele volt a művészet; nem is lett ahhoz hűtlenné soha.

„Ez az állhatatosság ma mindnyájunknak imponál egy kicsit. A kor nem kedvezett a tiszta művészetnek. Szörnyű megrázkodtatások kora volt ez. A kultúra sorsa, az emberiség jövője bizonytalanná vált. Volt egy pillanat, amikor szinte frivolságnak tünt föl, az érzéseket elegáns rímekbe öltöztetni,

zenei kompozícióba zárni. Fiatal költők szemében *bête noir* lett a „művészkedés." De az idősebbek is meginogtak. A forma megbomlott, a szellem talaját vesztve verdesett a fölburjánzott jelszavak iránytáblái közt.

„Tóth Árpád érezte a művészetellenes hangulatot, és szenvedett tőle. A tökéletesség, amit ő kergetett, alig érdekelt már valakit... A siker makacsul elkerülte; mások, kisebbek, kevésbé tökéletesek vonták magukra a figyelmet. Ez fájt neki. De mindez az idő dolga, s az ő életének igazi tartalma már kívül volt az időn. Megtagadnia művészetét annyi lett volna, mint elveszíteni egyetlen reményét, a beteg ember titkos egészségét és biztosságát.

„A varázslat ópiuma nyugtatta meg, s ama „régi jó költővigasz": majd az utókor... majd a jövő... Némi szelíd iróniával beszélt erről. De az irónia mögött a művészet időtlen értékében való hit rejlett. A halhatatlan szépségben, amelyhez több kapcsolata volt, mint a jelen küzdelmeihez.

„Ezért tudott megmaradni tiszta költő és makulátlan művész. A debreceni ünnepség egyik szónoka úgy látja, hogy mindannyiunk közt, az egész Adyt-túlélő generációban ő az egyetlen, aki nem követett el végzetes hibákat; pályája töretlen, kitartása, hűsége gáncstalan. Boldog és bölcs költő! Bizonyos tisztelettel, sőt írigységgel gondolunk ma reá, noha élete szomorú volt és babér nélküli.

„Nagyságát persze nem ez a gáncstalanság teszi. A nagyok nem mindig gáncstalanok. Gáncstalan maradni többnyire könnyebb a kisebbeknek. Petőfi nem gáncstalan s nem ment a botlásoktól. S a költői nagyság nem ilyen negatív valami, mint a gáncstalanság. Nem a hibák hiánya. Nem az avatja naggyá a verset, ami nincs meg benne. Hanem ami megvan. A „varázslat".

„Épen szegény Tóth Árpáddal szoktunk néha tünődni, hosszú beszélgetésekben, milyen különös, rejtelmes dolog a vers? Mi az, ami lényegét és értékét adja? A tartalom bizonnyal nem. Jól tudjuk, hogy nagy gondolat nem elég a vershez, s hatalmas költemények, prózára lefordítva, néha egészen banális semmiséggé meztelenednek. Az érzés szintén aligha; hisz a legmelegebb, legmélyebb érzésből rossz vers születhetik. A forma talán? Mily üres játéknak hat sokszor a formai remekelés! A forma és tartalom összhangja? Ez tökéletesen meglehet olykor a legjelentéktelenebb versekben is. Vagy valamennyi tényező együtt? De hisz bármelyik hiányozhat, s a vers mégis nagyszerű lehet. Mi hát? Nyilván nem fogom most hirtelenében megfejteni, ha eddig még senki meg nem fejtette. Ki fogja valaha megmagyarázni a zene mibenlétét annak, akinek hallása nincs? Én csak legfelebb egy szavat mondhatok, mintahogy a matematikus x-et mond, elnevezi az ismeretlent, hogy legalább beszélni tudjon róla.

„Azért mondom ezt a szót: varázslat.

„Tóth Árpád varázslata senkiénél sem kisebb a magyar versben. Hatalmasabb költő lehetett őnála, de költőbb költő nincs. Nem tartozott a nagy egyszerűek közé, akiknek lelke, mint a tiszta ablaküveg, minden színt átbocsát. Akiken át maga a világ beszél, ezer hangjával, a teljes kórus. Tóth Árpád költészete színes üveg, mely megszűri a valóságot. Mintahogy szűrőt tesz a valóság elé például a Berzsenyi poézise is. Tóth Árpád szűrője csak a melankolikus szépség színeit ereszti át. Művészete nem kisebb, mint a Berzsenyié, noha egészen más. Nemcsak a lélek más (az üveg színe), hanem a varázslat technikája is. A Berzsenyi-vers csupa izom és keménység. Mint erős férfitest: ahol minden szöglet, ín és csukló domborúan kirajzolódik. Tóth Árpádé puha és nőies. A szögletek és izmok nem látszanak itt, eltűnnek a szavak lágy pompája alatt, a sorok egymásba olvadnak, minden omlatag és kéjes.

„Ez nem klasszikus vers, bármely szigorú formákat őriz, s még ha alkajosi ütemekben zeng is. Ez romantikus, sőt dekadens. Végső kivirágzása a magyar dekadens költészetnek, amely már Vörösmartyval elkezdődött. De Tóth Árpád előtt már a francia dekadensek fénye is intimen ragyogott, Baudelaire és az újabb baudelaireiánusok, köztük az ifjan-elhunyt Albert Samain, kész példakép és rokon... Beteg költőknek kedves a dekadens vers, keserű édességeivel, fölfokozott érzékenységeivel. Samain nem tartozott a nagyok közé. De az irodalmi ösztönzés értéke nem attól függ, aki adja, hanem aki kapja. Béranger is hatott Petőfire. Tóth Árpád szerény volt és tanulékony; betegsége s világtól való távolsága megtartott benne valami örök diákságot. Erről egyszer már írtam is, egyik könyvének megjelenésével kapcsolatban.

„Ez a tanulóösztön egyébiránt nagyszerű magyar hagyományba is kapaszkodhatott: a debreceni verstechnika és mesterrímelés hagyományába. Amely a költő szülővárosának ősi kollégiumából indult

el, a Csokonai kollégiumából. Az öreg diáknak kapóra jött ez a mesterség, amely nehéz feladatokat s virtuóz megoldásokat jelentett, akár egy matematikai probléma, szórejtvény vagy sakkfeladvány. Tóth Árpád mindig szerette az ilyesmit, szívesen olvasott detektívregényeket, fejtegette nehéz, idegen szövegek értelmét, mestere volt a szóélceknek és a mulatságos „betüintarziáknak". Mi nyujt biztosabb menekvést az életből elvonulónak, mint a gondolat lekötő játékai, az elme tornája? Egy régi szép versben le is festette magát ez a költő ilyen pepecselő, öreg diáknak, s költészetét is sokszor magyarázza ez a kombináló pepecselés. Sorait nem egy darabból öntötte ő, hanem úgy rakta össze, mint egy-egy rekesz ragyogó mozaikot, vagy inkább ötvözte a nemes szavak olvatag érceiből. Minden sor egy virtuóz módon megoldott feladatnak hat így. Ő maga szívesen mondogatta végső éveiben, hogy a verset feladott problémának tekinti, amit meg kell oldani, amivel el lehet játszani. A varázsló is matematikával kezdi varázslatát, köröket rajzol, s szabályai vannak, melyek szerint bűbájos jeleit e megadott körökbe szorítja.

„Mennél közelebb érkezett a varázsló fiatal sírjához, annál fontosabb lett neki varázslata, noha a világ annál kevesebbet törődött vele. A költőnek ujságiró-munka adott némi megélhetést, versre alig jutott ideje s ereje. Keserű mosollyal panaszkodott, hogy csak „megrendelésre énekel" már, ha maga az ujság olykor verset kíván s feladja neki a „feladatot".

„Ilyenkor azonban bosszút állt az időn s teljesen kiszakadt belőle. Verse nem korszerű már; annál inkább örök és elszakíthatatlan. Szinte dacosan kapcsolta le magáról a modernségét, elhagyta dekadens modorát, levetkőzte modern versét is, különös, hosszú sorait, ezt a nagyon egyéni „Tóth Árpád-verset", mely a dekadens francia vers szelleméből született meg. Formában visszatért a régihez, a hagyományoshoz, az egyszerűhöz. Most valósággal folytatója lett a „Debreceni iskolának", mely Csokonaitól Arany Jánosig ível. Csokonai friss rímeit, játékos ritmusát csendítette ujjá. Csokonai is öreg diák volt, debreceni diák, és jegyese a Fiatal Halálnak... De Tóth Árpád ezekben az utolsó években, a „hősi rezignáció" éveiben, rokonának érezhette az öreg Aranyt is. Utolsó versei közül legalább nem egy emlékeztet az Őszikékre.

„De milyen fiatal, romantikus őszikék ezek! Milyen különösen ópiumos ez a rezignáció! Micsoda új, minden eddigit fölülmuló varázslata ez a halni-készülő varázslónak! Tradiciós, s mégis minden modern villózást már átélt művészet, időtlen költészet! Mily bölcs, szinte boldog, s mégis milyen tudósan és elfinomultan európai. Mi olvaszthat egybe ennyi ellentétet? Csupán a „varázslat", a halálelőtti, nagy hősi varázslat, egy kiteljesült élet utolsó varázslata...

„Irígylésreméltó s kicsit szimbolikus is ez a pályavég. Talán minden művészetnek így kellene búcsúzni, mintahogy a nap leáldozva ölti föl a színek teljes pompáját, s a virág „hervadva hinti legszebb illatát." S talán az egész modern költészet ilyen nagyszerű búcsúzás: ki gondolhatna erre líra nélkül? Nem lehetne-e Tóth Árpád sorsa példa és jelkép is? Ma könnyen az lehet az érzésünk, hogy egész kultúránk a halál előtt áll, minden pillanatban várhatjuk a katasztrófát, s az a káprázatos tüzijáték, a modern költészetnek csodálatos kirobbanása, amelynek e század elején még tanui voltunk, valami ilyen utolsó varázslat, egy leáldozó nap színpompája. Nem hős-e a költő, aki az égő házban is a szépség ereklyéjét védi a lángok elől, vagy a süllyedő hajón utolsó lehelletéig énekel?"

A testvér-költő. - Ahol Tóth Árpádról szó esik, ott nem lehet hallgatni Nagy Zoltánról, aki nemcsak debreceni földije, hanem egész életén át elválhatatlan barátja, s lélekben is méltó költő-testvére volt. Ő írta róla a legszebb tanulmányt is. Mióta Tóth Árpád meghalt, Nagy Zoltán is elhallgatott, mintha e két rokon-hur csak együtt tudna zengeni.

Cikkem még 1924-ből való, utolsó verskötetének megjelenése alkalmából. Tóth Árpád még élt ekkor.

Dilettánsok. - 1933-ban irtam, de ma is aktuális. A dilettánsok elszaporodása irodalmunk balkanizálódásának egyik tünete. Nem lehet szóvá nem tenni, noha egy-egy dilettáns iró magában nem sokat árt, sőt hasznos is lehet.

Fekete Kolostor. - Az *Erdélyi Helikon* számára iródott, 1931-ben, mindjárt a könyv megjelenésekor. Ez volt az első cikk, ami a nagy műről megjelent, s az egyetlen, melyet még a szerző is olvashatott. Levonatban olvasta, betegágyán.

A szerkesztő tolla. - A cikk első részét 1923-ban írtam, az Osvát-jubileumra. A másodikat 1931-ben, mikor Osvát hátrahagyott aforizmái megjelentek. A kimaradt aforizma-csoportot azért közlöm, mert az még máig sem jelent meg hozzáférhető helyen.

A Nyugat költője. - Az első helyen adott cikk 1928-ban jelent meg a *Nyugat* Gellért-számában. A második 1926-ban, a harmadik 1933-ban, mindegyik egy-egy ujabb Gellért-kötet alkalmából. Sajnos, a *Hajnali Három* óta több könyvet a költő nem adott ki.

Az irók pátrónusa. - 1930-ban készült, mikor Mikes meghalt. Mikes életkoránál fogva voltakép kívül áll a határon, melyet az Előszóban kijelöltem; de a szerep melyet egy uj irói nemzedék kialakulásánál betöltött, a viszony melyben az ifjabb írók jórészével állott, emlékezetét mégis e könyv tárgyához füzi.

Illyés Gyula versben és prózában. - A *Három Öreg* 1932-ben jelent meg, a *Puszták Népe* 1936-ban. Ugyanekkor születtek e cikkek is.

Uj nemzedék. - Az 1932-ben megjelent (s a *Nyugat* által kiadott) *Uj Antológia* előszava. Ez volt az uj költő-generáció első csoportos megjelenése.

Irodalmi cestino. - 1934-ben irtam a svájci Brissagóban.

Népiesség. - A két cikk 1933-ban jelent meg, a *Nyugat* két egymásután következő számában.

Egy mai történetíró. - Betegen irtam, 1933-ban, a János-szanatóriumban. Ekkor fejeződött be Szekfü Gyula sorozatosan megjelenő nagy történeti műve. Szekfüről és a mai történetirás problémáiról szó van egyébként *Szellemtörténet* c. nagyobb tanulmányomban, mely az *Ezüstkor* c. könyvben jelent meg, *Összegyüjtött Munkáim* harmadik kötetében.

Népmese és regény. - Megjelent az *Erdélyi Helikon*ban, 1935-ben. Tamási Áronról nem ekkor irtam először. 1932 karácsonyán röviden megemlékeztem *Ábel a Rengetegben* c. könyvének megjelenéséről a *Nyugat*ban:

„Ha nem volna oly különböző egymástól a két mű, azt mondanám, Tamási új könyve a *Fekete Kolostor* mellett a második remeke az új erdélyi epikának, kissé elsietett befejezése ellenére is. Tamási nem az eddigi regényírását folytatja; az új regénynek több köze van a *Helytelen világ* meseszerű novelláihoz, mint a *Cimeresek*hez. Az író itt is mitoszt csinál, és sikerül neki az, ami magyar írónak alig sikerült még: egy népi figurát formálni, aki mitosz és zsáner egyszerre; letéteményese egy nép kedélyvilágának s mintegy ama „mély és íratlan" kultúrájának is, szembenállva evvel a másik, modern kultúrával, melyben a naív csihés és a salamoni, nevető bíró szerepét egyformán vállalhatja; ez a Tamási találós-eszű székely legénye. S ahogy a hős több és jobb egy egyéni figuránál, úgy a történet minden szimbolikus mellékíz nélkül is, több mint a zamatos epizódok véletlen sorozata; noha ezek az epizódok is - a nyúlkergetés, a saskoppasztás, a betegség, az anya halálhíre, a bankigazgató, a szerzetesek, s a csendőrből lett haramia epizódja - kifogyhatatlan gazdag ízeikkel s különös humorukkal magukban elegendők volnának a könyv értékéül. De háttérben nagyobb motivumok feszülnek, az ember és a magány, a szűz természet s a bürokratikus civilizáció, őserdő és kapitalizmus, természet és könyvek, természet és vallás, ember és állat és betegség és halál... és mindez mégis *egy* és végtelenül egyszerű, édes és könnyű és minden erőltetés nélküli. És amit először kellett volna említenem: egy különös világ ez, egy magyar-román világ, oly magasból és csodálatos szabadon ábrázolva, minden korruptságában és szinte gyermeki cinizmusában..."

Erdély. - 1935-ben kelt cikk. A *Nyugat Könyvről Könyvre* c. rovatában jelent meg. Az *Erdélyi Helikon*ban gróf Bánffy Miklós felelt rá.

Az erdélyiség kérdéseiről többször irtam azelőtt is. Kezdettől fogva izgatott ez. Az *Erdélyi Helikon* még egészen fiatal folyóirat volt, mikor kiadta *Európaiság és Regionálizmus* c. cikkemet, melyben először próbáltam a probléma lényegét átgondolni. Egy francia író panaszából indultam ki, aki szerint a mai irodalom „az emberiség szellemi életével már-már minden kapcsolatot megszakít" s mindjobban regionális irodalmakra hasadozik szét.

„Regionálizmus a mai irodalom termésének 99 százaléka, mert az az egyetlen ambíció szülte, hogy egy nemzet, egy faj, egy népréteg vagy társadalmi osztály életéről, erkölcsi és gondolatvilágáról mennél hívebb és mennél immanensebb képet, leleplezést, vallomást adjon. Ilyenformán az író, aki nem tud vagy nem mer fontosat mondani az Embernek és az Emberről: mond legalább valami fontosat egy kisebb közösségnek vagy egy kisebb közösségről...

„Könnyű volna ebben a regionálizmusban korunk irodalmának centrális betegségét látni s valami veszélyes tendenciát az egységes európai kultura mozaikszerű fölaprózódására.... De mily naiv lenne, hadat üzenni annak, ami szükséges és kikerülhetetlen, s mint a szellemi élet kórai általában, csak önmagának orvossága lehet...

„Érdeklődéssel olvastam a *Helikon* egyik közeli számában azt az elméletet, mely szerint a mai Európa lelke önmagának igazán egységes és termékeny kifejezéséhez csak épen a mai országok kulturáinak még kisebb, regionális kulturákra való szétbomlása, „önmagukat szabadon kifejező regionálizmusok" utján juthat el. „Előbb szét kell törni a műegységeknek a lehető legkisebb darabokra, hogy egy uj és összegező szellemi áramlat megcsinálja belőlük a valódi egységet".....

„De mi mást jelent és bizonyit az idézett mondat, mely erdélyi író tolla alatt született meg s erdélyi írók vívódásait fejezi ki, mint épen azt, hogy az erdélyi lélek lényegesebb európai mondanivalók felé vágyik, s nem akar regionálizmusába mint egy kényelmes mentsvárba bezárkózni?

„Kétségtelen, hogy ez a vágy nemcsak az erdélyi lélekben van meg, hanem megvolt az egész magyar kultura szellemében, annak legrégibb századaitól.... Nincs Európában irodalom, melynek számára a saját regionálizmusa élőbb, égetőbb, fájóbb problémát jelentene, mint a magyarnak. De talán, ahol ennyire fáj és él ez a probléma, ott kétszeres joggal lehet remélni, hogy a regionálizmus önmagából növeszthet ki valamit, ami több nála, valamit, ami nem csupán partikuláris érdekű, ami az embert és a mai embert mélyen és lényegesen érintheti. A mai Emberség sorsának gyökeréhez bizonnyal annak az irodalomnak van legtöbb kilátása hozzáférkőzni, amely Nemzet és Ember viszonyát legforróbban átéli önmagában; amelyiknek számára a saját partikulárizmusa a leghalálosabban vált problémává. S itt van a *kis irodalmak* reménye, hogy fontosat és izgatót mondhassanak ma, amikor a nagyok is alig tudnak ilyent mondani....

„...S köztünk, magyarok közt is ki ismerheti erősebb és tragikusabb izét e könnyes élménynek, mint amit ismer az erdélyi lélek? És ez az érzés adja meg talán az erdélyi irodalmi mozgalomnak erősítő, kincses öntudatát."

Később több izben irtam az u. n. transzilvánizmusról; igy például egy erdélyi „Emlékkönyv" kapcsán, amely a transzilvánista gondolat történetét riportokban elevenítette föl.

„A háború előtti években alig volt hangoztatottabb jelszava a magyar irodalmi életnek, mint ez a kissé politikai mellékízű kifejezés: *decentrálizáció*.

„De nem valami őszintén, nem nagyon jó lelkiismerettel hangoztattuk. Biztos, hogy megijedünk, ha szavunkon fognak. Még vidéken is pesti írók voltunk; s csöpp kedve sem volt vidékre menni, akinek nem *muszájt*. Igazában nemhogy új erőt vártunk volna ettől: közelebb volt hozzánk a félelem, hogy meglevő erőink is elsorvadhatnak ott. Elfulhatunk valami rest és dilettáns mocsárban, mint a sodorból lemaradt folyóvíz. Csak egy sodor volt; a partoknál tespedés fenyegetett. Noha divat lett ismételgetni, hogy a fősodor is, irodalmunk centrális árama, csak a partok tükrözésével gazdag, s minden nemes színét a partoktól nyerte. Vágyakozásunk a partok iránt alapjában elméleti és veszélytelen maradt.

„A politika egy csapásra megcsinálta azt, amiről a kultúra elméletileg ábrándozott: kényszerhelyzetet teremtett és karddal decentralizálta az irodalmat, olyan alaposan, hogy a kis-Dunák és mellékágak, amiket létrehozott, pár évig alig tudhattak a fősodorról, egészen önálló életre utalta őket a kardos *vis major*. A dilettáns mocsarak veszélye igazán közel volt itt; s bizonyos vitálitásra vall, a magyar szellem vitálitására, hogy az elszakadt folyók közül egy legalább, az erdélyi, valósággal diadalmasan tör ki e mocsárból. Nemcsak nagy reménységei vannak, hanem már komoly művei, sőt *chef-d'oeuvre*-je és

nagy halottja is, és, ami talán mégtöbb ebben a vonatkozásban, egységes szelleme s meggondolkoztató eszmei története.....”

„Ez a *transsylvanizmus* teljes ellentéte annak a politikai és közjogi irredenta dacnak, mely a régi Magyarország ideológiájának szellemében az új sorshoz és helyzethez illő irodalmi attitüdnek látszanék. Talán ez okozta, hogy Magyarországon eleinte bizonyos bizalmatlansággal néztünk rá: láttunk valami forrongó provinciális dilettántizmust, mely önálló irodalmat akar játszani s nem átallná a megszabdalt országot szellemileg is darabokra hasogatni. Ugy éreztük: csak egy magyar irodalom lehet, s titkos rosszallással hallottunk minden olyan szót, mint „erdélyi lélek” és „erdélyi gondolat.” S ha már „erdélyi lélekről” beszéltünk, akkor ezen a szón valami régit és nem valami ujat akartunk érteni, valami bethlengáborit és keményzsigmondit; pedig az új erdélyi irodalom szelleme nem a multba, hanem a jövőbe fogózik, s nem a jövőt nézi a multak szemével, hanem a multat is a jövő szempontjából.”

Cikkem ezen a ponton az erdélyi irót (Tabéry Gézát) idézte:

„Mind élesebben világlott ki a kezdet éveinek világnézeti küzdelmeiből az a felfogás, hogy a kultura nem az államhatalom eszközeinek segitségével, hanem azoknak ellenére lett naggyá és ha kifejlődött, mindig csak az anyanyelven fejlődhetett ki. A mi magyarságunk sem veszett el tehát azzal, hogy elszakíttattunk a magyar hatalomtól. Sőt, ha ez az elszakított magyarság valóban kulturát akar jelenteni az emberiség számára, ugy hazákon és határokon felülemelkedve kell harcolnia a szellem uralmáért.”

„Ezt a büszke fölülemelkedést a politikai esetlegességeken, a kulturának ezt az önfüggetlenítését minden nyers erővel és hivatalos hatalommal szemben talán csak az a néptöredék termelhette ki lelkéből, melynek fiatal nemzedéke már alig kapott meg valamit őseinek kultúrájából az iskolában, „tanítók, politikusok vagy társadalmi tényezők” jóvoltából: hanem még a Bethlen Gábor nevét is a Benedek Elek gyermekujságjából kellett megtanulnia. A szerencsétlenség értékké vált, mert magával hozta, hogy a kultúra megvesse a politikát, s a konzervatív és haladó szellemek találkozhassanak oly magas és emberi világnézet egységében, mely tul van a nemzeti ellentétek átok-szféráján és a politika antikulturális ideológiáin...”

„Az erdélyi irodalmi etika mögött maga a *transsylvanizmus áll*: egy emelkedett, egységes világnézet, mely minden írót többé-kevésbé lelkesít, s túlemel a pártok törtetésén épúgy, mint az egyén céltalanságán.

„És a *szabadság.* Az a nagyobb irodalmi és eszmei szabadság, amit ez a világnézet jelent, s amiből táplálkozik. Mert a politikai nyomottság jól megfér az eszmei szabadsággal, s gyakran azt meglepően kitágítja.

„Miben találjuk mi az új erdélyi irodalom külön értékét, igazi ajándékát, mit hozott voltakép? Reményiknek szép versei, Tamásinak ízes novellái vannak; s a *Fekete Kolostor* valóban remekmű. De Kuncz épúgy lehetne *nyugatos* író is; és Tamási *regionálista.* Hol a gyökeres erdélyiség, a külön irodalmi tradició? Kemény Zsigmondhoz époly köze van számos magyarországi írónak, mint az erdélyieknek; sőt a Gulácsiak, Nyirők, vagy Tamási legújabb könyve is, inkább a könnyű Jókait idézik... De itt van a *transsylvanizmus*, amit nem lehet nem látni: egy egységes eszme, világnézeti közösség és erő.

„Ez a *transsylvanizmus* nekünk, akik mindig a kultúra függetlenségét hirdettük a politikával szemben, s elsőbbrendűségét a „határok és hazák” hatalmi ideológiája fölött, nem lehet más, mint rokonszenves. Csupán az elnevezése ellen van némi, szavakba alig foglalható ellenérzésünk. Az eszme egyesít, de a név elválaszt. Az eszme a határok fölött lebeg; a név azonban határba kerít. A névben mintha csakugyan volna valami abból az attitüdből, mely a magyar kultúrát is a karddal-csinált országhatárok szerint akarná földarabolni; holott az Idea a kultúrélet dacos függetlenségét hirdeti ezektől a határoktól, s mindentől, amit karddal lehet csinálni!

„Ez az Idea Erdélyben tudott így kivirulni: de mégsem erdélyi, hanem emberi! S tendenciája, ha logikus és magához hű marad, nem lehet az, hogy az erdélyi irodalmat a magyarországitól elkülönítse. Ellenkezőleg: az erdélyi irodalomnak, épen saját eszméjénél fogva, mely megveti a „hatalmak és határok” esetlegeit, intenzíven vissza kell kapcsolódni az egységes magyar irodalom vérkeringésébe. Táplálni azt nemes eszméjével, szabadabb légkörével - s táplálkozni annak szélesebb gyökerű erejéből.”

A nemzedéki kérdés vitája. - E cikkek 1935-ből származnak. Sajnálom, hogy Halász Gáborról egyéb cikkem nincsen: a kiváló esszéista megérdemelné, hogy a kortársait fölsorakoztató lapokon ezenkívül is szerepeljen.

A második cikk válasz Halász válaszára.

Kosztolányi. - 1936-ban, a költő halálára írt emlékezés.

Kosztolányiról a *Nyugat*ban 1909-ben irtam először, mikor Maupassant-verseit adta ki magyarul.

„Kosztolányi magyar nyelv- és verskészsége nagyobb dolgok forditására hivatott; s talán nem is Maupassant az egyéniségéhez legrokonabb színü költő... Veszít az eredeti könnyedségéből, nem mintha a fordító nyelvvel, formával küzdene, hanem épen, mert nagyon is virtuóz.

...Egy oktávával magasabbra hangolt Maupassant az övé... Kosztolányi nyelve az ujabb években váratlanul ujra kivirágzott magyar költői nyelv legmagasabb szintjén áll...”

Sorrendben ezt követi a *Mágiá*ról írt cikkem 1913. januárjában:

„Utolsó éveinknek gazdag színes élettel, merészen vibráló álmokkal, szorongó aggodalmakkal, vagy: csalódásokkal, betegségekkel és kétségbeesésekkel átitatott lelke megtalálta az eszközt, melyet a multtól e lázas érzelmek kifejezésére örököltünk és aztán elfeledtünk: a Vörösmarty nyelvét... Az irodalomtörténet ki fogja nyomozni, ki volt az első, ki e régi hangszert megtalálta; a kortárs tekintete Kosztolányi Dezsőre esik.....

„Ha azt kérdené valaki, ki az a magyar költő, aki a dekadens ideált leginkább megközelíti, Kosztolányira mutatnék....

„Az impressziók hatalmának költője, melyek elaprózzák, elmerítik, elasszonyosítják a lelkeket, csüggedésre lágyítják, majd megint lázba exaltálják.... A színek költője, melyek szimbolumerőt nyernek, megbabonáznak, lenyügöznek; a pompázó külső világ költője, mint Vörösmarty, mint Byron, de a külső világ színei, épen azért, mert kivülről jöttek és mégis a költő legbensőbb lényét hatalmukba hajtják, valami démoni sors-színt nyernek Kosztolányinál: az egész világ egy ellenséges *mágia*.

„Csak látszat az, amit nálunk is gyakran hangoztatnak, mikor a modern költészet liraiságát úgy értik, mintha a külső világról mindinkább befelé fordulna a figyelem. Ellenkezőleg, a modern ember, aki annyit utazik, olvas, annyi látványosságot lát, annyi zenét hall egy esztendőben, mint a régi ember egész életében sem, fáradt lelkével nem tud többé ellenállni a külső világ mindenünnen reátóduló benyomásainak, nem tudja többé fegyelmezni őket, elmerül bennük, megigézik őt, rabjuk lesz... Ez az a romantikus dekadencia, aminek megfelel festészetben az impresszionizmus.

„Kosztolányi lassan fejlődött a külső színek e megbabonázó végzetességének tudatos költőjévé. Első könyvében *(Négy fal között)* még keresi magát, gyakran még idegenek, Byron, Puskin, Leconte de Lisle, Heredia, Vörösmarty palettájáról veszi színeit, s megpróbál még olykor a parnasszista impasszibilitásával uralkodni rajtok. Csak néha, mikor igénytelenebbül, domesztikusabb képeket rajzol, akkor ragad meg babonás, szimbolikus, méla baljelentősége egy-egy látszólag mindennapi színnek. (Fülembe cseng még egy sora, talán nem is erre példa, de már ideírom: „A cigaretták hulló csillaga”...)

„Második könyvében, mely az új magyar lira egyik reprezentatív könyvévé lett, a *Szegény kisgyermek panaszai*ban, úgy fedezi fel magát a költő, hogy visszanéz gyermekkorába és felidézi a mai városi élet gazdag, fárasztó, ellenséges színeit, melyek a szegény kis gyermek lelkét kábítják, félénkké, fáradttá, babonássá teszik. Közben novelláiban is hangsúlyozza az élet apró tényeinek, az egész külső világnak, babonás, ellenséges jelentőségét az emberi lélekkel szemben. Kosztolányi novelláiban is lirikus s a *Boszorkányos Esték* és a *Bolondok* előfutárai a *Mágiá*nak...

„Az új kötetben nem ismerjük meg a költőt új oldalról, de a régit teljes érettségében kapjuk. Valóban igaz, amit könyve elején mond:

A fájdalmam oly érett, mint a méz már
És bölcs és mély és terhes száz titokkal
És minden kincseket magába foglal...

„Ez a fájdalom az, amely minden apróságot babonás jelnek lát, és összekaparja, ütemre ez új könyv üstjében, e babonás apróságokat, mint a mágus összeszedett füveit és csontjait. Mindennapi egyszerű tárgyak és emberek: az órák, melyek „csak kopognak és dobognak", az ismeretlenek, kiknek „oly idegen ruhájukon a gomb," a gyógyszerészsegéd, aki a patika ajtajában zenél, a pesti udvar, az „idegenek udvara", mind mágikus jelentőségűvé lesznek. A költő valóban gyönyörűen megtalálta kötetének címét.

„Kosztolányi gazdag, bársonyos nyelve nagyon szépen festi ezt a mágikus világot: tüzes és mégis nyugodt csillámlása van és zenéjében valami sötét és babonás melegség. Néha talán egy kissé pózol, egy kedves, színes szót kelletlen is ismétel, egy groteszk, rikító rímnek nem tud ellenállni: és mindez jól áll neki. A kötetben van nehány hosszabb darab, ahol nem az élet valódi színei nyernek mágikus fényt, hanem avult fantasztikumok groteszk romantikájával akar hatni a költő, olykor atavisztikusan visszaütve első verseinek Puskin-Byron-féle hangulataira. Ezek a költemények nekem kevésbé tetszenek."

Legközelebbi biráló-irásom Kosztolányiról az *Esti Kornél* megjelenése alkalmából kiadott kritika volt, mely annyira elkedvtelenitette. Nem közlöm itt, mert magam sem szivesen gondolok rá,[2] noha azt hiszem, minden pontját ma is vállalhatnám, sőt ő is vállalhatná. Vitánk voltakép csak félreértéseken alapult, s tudatalatti jellemkülömbségeken. Mindenesetre megpróbáltam a *Nyugat* következő számában kedvetlenségét lehetőleg eloszlatni, utalva a „remekek hibáira, melyek oly elválhatatlanul hozzátartoznak erényeikhez."

„Aki ujabb magyar kritikákat olvas, azt hiheti, hogy irodalmunk csupa hibátlan alkotásokból áll; holott a világ nagy remekei is gyakran sulyos, látszólag lényegbevágó, hibákat mutatnak. De bizonyos nivón fölül az irodalomban a hiba nem ellentétes többé az erénnyel, s fölemlítése nem gáncs, csak jellemzés. Oedipus képtelen rémmese, Shakespeare drámái nem drámák, hanem tultömött regényes és lirai kompoziciók, Dante költeménye okoskodással teli kimért és pedáns skolasztika. Bármelyik hiba halálos volna egy kisebb írónál. De a nagyokban a hibák is a remeklés eszközei és feltételei. Elérné-e célját és hatalmas hatását Sophokles a mese barbársága nélkül, Shakespeare a formabontó epikai és lirai színezés nélkül, Dante a skolasztikus pedantéria és kimértség nélkül?"

Igy tértem át Kosztolányira, s *Esti Kornél*jének azokra a sajátosságaira, melyeknek fölmutatása kritikámban bántotta és kedvetlenitette.

„Hiba-e, hogy ez a könyv nem regény? Hogy még csak nem is igazi novellák sorozata? Nem hiba, csak sajátosság - hozzátartozik ahhoz a költőhöz, aki (mint írtam is) mégkülömb prózaíró, mint amilyen költő, s mégis inkább költő mint prózaíró. A tárgyszerű epikum kényszerzubbonyában *Esti Kornél* többé nem volna az ami: az író leglíraibb vallomása, az írói lélek lírája, magának az irodalomnak lírája. Valóság és élet csak anyag és eszköz itt: az író fontosabb, s az írás és a forma fontosabb, s az író minden szeszélyes ötlete fontosabb. Sokszor mindegy, mit ír; néha bánt is témáinak jelentéktelensége s ötletszerűsége. Annál nagyobb játék a művészet játéka, mely e semmiségeknek tisztán a forma tökélyével súlyt és értéket ad. Az előadás eluralkodása, a tökéletes magyar elokvencia mindenen-fölül-helyezése már nem bánthat, mert a mondatok érzéki szépsége megtölt és elkábít. Így lesznek az erények hibákká, s a hibák erényekké. S nyilván, ha a mondanivaló sűrűbb és súlyosabb, a forma elegánciája alig lehetne ily rög-nélküli és gáncstalan: nyelvünk nélkülözné ezt a csodát és minta-remeklést.

„Nem kicsi dolog ez. A magyar irodalom bővelkedik oly *chef-d'oeuvre*-ökben, melyek mély vagy súlyos tartalmat rögös és ügyetlen formában rögzítettek. Zrinyi, Katona, Madách iskolai példák. Újabb prózánk viszont ijesztő posványát mutatja a hanyagságnak, a pongyolaságnak, a nyelvi és formai felületességnek. A stílus igazi tisztaságának és elegánciájának példái nálunk szinte hiányoznak. Művészetben pedig a forma legalább is egyenrangú a tartalommal. Ha vannak oly remekeink melyek a formát föláldozzák a tartalomnak: miért ne lehetne remeklés az ellenkező vonalon is?

„Forma és tartalom örök viszályában Kosztolányi a forma párthíve. Többször kifejtette ezt, elméletileg is, szinte vallásos meggyőződéssel; s az *Esti Kornél* legbensőbb mondanivalója is ez. Harcolunk az elefántcsonttorony körül, s nem vesszük észre hogy harcunk a művészet szabadságának holttestéért

[2] Mindenki olvashatja a *Nyugat* 1933. évfolyamában, az I. kötet 688. oldalán.

folyik. Úgy kellene hogy a művészetben minden szabad legyen: az elefántcsonttorony is szabad, és a harc is szabad. Művészet nem egy van hanem ezer, s az a létjoga, hogy ezer és mindig új. S minden művészetnek megvannak a maga külön törvényei. Kivülről nézve pedig: minden művészetnek megvannak a maga hibái és erényei - és ez a kettő: egy."

Karinthy. - A cikk Karinthy Frigyes halála alkalmából készült, 1938-ban, s megjelent Karinthy *Kiadatlan Naplójá*-nak kötetében is, mint bevezetés.

Karinthyról szóló első irásom 1919-ből való, mikor *Holnap Reggel* c. drámáját előadták.

„Mig a drámairás egész Európában egyre jobban eltávolodik az irodalomtól s külön mesterséggé fajul: Karinthy megpróbálta azt az idővisszacsináló erőlködést, hogy a magyar szinpadot ismét a legnemesebb és legmagasabb szándékok eszközévé tegye. Ő merhette ezt, a maga elfogulatlan bátorságával, és naiv mélységével, mely minden sorát annyira megkülönbözteti a „mai nivó" sima sinein szaladó irodalomtól.

„Szándékosan használom a „naiv" szót, mert ezt a szót hallottam a darabbal kapcsolatban emlegetni, és szeretném hangsulyozni, miféle naivság ez? Ez az a naivság amely mindenütt, ahol egészen célhoz ér, rögtön a zseni csodás szinében ragyog föl... Ez a naivság nem egyéb mint a *zseni féluton*, ugyanaz a Karinthy-zseni, mely másutt annyiszor és oly bámulatunkra ért pompás céljához. Micsoda nagy dolog lesz, ha egyszer a drámában is célhoz ér!

„Még egyelőre kapaszkodóra van szüksége... és ez a kapaszkodó Ibsen. A rendezés és a szinészek néhol tulozták a jelenetek Ibsen-szerüségét s ezért talán nem lesz felesleges figyelmeztetnük arra a külömbségre, mely a Karinthy szimbolizmusát lényegében mégis elválasztja az Ibsenétől. Karinthyé nem északi, ködös szimbolizmus, nála minden a gondolat erős fényében ragyog... Karinthy szimbolizmusa alapjában logikum; aminthogy az ő egész művészete, ahol legmélyebb és legnagyobb, voltakép nem egyéb, mint a logikumoknak, az ember gondolati életének, felfedezése az érzelmi művészet számára. A magyar költészet legnagyobb cselekedeteinek egyike.

„És teljesen nemzetközi cselekedet. Karinthy internacionális iró, a szó legjobb értelmében. Ha a mai élők magyar irodalma érdeme szerint lenne ismert a Nyugaton: talán Karinthyé volna az első név."

Majdnem szószerint ugyanezt irtam 1926-ban, mikor egy angol kiadó foglalkozott a Karinthy-könyvek kiadásának gondolatával:

„Akárki kérdené, ki az a magyar iró, akinek legtöbb mondanivalója van az európai emberiséghez túl e magyar glóbuson: habozás nélkül Karinthy Frigyest nevezném meg.

„Karinthynál az Emberi nem ölt magyar ruhát - sőt (kisértés fog el így mondani) egyáltalában nem ölt ruhát. Egészen meztelen. Több mint meztelen: valósággal elvont.

„Társadalmi, nemzeti és illendőségi kosztümeink nem érdeklik a Karinthy szemét. Ez a szem az elvont emberen csügg, oly szigorúan, mint a matematikusé az elvont számon - és ez a szem nevet. Nevet, mert rettenetesen komikus ez a matematika az életre alkalmazva - iszonyatos disszonánciák derülnek ki - az élet minden paradoxona föltárul.

„Nevetés és logika közt titkos kapcsok léteznek ebben a mi logikátlan világunkban. Karinthy nevet - de ez a nevetés megtartja a logika kegyetlenségét, erejét, lélekbehasító ítéletszerűségét és szinte tudományos komolyságát.

„Ez a nevetés ítélet és kritika - aminthogy kritikával is kezdődött, valóságos irodalmi kritikával - mert Karinthy első művei irodalmi paródiák voltak, tökéletes, vesékbelátó, leleplező paródiák, melyeket mi írók komolyabban vettünk, mint az esztétikusok minden fejtegetéseit. Nem a rossz írókat leplezte le: - a jó írókat leplezte le - magát az irodalmat leplezte le...

„Az irodalom paródiájáról az élet paródiájára tért át; híres krokijai mint egy *enfant terrible* mimjátéka; de olyan *enfant terrible* ez, aki tökéletesen tudatában van szavai értelmének; kegyetlen, de érző. Merészségében nem riad vissza, hogy a nagy Swiftéhez csatolja szatiráját, megírva több műben a Gulliver különböző folytatásait; talán meglepő, de tökéletesen igazolható dolgot állítok, mikor azt mondom, hogy Karinthy méltó az angol óriáshoz, noha teljességgel különböző attól. Swift logikájának éle a valóságot éri; Karinthyé a lehetőségeket; Swift fantáziája empirikus, Karinthyé elvont, szinte matematikai, s éppen ezért metafizikai.

„Hiányzik Karinthyban a Swift híres rosszakarata is. Ő szereti az embert s nem áll harcban a világgal; nevetése mégsem jóságos és vidám *humor*; fantasztikuma sem ártatlan játék és mese. Nem tárnak-e a konkrét valóságnál mélyebb örvényeket körénk a levetkőztetett és meztelen *lehetőségek*? nem vihognak-e élesebben szemünkbe életünk talányai és disszonánciái, ha lehámozzuk róla a valóság megszokott és jótékonyan kábító konkrétumait?

„Karinthy nem hidegen és ellenségesen áll szemben az emberi élettel. Átérezve annak ismeretlen lehetőségeit, veszélyeit és képtelenségeit, emberi tűz futja végig, idegzete vonaglik s lelke legmélye forrong. Így tudta ez a kiválóan logikus fő s fölényes kritikus, aki irodalmunkat néhány kitünő tanulmánnyal is megajándékozta, megírni egyszersmind a legszebb lírai versek egynéhányát, melyek magyar nyelven valaha íródtak."

Karinthy tanulmányairól hosszabb cikket adtam ki a *Nyugatban*, 1927-ben, *Ki kérdezett* c. tanulmánykötetének megjelenése alkalmából:

„Irtam már valahol hogy Karinthy talán az a magyar iró, akire leginkább alkalmazható a „zseniális" jelző... A *Nagy Enciklopédia* szellemében, melyhez Karinthy minden tanulmánya csak egy-egy „cimszó fogalommeghatározása" akar lenni, kutatni kéne, mit is jelent ez a jelző? Zseniálisnak a paradoxőrt szokták mondani, a merész és váratlan asszociációk tüzijátékosát. S Karinthy csakugyan sziporkázó dialektikus: de e dialektika egy dogmatikust álcáz, egy hivőt... A „hivőt" nem oly értelemben kell itt venni, ahogyan az a mai „fiatal" irodalomban divat lett. Karinthy nem a Jövőben hisz, hanem az Igazságban, mely időtlen. És távol amaz aktivista-optimizmustól, melynek minden szava tömegektől várt igeként kürtöz, Karinthy elborulva ironizálja önmagát: *Ki kérdezett?*

„*Ki kérdezett?* De ki kérdezte Shakespearet, Dantét, Madáchot és Kantot? Karinthy, mint ezek a nagyok, úgy érzi, beszélnie *kell* minden aktuális kérdés nélkül is, ha senkit sem érdekel, akkor is; nem az érdekesség, hanem az Igazság kedvéért.

„*Érdekes*... - erre a frivol, modern fogalomra haragszik Karinthy. „Én nem érdekeset, én igazat akartam mondani!" - kiáltja. De mi az igazság? Amit Karinthy az *érdekes*-ről mond: az is csak *érdekes*. E fogalom szülője nem pusztán az ujságirás, hanem a filozófiai kriticizmus, mely gondolkodásunk igazi értékévé a *dogma* helyett a *problémát* tette. A dogma értékmérője lehetett az igazság: a problémáé csupán az érdekesség. Igy nézve az *érdekes* nem is olyan frivol fogalom, és megvan a saját külön méltósága az *igaz*zal szemben is: mert ez a *küzdelmet* jelenti az igazságért, a vajudó és soha meg nem születő, munkábanlévő és soha el nem készülő, dinamikus igazságot, az emberi ész örök nyugtalanságát.

„...Művészetről szólva teljességgel otthon van Karinthy; senkitsem ismerek mai iróink közt, aki oly csalhatatlanul tisztában volna a művészet lényegével, oly világosan tudná mint ő, hogy e lényeg tul van minden időn és aktualitáson. Karinthy még az u. n. egyéniséget is megszorításnak érzi, s legjobb esszélapjai közé tartozik az, ahol rámutat arra hogy a nagy irót nem jellemzi az első pillanatra fölismerhető egyéni stil, hogy „a legnagyobbak hangban és formában jobban hasonlítanak egymáshoz, mint a másodrendűek." Karinthy igazában itt is lirai: mert nem önvallomás-szerü-e amit azokról mond, akikre talán nem is áll - de ami minden bizonnyal áll Karinthyra -, hogy „a *közlés* vágya erősebb nála, mint a kifejezésé"? Karinthy *gondolatait* akarja közölni, s épen ezáltal fejezi ki *lényét*; ami visszavezet az igazság és érdekesség kérdésére. A gondolatok igazak vagy nem: ki döntheti ezt el? A fő hogy a *gondolkodó*: érdekes!...

„Ahogy ezt az első pár nagyobb tanulmányt, ugy követhetnők végig a többi apróbb cikket is Karinthy egész könyvén át. Azok közelebb az ős Karinthy-müfajokhoz, melyekből kinőttek, s melyek: az ujságkroki és a fantasztikus novella: mégis eszmei magasság s olykor szinte dogmatikus komolyság tekintetében méltó társai a tanulmányoknak; s igazi átmenetek ahhoz a hiányzó Esszéhez, amit irodalmunkban Karinthy jogosan reklamál: a nem-irodalmi témáju esszéhez, a Montaigne, a Charles Lamb esszéjéhez. Az Esszé müforma, akár a novella vagy a vers; igy mondhatnám: a Látás egy formája, függetlenül a meglátott tárgytól. Esszét nemcsak irodalomról és müvészetről lehet irni, hanem mindenről, az Élet és Természet egész világáról.

„Az esszé nem költészet, mert kritika. Mégis: az esszé nem tudomány, époly kevéssé, mint a kritika sem az. Ha költészet, az Ész költészete, s ha tudomány, a költő tudománya, egy egyéniség kifejeződése...

„Nem akarnám mondani, hogy Karinthynak véleményeiben nincs igaza. Csakhogy az ő igazsága más mint a filozófusé - s más mint a költőé. Ha a kiinduló műfajok - kroki és fantasztikus novella - a Logika játékai voltak, a Karinthy-féle esszé a Logika állásfoglalása. Igy az Igazság kritériuma itt az állásfoglalás nemessége és pártatlansága. Nem tapsolunk-e mindnyájan Karinthynak, mikor a pornográfiáról, vagy a rossz művészet rettenetes hatalmáról, vagy az ösztönök szelidüléséről, vagy az emberi szolidáritásról és más ilyenekről beszél? A logikát mély humánitás lengi át ilyenkor - mily nagyszerü szó ez: humánitás! mely egyszerre jelenti az Emberiség és a Kultura szerelmét. Máskor meg gondolatai a megcáfolhatatlan fölfedezés erejével hatnak, épen azért, mert a lélek lirai mélyéből jöttek.

„S itt, ez apróbb cikkekben, közelebb régi müfajaihoz, művészileg is mennyiszer tökéletes, magával-ragadó. Számos darabban szinte valószinütlen művészi magasságokba szökik föl. Olykor mintha egy filozófikus Énke diktálná, egy kozmikus *Imp of the Perverse* - hogy a Karinthy szava mellé a Poe-ét állitsam - különös mélyekből. Az utolsó cikk, a *Csak*, magának a filozófiának krokija; az örök, kiolthatatlan kérdéseknek, és az egyetlen, rideg egyszótagu feleletnek, amit a Világ ad:

„- Miért? - így hangzik a kérdés; és a felelet:

„- Csak!”

Cikket irtam a *Nyugat*ban Karinthy Frigyes verseiről is, melyek 1930-ban jelentek meg, egyetlen kötetben:

„Néhányan, akiknek a magyar vers szívünkügye volt, tudtuk azt és számontartottuk, hogy Karinthy, évek során át elszórva, egypár olyan verset írt meg, melyek a mai magyar költészet legjobb alkotásai közt is büszkén állnak; s úgy vártuk e könyv megjelenését, mint egy becses ajándék birtokbavételét a szerencsés megajándékozott. Most itt a könyv, huszonnégy vers s néhány (jelentéktelenebb) fordítás németből; a versek közt legalább nyolc-tíz fő-fő rangú, (amennyinél nem sokkal van több például Vajda Jánosnál sem); s együtt egy lirikus arcképe, akit csak most ismerünk meg igazán... S noha a verseket évek közei választják el egymástól, az arckép mégis töretlen, egységes és összeolvadó: mint egy szakadozott vonal rajza, melyből érdekes és határozott profil bontakozik ki.

„Ez a profil, Karinthy lírai profilja, nem illeszkedik az újabb irodalmi köztudatunkban kialakult kissé romantikus költőideálhoz, melynek számára Ady arca adta meg az előképet. A költő maga legjobban tudatában van az ellentétnek, mely szellemi képét ettől a körülrajongott zseniarctól elválasztja; s könyvének első lapján szinte programszerűen énekli:

> „Én isten nem vagyok s nem egy világ,
> Se északfény, se áloévirág.
> Nem voltam jobb, se rosszabb senkinél:
> Mindenkinek rokona, ismerőse,
> Mindenkinek utódja, őse...

„Valamennyien ismerjük a költőt, aki mindenkinél jobb vagy mindenkinél rosszabb, isten vagy sátán, „északfény és áloévirág”, s akihez senki sem mérheti magát, mert az ő birodalma nem a logika és tudat országa, melyben mérések lehetségesek s *közös nevezők* elképzelhetők. Intellektus és logika közös utakon vezethetnek; ám a költő útja a Tudattalan kiszámíthatatlanságába és egyedülségébe vész - így szeretjük legalább képzelni manapság, megejtve ama nagy költő varázsától, ki azt hirdette magáról, hogy sem őse, sem rokona.

„Karinthy költészete kétségkívül egészen más. Ez a költészet egy lucidus intellektus fehér fényében jár, s e fehér fénnyel világít be a mélységekbe és szakadékokba, a Tudattalannak sötét árkaiba, melyeknek partjain nő és sűrüsül a költői mondanivalók szeszélyes flórája. Mert ez az „intellektuális” poézis jól ismeri az ösztön logikátlan rejtelmeit s a szenvedélyek útvesztőit: ismeri, de harmóniába fogja, valami zenei megértés tiszta harmóniájába, mely észtisztelőbb korok régibb költészetének harmóniájával rokon.

„Igen: ebben a nagyon friss s szinte azt mondanám: *örökmodern* költőben van valami rejtett konzer-vatizmus. Diákkorban olvasott poéták zenéje cseng vissza verseiből, „Hadur, hadakoztam imetten” - mondja egyhelyt, másutt a Goethe husvéti harangjait zendíti meg s szívesen megőrzi az Ady-előtti költészetnek olyan formáit is, melyek ma már szinte teljesen kiestek irodalmunkból - például a ballada-tónust, ami legelső, zsenge versében, a *Martinovics*ban, oly felejthetetlenül ekhózott belénk, s újabb remekei közt a *Halott* c. hatalmas költeményben a régi tisztasággal hangzik föl újra. Karinthy

versei megfelelnek a saját elméletének, mely szerint az igazi nagy költészet nem kérkedik az eredetiség olcsójegyeivel (ahogy Madách-tanulmányában kifejtette): e lucidus költészet fehér fényében elvesznek az egyénieskedő színek.

„Csakugyan, nem a színek és képek, hanem a gondolatok dominálnak itt. A szín logikátlan és esetleges; s Karinthy költészete mindig a *lényegre* néz; majdnem logikai lényeget mondtam. Mégis milyen távol van ez a költészet valami hideg és száraz ú. n. *gondolati* poézistől! A színek szerepét a zene veszi át, verssé avatván a gondolatot, mellyel rokon a harmóniában. A vers, a régi értelemben vett *vers*, a szó és gondolat dallamának igaz és tiszta (s nálunk ma oly ritka) érzése jellemzi ezt a költőt. Csak fel kell lapozni a sorokat, amiket a gyönyörű *Pitypang*-vers elején, s mondjuk a *Hess madár!* vagy az *Álom* végén, vagy az *Almafa*-versben, a *Dudolóban* olvashatunk. Csak az értetlenek csodálkozhatnak e tiszta és mély zeneiségen a logista és élesen intellektuális Karinthy költészetében. A hozzáértő jól tudja, hogy például a zenét és a matematikát mily titkos kapcsok fűzik egymáshoz; s Karinthyban, a költőben, van valami a muzsikáló matematikusból, aki egyáltalán nem ismeretlen típus.

„De ez a „muzsikáló matematikus" az élettel áll szemben, a saját életével, a konkrét élettel; s annak logikátlan anyagából kell testet adnia a Logika és Harmónia benneélő kategóriáinak. Különös helyzet ez s különös attitüdöt idéz, mely a gyermekéhez hasonlít, aki először veszi észre a világ érthetetlen furcsaságait: „*A gyermek mostanában nyugtalan"* - mondja egyhelyt a költő, ráeszmélve erre a hasonlóságra. S itt van az a szál is, mely e versek szerzőjét a parodista és humorista Karinthyhoz fűzi, akivel az irodalmi lexikonok szerint azonos. Adyban nincs humor s humorista valóban csak oly költő lehet, kinek múzsái közt tiszteletes helyen trónol a Logika istennője. Mert humor és logika testvérek, s a nevetés talán annak a (sokszor fájó) ütközésnek zaja, mellyel a logika és harmónia vágya a logikátlan valósághoz csapódik.

„Ez a logikai attitüd másrészt egyértelmű s együtt kell hogy járjon a valóságnak valami erkölcsi és kritikai látásával: az intellektus erkölcse és kritikája ez, mely az Igazság, a Logika nevében ítélkezik. A lirikus Karinthy nem tagadja meg a paródistát: a szent történeteket mindennapi eseménnyé, a költészetet prózává mezteleníti le, hogy stílus, szavak, távolság és vers-zene köpönyegei nélkül meglássa a köpönyegmögötti értéket, magot vagy ürességet. (Vacsora, Nihil.) Máskor újból fölveszi a zenei köpenyt, de már feszesen és méltóságteljesen, mint papi és bírói palástot:

Versben szólok, hogy jobban megjegyezd.

„A költő próféta-arcot ölt s a nagy páthosz magasságaiba emelkedik. (Mene Tekel.) Hangja mind ércesebb és hallhatóbb, komolysága egyre meggyőzőbb. De valami különös naiv és élénk komolyság ez, melyen mindvégig átlüktet a logika csillámos zenéje, amelyről beszéltünk, s átvillog a humorista kérdező szeme, átrémlik a gyermek csodálkozó arca."

Karinthy novelláiról a *Hasműtét* c. kötete adta meg az alkalmat beszámolnom (1933):

„Már többször írtam Karinthy Frigyesről. Megírtam róla, hogy a mai magyar írók közt talán ő áll legközelebb ahhoz, amit régibb időkben *zseni*nek volt szokás nevezni, s ami nem egyéb, mint invenció, azaz kitalálás; zseni az, akinek „originális ötletei vannak" - így értették legalább nagyapáink. Mai irodalmunk nem nagyon kedvez a kitalálásnak és az „originális ötleteknek": sőt a „kitalálás" szó maga is gyanusan cseng. Még a lírikusnál is az őszinte vallomásokat szokás becsülni, s nem az „originális ötleteket". A regényírót meg éppen, másodsorba osztályozza a kitalálás és ötlet. Az élet pontos megfigyelése, a valóság türelmes ábrázolása, vagy, legvégső esetben, az emberi pszihológia mentül gazdagabb rekonstrukciója a saját lelkünk belső adataiból: igazabb írói erényeknek számítanak.

„Karinthy azonban zseni és kitalál. Ez talán humoristavoltával függ össze. Nem véletlen, hogy Karinthy úgyszólván nemzedékének egyetlen humoristája. Ez a nemzedék megvetette az észt és ötletet; a humor pedig mégis csak ésszel és ötlettel operál. A humoristában gyakran egy matematikus rejtőzik; s nem először írjuk meg azt sem, hogy Karinthy szellemében van valami matematikai beállítottság. A matematika a *lehetőségek* tudománya, minden más tudománnyal szemben, melyek a *valóságot* keresik. Karinthy a lehetőségek szempontjából nézi a világot, s még a valóságot is a lehetőségek kontrasztjának szembeállításával szereti jellemezni. Ez viszi őt a fantasztikus novellához, mely egy másik matematikai hajlamosságú zseni (Poe Edgar) alkotása, s amely a világháború fantasztikus éveiben ismét divatba jött, ezúttal már nem mint magas irodalmi műfaj, hanem mint képzeletingerlő lektür és tömegtáplálék.

„Karinthynál a képzelet nem érzéki, hanem intellektuális. Míg más írónál a fantasztikus ötlet többnyire csak ürügy különös képek idézésére, idegcsigázó hangulatok megteremtésére: Karinthynál maga az ötlet a fontos, furcsaságaival, vagy filozófikus érdekességével. Fantasztikus novellái mindinkább az ötletek puszta följegyzései, sokszor virtuóz, mindig bizonyos zsurnalisztikus élénkségű stílban. Az ötleteket a modern élet, gondolat vagy tudomány újdonságai inspirálják, többnyire hírlapok vagy egyéb olvasmányok. Karinthynak sem ideje, sem kedve pszihológiai vagy tudományos részletekbe elmélyedni. Az ötlet csak veszítene ezáltal élességéből, meztelenségéből, meglepő, távlatokat nyitó villanásából, mely e novelláknak fő hatása, igazi ereje, s bizonnyal elég érték magában is.

„Mégsem ezek a novellák azok, amik Karinthy új kötetét méltóvá teszik régibb óvrjéhez: hanem éppen az a két-három darab a kötetben, amelyik ezektől különbözik. Az egyik mintha Karinthy humoreszk-könyveiből tévedt volna ide, nem ad semmi újat az író képéhez, de önmagában kitűnő társadalmi szatira: *Az ember és a szék*; valódi Karinthy-írás, a lehetőségek és kontrasztok humorával. A másik fantasztikus eszközöket használ, de fantasztikuma voltakép szimbolizmus; a *Capillaria* eszmeköréből való, s Karinthy újabb írásai közül a legpompásabbak egyike: *Arabella*. Itt a fantasztikum csak forma, mely az író líráját öltözteti képbe; ez a líra pedig pontosan és természetesen fejeződik ki a fantasztikus lehetőségek és kontrasztok nyelvén. Ez a kötet első novellája. A második viszont, mely a könyvnek címét adja, a *Hasműtét*, valami olyant árul el Karinthyról, amit eddig még nem igen ismertünk: a valóság és a konkrét emberi karakterek iránti érzékét. Az orvostanár, aki itt szerepel, valóságos ember, s nem tiszta abstrakció, mint például humoros figurái; s a miliőrajz is, minden fantasztikus színezése mellett, valóságos emberi miliőt ad, az élet reálisabb levegőjével. Karinthy egyetlen regénye, a *Kötéltánc*, annakidején némi csalódást hozott nekünk, éppen a valóságérzés bizonyos fogyatékosságait látszván leleplezni. Ez az új novella viszont megerősíti hitünket olyan lehetőségekben, melyek az író ismert képe alatt még mindig rejtőznek, olyan tehetségekben, melyekkel eddig még nem volt alkalma ragyogó és gyakran mélyértelmű írásainak a konkrét ábrázolások sűrűbb és súlyosabb ízeit is megadni."

Idézem végül az utolsó írást, amelyet még Karinthy életében írtam róla, ugyancsak 1933-ban, mikor híres paródiáinak újabb sorozata megjelent:

„Minden igazi író, aki önnön alkotásának folyamatát figyeli, rájön előbb-utóbb, hogy az írói mű kitűnősége vagy elhibázott volta legvégső fokon stiluskérdés. Szavak, átmenetek és fordulatok ügye - legalább amennyire az író azt láthatja és megállapíthatja. Egész biztossággal érzem, hogy regényem jósága, történetem valószínűsége, s még alakjaim élethűsége is, minduntalan egy-egy megtalált vagy megnemtalált szón fordul meg. A legmélyrehatóbb tanulmányokat végeztem; gazdag vagyok élményekben és emberismeretben; őszinte és erős érzelmek hevítenek. Mindez nem ér semmit. Ha a kellő szó a kellő helyen nem áll rendelkezésemre: művem papirosízű, rajzom élettelen.

„Ez is az irodalom misztikumához tartozik. A szavak bölcsebbek a gondolatoknál.

„Ne higyjetek a „rögös és ügyetlen stilusú remekművek" érvének és babonájának. A legrögösebb és legügyetlenebb stilus épúgy stilus és épolyan döntő, mint a legügyesebb és legsimább. Csak el kell képzelni az *Ember Tragédiáját* tökéletesen zengő versekben, vagy a *Bánk bánt* lecsiszolt és könnyenfolyó nyelven. Mindegyik egyszerre nagyon távol kerülne attól a remekműtől, aminek ma látjuk és érezzük. Végelemzésben itt is a szavakon múlik minden, akár a nyelv és verselés legnagyobb virtuózainak munkáiban.

„Így lesz érthetővé, hogy a legmélyebbreható, leginkább elevenbevágó birálata az irodalmi alkotásnak a stiluskritika (s nem például a szerkezet vagy az alakok elemzése). A kevés írás között, amely a legnagyobb munka közben is még lekötni és izgatni tud, itt van legfelül a Karinthy új műve: *Még mindig így írtok ti...* Az irodalmi paródia épen az a műfaj, amely az írót *mint írót* érdekli; s nem is csak abból a kaján örömből, melyet írótársai modorának leleplezése okoz. Sokszor megírták már, hogy Karinthy karrikaturáiban stiluskritika van, s az új *Így írtok ti* megerősíti ezt: Karinthy maga így foglalja össze, kissé parodisztikus szinopszisban, művének lényegét: *„Európai írónak megvan a véleménye a csődbemenő európai irodalomról..."*

„Nem akarom elemezni vagy jellemezni ezt a módját a stiluskritikának. Hadd emeljek ki mégis valamit, ami engem most kiváltkép érdekel: azt, hogy Karinthy stiluskritikája végső következéseiben *az egyéni stilus ellen* irányul. Karinthy már másutt is - éspedig komoly cikkben, melyet Madáchról írt -

kifejtette eretnek álláspontját, mely szerint a stilus annál jobb, mennél kevésbbé egyéni. Paródiáiban a tétel fordítottját látszik bizonyítani: a stilus annál rosszabb, mennél egyénibb.

Eretnek tétel, s eretnek volt főkép abban az időben, mikor Karinthy első irodalmi karrikaturái megjelentek. Ez az idő, mint mondani szokták, az egyéniség tobzódásának ideje volt irodalmunkban. Manap ez a tobzódás mindinkább csillapodik: az új izlés Karinthy tételének látszik igazat adni. Mi is, idősebbek, akik ama régibb nemzedékből jöttünk, mennél tovább haladunk a korban, annál zavaróbbnak érezzük a szavakat, melyek magunkból, a saját egyéniségünkből jönnek tollunk alá: mintahogy zavaró a zúgás vagy csengés, mely saját fülünkből jön, mikor valami fontos üzenetre vagy felénkhangzó zenére akarunk figyelni...".

A szegedi költő. - 1938-ban íródott, néhány Juhász-vers bevezetéséül, amelyeket a Rádióban való előadás céljából válogattam össze.

Juhászról még első könyve megjelenésekor írtam az első cikket, talán 1906-ban, gyermeteg időkben, amikor még mindaketten a *Szeged és Vidéke* dolgozótársai voltunk. A szóbanforgó cikk is ebben a lapban jelent meg, tárca gyanánt. Emlékszem, hogy Adyt, Kosztolányit és Juhászt együtt emlegette, mint valami új triumvirátust. (Az én verseim egy keserves fiók mélyében szunnyadtak még akkor; csak épen Kosztolányi és Juhász ismerték őket.)

Juhász Gyula jubileumán, valamikor a huszas években, Szegeden voltam s beszédet tartottam az ünnepségen. Ez a beszéd épúgy elkallódott, mint a fiatalkori cikk. Végül mikor Juhász szegedi barátai a nagybeteg költő tudtán kívül sajtó alá rendezték utolsó verseskönyvét, engem kértek meg, hogy a kötet elé rövid előszót írjak. Ez az a kötet, amely még Juhász halála után is kimaradt összegyüjtött verseinek kiadásából, noha semmiképen sem méltatlan a régebbi Juhász-könyvekhez. Az előszó egészen szubjektiv jellegű baráti írás.

Az erdélyi költő. - 1940-ben íródott, mikor Erdély Reményik Sándor ötvenedik születésnapját ünnepelte. A költő hazája nemsokára visszakerült az anyaországhoz.

Pajzzsal és dárdával. - Németh László *Kisebbségben* c. könyvének megjelenése alkalmából, 1939-ben.

Németh Lászlóról megelőzőleg akkor írtam, mikor megvált a *Nyugat*tól, s *Tanu* címen önálló s egyszemélyes folyóiratot adott ki, melyben a *Nyugat*ot is támadta. Cikkem a *Könyvről Könyvre* rovatban jelent meg, 1933-ban.

„Folyóiratokról nem igen szoktunk írni; a *Nyugat* maga is folyóirat. De hadd tegyek ez egyszer kivételt.

„Egészen szokatlan érdeklődéssel olvasom, immár második füzetében, Németh László új kritikai szemléjét, a *Tanu*t. Kezdettől fogva figyelem e fiatal író túláradó tehetségét; nagyon sajnáltam, hogy a *Nyugat*hoz hűtlen lett. Nyilván vonzotta az önállóság csábja: feszélyezve érezte magát a társak közt, holott nem volt szabadabb s szabadjáraengedettebb kritikus Magyarországon. Feszélyezettségének oka mélyen rejlő: az ő kritikája nem a szereteté és megértésé. Tanunak mondja magát; hideg és többnyire terhelő tanu ő; nem is tanu, hanem bíró. Aki ítélkezik, nem szívesen vegyül a vádlottak közé. Emelvényt kíván, s helyet, ahol kitárhatja törvénykönyvét vagy Prokrustes-ágyát.

„Németh Lászlónak sok hely kell, mert bírói szenvedélyében már-már az egész világ fölött ítélkezne; törvénykönyve egyúttal „új enciklopédia" s szeretné átfogni a szellemi élet minden jelenségét. Kiadni és egyedül írni egy kéthavi revűt, mely ezt a gigászi keretet állandóan kifeszítve tartsa irodalmi s tudományos kultúránk különböző tájai fölött: nem kis vállalkozás. Némi tisztelettel nézzük, de egy kis bátyai mosollyal is, mely a fiatalos és sokatakaró terveknek kijár. Polihisztor ma már aligha lehet valaki, hacsak nem bizonyos életkoron *alul*; amint az évek haladnak s a tudás és önkritika érik, választani kényszerülünk, és sok mindent kidobni a ballonkosárból. (Nem tapasztalat nélkül beszélek.) Németh László még polihisztor, igazi mindentudó és mindenekfölött álló. Mohó tudásából azon frissen születik a szintézis: önkritika nem igen jellemzi. Mindennek kritikusa ő, csak önmagának és elméleteinek nem, mert azokat mértékül használja.

„Én megértem a fiatal generációt, ha mértéket kíván, általános érvényű elveket, objektív kritikát a szubjektív beleérzés helyett, melyre elődeit szorította a szkepszis, hogy mindent csak önmagából mérve voltakép lemondjanak az ítéletről. De segíthet-e ezen a könnyed szintézis, a fiatal kritikus elmebeli konstrukciója, amelyet legfrissebb olvasmányai mindig gyanusan befolyásolnak? A fejlődésbe különböző szimmetriákat belerajzolni, elődöket és utódokat óriássá vagy törpévé varázsolni, valóban csak perspektíva dolga, s a varázsló maga se mindig sejti, hogy beállítását valami célzat, indulat, vagy csak játékvágy sugalta-e? Ijesztő példája e távlati torzításnak Németh László cikke a *Nyugat Elődeiről.*

„Egyetlen biztos vezető lehet itt: az a misztikus érzék, melyet judiciumnak nevezünk; egyéni, s mégis tagadhatatlanul objektív, mely velünk születik vagy nem születik, s melynek imperatív, de halk susogása oly gyakran elvész a konstrukciók vas-zöreje és vagdalkozások harsonái között. Van kritikus, aki sohasem hallja meg ezt a hangot, amíg a köztudat ekhója föl nem erősíti számára. Nem csoda, ha Németh is elveszti olykor mohó lelkének munkás és harcos lármájában. Prokrustesi konstrukcióval elfoglalva, az egész világot bizonyos gyanakvással nézi; s fő kritikusi ösztöne ez a gyanakvás. A tanu fél, hogy meg akarják vesztegetni; vagy inkább a bíró, hogy kódexét megvetik s ítéletei előtt meg nem hajolnak. Az ifjú Cézár reszket. Érzi az eleven anyag ellenállását, érzi a sebeket, melyek szavai nyomán nyílnak. Ő is sebektől tart? Mindenesetre magába húzódik, a fitogtatott puritánság sáncaiba, törvénykönyve mögé, halmozódó konstrukcióinak és élesedő gyanúinak várába. Innen ítél eleveneket és holtakat. Stílusa - mely komplikált és hideg, s kanyargó lépcsőjű emeletek váratlan ablakaiból szereti ránkvillogtatni gondolata fényét - a gúny hangjaival gazdagodik. Szatírikus lesz és purifikátor, mert egyedül van és egyedül tiszta az egész gyanús, vádlott világ ellen. Nem kegyelmez senkinek, azoknak legkevésbbé, akiket szeret, vagy akik hatottak rá, mert önmagára is gyanakszik. Gyanúja nem elégszik meg a sorokkal, sem avval, ami a sorok között olvasható. Régibb, klasszikus elveihez hűtlen, a *mű* helyett az *embert* bírálja, már nem is írásai, hanem irodalmi helyzete s kínálkozó föltevések, sőt pletykák alapján. Meggyanusítja a történetíró konzervativizmusát, ki akarja lesni a revű-szerkesztők vetélkedését, a divatos regényíró sikerének titkát. A magas műbírálat mellé valami cselédszoba- és hátsólépcsőszagú kritika férkőzik. Az esszéből szinte pamflet lesz, s a tanítvány arca mögött föltűnik olykor mesterének, Szabó Dezsőnek savanyú profilja.

„De mindezt valami kivételes írói energia fűti, mohó és átfogó elme táplálja, indulat és fantázia pezsgeti, s gazdag és sokrétű stílus önti elénk. Akármit mondhatok a *kritikusra*, változatlanul becsülöm s várakozással követem az *írót*: máskülönben nem is beszéltem volna róla. Szeretném kezemet nyújtani neki, hogy el ne csússzon ezen a veszélyes és bizony sáros úton, amelyet választott."